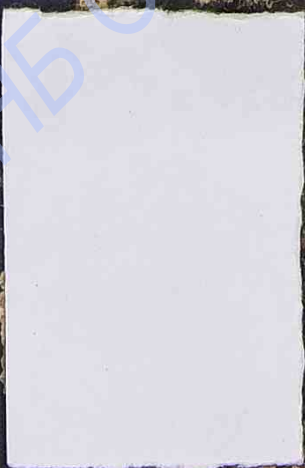

Библиотека имени И. Мечникова

32

НБ ОНУ імені І. Мечникова

2

Г. КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО

ТВОРИ

ТОМ II

ДЕРЖАВНЕ
ВИДАВНИЦТВО

1081.11

НБ ОНУ імені І.І.Мечникова

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКИХ КЛАСИКІВ

Г. Ф. КВІТКА - ОСНОВ'ЯНЕНКО

ТВОРИ

ТОМ II

РЕДАКЦІЯ ТА ПРИМІТКИ
І. АЙЗЕНШТОКА

СТАТТІ І. АЙЗЕНШТОКА ТА Ю. САВЧЕНКА

ПРАЦІ ІНСТИТУТУ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1929

а 3056. [89179/081.]

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКИХ КЛАСИКІВ

Г. Ф. КВІТКА - ОСНОВ'ЯНЕНКО

УКРАЇНСЬКІ ПОВІСТІ

ТОМ II

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1929

50001

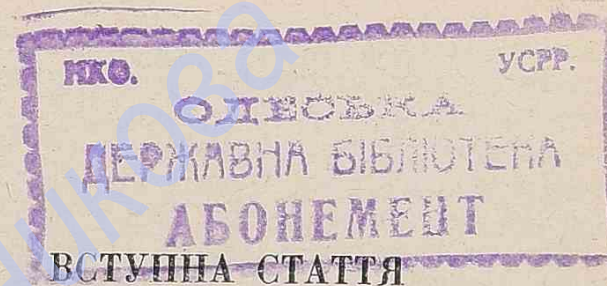
Віблиографічний опис
цього видання вміщено
в „Літописі Укр. Друку“,
„Картковому реперту-
арі“ та інших покажчи-
ках Української Книж-
кової Палати

Друкується за постановою Пре-
зидії Інституту з 14 червня 1928 р.
Заст. Директора Інституту
С. Пилипенко

Перша друкарня ДВУ
ім. Г. І. Петровського.
Укрголовліт № 2842
: : : 18/IX 1928 : : :
Замовлення № 29
Тираж 5.000 примірл.

I

«Есть чувства и мысли, — писал своего часу О. Потебня, — которых не вызвать на общели-тературном языке известного народа никакому таланту, но которые сравнительно легко вызы-ваются на областном наречии. Есть писатели, которые — сама посредственность, когда виби-рают своим органом литературный язык, но которые на родном наречии глубоко художест-венны и правдивы. Их творения, как научные материалы, незаменимы никакими изданиями па-мятников народной поэзии, сборников слов и оборотов, обычаев, поверий и пр. Мы имеем таких писателей, имеют их и немцы и высоко ценят их влияние на общенемецкий язык и ли-тературу»¹. Навряд чи буде великою помилкою сказати, що слова ці стосуються саме Григо-рія Квітки, якого Потебня добре знав і високо цінував. Тирада ця, — незалежно від того, в якій мірі правильні погляди великого вченого українського на взаємини поміж «общели-тературним языком» та «местным наречием», — зовсім ясно підкреслює значіння письменницької роботи

¹ А. А. Потебня. Из записок по теории словесности. Харьков, 1905, стр. 174 — 175.

Квітчиної для дальших поколінь. Навряд чи багато знайдеться нині людей, які б знайомилися з російськими писаннями Квітки не для будь-якої дослідницької мети: писання ці мають свою велику історичну цінну й варті пильних дослідів. І в той же час українські твори Квітчині залюбки читають навіть молоді, післяреволюційні читачі, твори ці виходять кількатисячними тиражами і все ж вимагають усе нових і нових видань.

Подібне загальне визнання високої цінності українських Квітчиних творів почалось після появи першого тому «Малороссийских повестей» (1834). Автор однієї з найраніших статей, І. Мастак (Й. Бодяньський), детальний розгляд окремих повістей закінчував цими загальними зауваженнями: «Некоторым, может быть, очень странными покажутся как описываемые в повестях пана Грыцька, так и вообще все обычаи малороссиян; но это их differentia specifica ручательство, что украинцы жили и живут жизнью самобытною, своенародною; «що ж робить, коли так наша піч пече» — характеризуют сами себя малороссияне. Все дело в том, чтобы это печево не слишком уж черство было, когда захотят им нас угостить. О печеве пана Грыцька грех это сказать: куди твої лагоминки і усякії ласощі перед его яствами! Только повторяем, побольше экономии и разбора в затрапезном питье; оно и выгоднее для хозяина, да и для гостей со вкусом — приятнее: хоч меньше, дак лучше, притом: *proba megr facile reperit emtorem*»¹.

Така, висока, оцінка Квітчиних повістей уже не принижувалася далі. Всім відоме захоплення

¹ Ученые записки Московск. Унив. 1834, ч. VI, стр. 311 — 312.

Квіткою в Куліша, захоплення, яке примусило його було поставити Квітку вище Гоголя, бо, мовляв, перший дав нам яскраві, не підроблені штучною романтикою постаті українських селян. В запальному «слові на новий вихід Квітчиних повістей» Куліш нарікав на «панів», що примусили Квітку заплатити «велику і тяжку дань своєму вікові» — написати «недорік» «Халявських», «Столбикових» і всякі інші оповідання іноязичною мовою». «Не його була мова, не дала ж вона йому й серцем до серця промовляти». Не те було, коли він «загорівсь святою думою — сказати святе слово про святі душі, котері не з книжок воспитались. Взяв він найнижчу матерію до оповідання до всіх, що були в його перед очима: покинув дворян, покинув суди, інститути, монастирі, взяв неписьменного, темного, найпростішого собі хлібороба і оповідав його ж мовою, що в його в господарстві, в сільській околиці і в хаті між жіноцтвом діється. Всяке слово і діло він ізобразив так, як воно іменно єсть і як інше й бути йому не можна. І вийшов у його красний божий мир, іще наче краший, ніж у нас перед очима. Се так, як подивився в тиху воду і вбачиш там небо й землю, і здається тобі, що небо й земля у якусь нову ліпоту в тому водному світі облеклися. Так і в оповіданні Квітки красний божий мир іще наче краший здається, ніж він єсть у нас перед очима. І вийшли в його люди живі-живісінькі, і що в їх душі діялось, що в серці в їх ворушилось, усе те нам, як на долоні, в його показано»¹.

¹ П. Куліш. Григорій Квітка (Основ'яненко) і його повісті. СПб, 1858, стр. XX та інші.

І якими б наївними не вважали ми ці заяви Кулішеві (бо ж призначалися вони для «народу»), мусимо визнати повну їхню слушність. «Нельзя не забыть, — писав трохи пізніш І. Срезневський, — что Основьяненко первый стал употреблять малорусское наречие в словесности не ради шутки или попытки, а как орудие, сильнее всякого другого, могущего действовать на нравственный под'ем народа. Как ни достойно памяти то, что сделали в этом отношении Котляревский и Гулак-Артемовский, современники Основьяненка, все ж едва ли с них, а не с него, начался ряд малорусских писателей, как деятелей, сознательно посвящавших себя литературе как призванию, с постоянным увлечением работой и достигаемых ею нравственных целей»¹.

Подібно до цієї заяви вже в наші часи Вас. Бойко проголошував, що «літературна заслуга Квітки, як творця, «батька» української народної повісти, художньої прози, набирає тепер значіння заслуги історичної, яка сама вже забезпечила йому почесне місце в нашій літературі»²) і, нарешті, це саме, по суті, повторив і А. Шамрай у своїй непоганій статті про «Шляхи Квітчиної творчості». «Значіння літературної діяльності Квітки, — писав він, — зважається вже його ролею піонера. Він перший дав жанр, і силою історичної логіки цей жанр став за основу і велику вкладку до української прозової літератури»³.

¹ «Русск. Стар.» 1893, № 8.

² Твори Григорія Квітки - Основ'яненка під ред. Вас. Бойка, т. I, Київ, 1918, стр. LXXIII.

³ Г. Квітка-Основ'яненко. Вибрані твори. Т. I. Редакція і вступна стаття А. Шамрая. Книгоспілка, 1928, т. LVI.

Ці уривчасті висказування критичні, що розтягнулися проте майже на сто років, наочно доводять, як певно встановилася, як міцно викристалізувалася літературна репутація Квітччина. Перші самі виступи літературні українською мовою піднесли його на вищий щабель слави, і з нього він не спускався аж до наших часів. Поруч із Шевченком, Котляревським, Гулаком-Артемовським і ще двома-трьома письменниками Квітка є безперечним клясиком українського письменства, що його, так би мовити, клясичність одразу визнали всі...

І все ж ми не можемо похвалитись, що знаємо Квітку таким, яким він був насправді (а не таким, яким його уявляли собі критики та історики літератури протягом десятиліть). Щодо Квітки, так само як і щодо багатьох інших письменників, потрібний уважний перегляд його творчості за допомогою нових метод літературної науки. Нам годі повторювати старі, набридлі вже твердження про демократизм Квітччин, який, мовляв, першим промовив «своє слово в оборону простих селянських мас і веде перед щодо народницьких симпатій між усіма письменствами в світі» (Сергій Єфремов). Сучасність бо наша привчила нас до більш витонченої аналізи соціальної суті творчості письменника, до більш точних формуловок соціологічних. Так само вимагає перегляду й низка питань суто літературних, як то питання про генезу українських повістей тощо. Багато, з давніх часів писання про «сантименталізм» Квітччин, багато наводилося аналогій, підшукувалося паралелей серед творчості російських сантименталізм. І майже не було спроб, окрім поодиноких зауважень, простежити

українську продукцію Квітчину на фоні цілої тогочасної літератури, літератури, звичайно, російської, бо її саме Квітка читав, найбільше виховував на то власні смаки письменницькі.

Сказане пояснює до певної міри завдання цієї статті. Писано її з метою відзначити деякі нові моменти, що впливають при планомірному систематичному дослідженні цілої творчості письменника на тлі його доби. Нерівномірність окремих частин статті легко пояснюється тим, що авторові треба було більше спинятися на нових, нез'ясованих моментах, більше побіжно торкаючись таких, де він міг тільки переказувати зроблене попередніми дослідниками.

II

Сучасний стан матеріалів про нашого письменника не дозволяє, на жаль, з повною ясністю відновити факти, що примусили були його взятися за писання українською мовою. Як би не зважувати на різні зовнішні обставини — національне походження, неперетравлені ще історичні традиції, творчість його сучасників: Котляревського, Артемовського - Гулака, Білецького - Носенка та інших, що все ж «ніби проказувало простий шлях Квітці від становища письменника провінціального до письменника національної ваги»¹ — все ж надто багато ще лишається нез'ясованих моментів і мотивів у цій все таки несподіваній зміні цілого творчого шляху письменника.

Кажучи так, ми, звичайно, маємо на увазі не саму тільки фактичну документальну історію появи «Малороссийских повестей» Грицька Основ'яненка. Вона бо по суті нічого темного

¹ А. Шамрай, *op. cit.*, XXIV.

собою не являє. В листі до П. Плетньова (з 15 березня 1839 р.) Квітка розповідав їй так: «По случаю, был у меня спор с писателем на малороссийском наречии. Я его просил написать что серьезное, трогательное. Он мне доказывал, что язык неудобен и вовсе не способен. Зная его удобство, я написал *Марусю*, и доказал, что от малороссийского языка можно растрогаться. Здешные предлагали мне напечатать, и я, предохраняя себя от насмешек русских журналистов, написал *Солдатский портрет*. Книгопродавец просил составить целую часть: я написал *Мертвецкий велик день*. И так пошло далее...»¹. Той факт, що подібне мотивування виникнення «Малороссийских повестей» здибуємо в Квітці і раніше, і пізніше², що це саме мотивування наводить і дружина поетова, коли на запит І. Срезневського, «как он пришел к тому, что начал писать на малороссийском наречии», відповіла: «Артемовский говорил, что малороссийский язык груб, а Г. Ф. написал *Марусю*»³.

¹ Г. П. Данилевский. Украинская старина. Харьков, 1866, стр. 253.

² Приміром, 2 червня 1834 року він писав про «Малороссийские повести» до М. П. Погодіна: «Они написаны в разрешение спора, что на нашем наречии нельзя написать ничего серьезного, нежного, а только лишь грубое, ругательное, кощунное» (*Єремил Айзеншток*, Г. Ф. Квітка і М. П. Погодін — сто літ. Книга друга, ДВУ, 1928 стор. 24). І майже буквально те саме пише він у посмертній аналогічній замітці: «Чтобы доказать одному неверующему, что на малороссийском языке можно писать нежное, трогательное, я написал *Марусю*» і т. д. (Г. Ф. Квітка о своих сочинениях. «Москвитянин», 1849, ч. VI, № 20, стр. 330).

³ В. Срезневский. Г. Ф. Квітка и П. П. Срезневский — *Sertum bibliologicum* в честь проф. А. И. Малеина. СПб., 1922, стр. 213.

Повторюємо, самий факт початку творчості Г. Квітки українською мовою не криє в собі жадних таємниць, не вимагає з цього боку жадних пояснень. Але ж ніяк не можна, слідом за А. Шамраєм, твердити, нібито «неясне і власне безперспективне становище Квітки, як письменника російського, власно спрямовувало його симпатії до літератури української», нібито «психологічно перехід Квітки від «Дворянских выборов», «Ганнуси», «Пустолобова» до «Конотоської відьми» чи «Салдатського патрета» цілком зрозумілий»¹. Бо і тематично, і щодо письменницької техніки «Дворянские выборы», «Пустолобова» (оскільки можемо говорити про нього бо ж перша, рання редакція цього роману до нас не дійшла), навіть «Ганнусю» можна скоріше зв'язати з пізнішими творами Квіткиними («Пан Халевський», «Походження Столбикова», «Українские дипломаты» та інші), ніж, скажімо, з «Марусею» та «Салдатським патретом». Десь на самому початку тридцятих років (певніше, 1832 — 1833 р.р.) маємо в загальному творчому шляху розрив, і як би точно та ретельно не підбирали ми біографічні дати, дані та факти, — навряд чи пощастить нам колинебудь розгадати й роз'яснити цей розрив. Можемо висунути лише окремі, більш або менш імовірні гіпотези, побудовані на історико-літературній аналізі відповідних фактів, на окремих, літературних таки аналогіях.

Дещо в цьому відношенні може дати, на нашу думку, аналіза можливих літературних впливів, що їх зазнав був Квітка, аналіза того оточення

¹ А. Шамрай, *op. cit.*, XXIV.

літературного, що сприяло зародженню перших українських повістей Квіткиних, утворило для них відповідну атмосферу. Вже старі дослідники спинялися на цьому питанні. Приміром, М. Петров, який мало не всю українську продукцію літературну вважав за голе наслідування літератури російської, писав, що дуже яскраво «выразилось sentimentalное направление в некоторых повестях и драматических пьесах Квитки»¹. М. Дашкевич, заперечуючи це, зауважував: «Sentimentальность Квитки не была вычурна, поддельна, искусственно усвоена. То была та самая чувствительность, которая покоится в глубине народной души. В Квитке она предстала с большею выразительностью, как в лучшем представителе народной души, каким с полным правом может назваться народный поэт»². Більше конкретних вказівок, аніж посилення на твори Карамзіна та Жуковського, тоді не було зроблено. Лише дослідники сучасні, М. Зеров, слідом за ним А. Шамрай конкретизували загальні уваги М. Петрова, як В. Бойко намагався докладніше обґрунтувати погляд М. Дашкевича.

Нам здається, що зрештою обидва ці погляди зовсім не перечать один одному. Для засвоєння певної течії літературної необхідні й відповідні настрої; і наївно-сентиментальна вдача Квіткина якнайбільше відповідала сентиментальній течії в російській літературі, тому напрямкові літературному, що його зародки спостерігаємо ще в XVIII столітті, який пишню розцвів у перших

¹ Н. И. Петров. Очерки истории украинской литературы XIX столетия, Киев, 1884, стр. 86.

² Отчет о 29-м присуждении наград графа Уварова. СПб, 1888, стр. 92 — 93.

двох десятиліттях ХІХ століття і який 30-х років потроху завмирав, даючи місце новим течіям. І слушність має А. Шамрай, коли робить зіставлення українських творів Квітки з творами Карамзіна, «як типовими зроками певного жанру, зовсім не ставлячи питання про вплив індивідуальний» (ор. cit., ХХХVІІ). Хибні його твердження тільки тоді, коли робить із цього категоричний висновок «в безсумнівній залежності Квітки од традиції літератури ХVІІІ століття». Бо, пояснює А. Шамрай, «симпатії Квітки до жанру «чувствительної» повісти зрозумілі; його мистецькі уподобання зформувалися, звичайно, не тоді, як йому було за 50 років, коли він виступав із «Марусею», а тоді, як він був людиною молодою і зачитувався такими речами, як «Этельред и Этельвига», чи «Флорета или первая любовь Генриха IV», та подібною літературою, що була так поширена в харківських журналах початку ХІХ століття» (ор. cit. ХХХVІІ).

Але ж чи можна, говорячи так, заперечувати можливі впливи літератури дальших кількох десятиліть? З того, що ми знаємо про Квітку, можна припускати, що він був досить ретельний і уважний читач, добре, хоч і трохи своєрідно, обізнаний і тогочасним літературним життям. В одному з листів до Погодіна читаємо таке: «Я и жена моя. Вот наш мир. Городская рассеянность, толки, сплетни и прочие неприятности нам чужды и неизвестны. Занятия наши: читаем и *что-то* разумеем. Читаем же все — и сердцем, при случае, сокрушаемся. Начитавшись иногда такого, что к ночи делается страшно, мы вздохнем и скажем: «Чего Москва молчит? Как это она допустила чуждым захватить в руки свои суд,

расправу литературы. Где же ее старейшенство, заснули, где все ей принадлежащее и ею правильно стяженное?». Тут начнем считать московских магнатов (все разумел литературу), силачей, могучих, заслуженных и, вздохнув еще, принимаем все-таки за Петербургское»¹. Цей лист, правда, писано року 1841, але ми вважаємо його за типовий взагалі для останніх десятих-п'ятнадцятих років життя Квіткиного: воно бо являє собою міцний, «отстоявшийся» побут, де навіть найменші дрібниці давно вже знайшли собі певне місце, пишуться непорушні цілими роками. І хіба не таку саму картину малює інший лист до Погодіна (з 10 червня 1831 р.), — не наводимо його тут за браком місця, — де Квітка, надсилаючи своєму кореспондентові матеріал для майбутніх повістей, мимохідь малює книжкові звичаї провінціальні, виявляючи не абияке знання тогочасних літературних уподобань і досить таки складних позалаштункових взаємин.

Отже абсолютно нема потреби всі творчі досягнення Квіткині класти на карб його юнацьких вражін та спостережень. Мусимо звернути належну долю уваги й на літературу російську кінця 20—30-х років, бо й вона може допомогти з'ясувати ті питання, що нас цікавлять.

До речі, на ту ж таки тогочасну літературу російську звертає нашу увагу й той лист Квіткини до Плетньова, який дає привід А. Шамраєві робити певні й досить широкі висновки: «Мне было досадно, — писал Квітка (лист з 8 лютого 1839 р.), — что все летают под небесами,

¹ За сто літ. Книга друга, ДВУ, 1928, стр. 24.

изобретают страсти, созидают характеры; почему бы не обратиться направо и налево и не писать того, что попадет на глаза. Живя в Украине, приучая к наречию жителей, я учился понимать мысли их и заставил *своими словами* пересказать их публике. Вот причина внимания, коим удостоена «Маруся» и другие, потому что писаны с натуры, без всякой прикрасы и оттушевки. И, признаюсь вам, списывая Марусю, Галочку и прочих, не могу, не умею заставить их говорить общим языком, влекущим за собою непременно вычурность, подбор слов, подробности там, где в одном слове сказывается все»¹. На підставі цього листа А. Шамрай робить висновок, що «Квітка вважав себе за письменника - реаліста, новатора, вважав, що його твори являються чимсь протилежним до сучасної російської літератури», що він «явно відгороджує себе від письменників, «ізобретаючих характеры», скромно, але ж виразно підкреслює своє новаторство, заманіфестовуючи себе прихильником реалістичних засобів» (op cit, XXXVIII).

Нам здається, що ці виводи в повній мірі не potwierджуються матеріалом так Квітчиного листа, як і цілої тогочасної літератури російської. Квітка зовсім не виставляв себе за новатора, за якогось нового Колумба, який звернув увагу читачеву на своєрідні сторони українського побуту. На це бо вказував ще на початку 20-х років Орест Сомов, автор багатьох писань на українські теми; в своєму «опыте» «О романтической поэзии» (СПБ, 1823) він писав: «Сколько

¹ Г. П. Данилевский. op. cit., 252.

разных обликов, нравов и обычаев представляется испытующему взору в одном объеме России совокупной! Не говоря уже о собственно русских, здесь являются малороссияне с сладостными их песнями и славными воспоминаниями; там воинственные сыны тихого Дона и отважные переселенцы Сечи Запорожской; все они, соединясь верою и пламенною любовию к отчизне, носят черты отличия в нравах и наружности». І далі трохи Сомов переказує найголовніші особливості «поетичної України», кажучи так: «Сколько мест и предметов, рассеянных по лицу земли русской, остается еще для современных певцов и будущих поколений. Цветущие сады плодородной Украины, живописные берега Днепра, Псла и других рек Малороссии, разливиный Дон, в который смотрятся, красуясь, виноградники, — все сии места и множество других ждут своих поэтов и требуют дани от талантов отечественных. Самые степи безлесные имеют свою поэзию: там чабаны и табунщики, не видя во все лето даже своего селения, бродят со своими стадами по долинам; отчужденные от общества людей, они сдружаются с бессловесными: рьяный конь и верный пес — их любимцы. Только, чтоб не позабыть голоса человеческого, не встречая даже по целым дням и своих товарищей, в диких и заунывных напевах приветствуют они слова родимого языка. Воображение не может себе представить грустного впечатления сих песен на приездего среди необозримой равнины, изредка оттеняемой небольшими пригорками, вдали от всякого жилья, где одни эти звуки пустынного чабана напоминают о близости существа словесного».

Не вважаючи на своє, часто романтичне, захоплення, Орест Сомов по суті вже подав цілу програму письменницького дослідження України, а власними своїми творами показав можливі шляхи здійснення цієї програми. Повісті й «предання» Сомова (Порф. Байського), оповідання молодого Гоголя, випадкові твори окремих інших письменників і до Квітки вносили іноді досить ясний етнографічний елемент, утворюючи в російській літературі 20—30-х років своєрідну «українську стихію». Справа, очевидно, була в тому, що елемент цей був досить випадковий (відомий, наприклад, факт збирання етнографічних матеріалів Гоголем: він користувався з тих окремих даних та спостережень, що їх йому надсилала мати; обсяг загальних власних спостережень українського побуту було в нього дуже обмежене), що він не складав цілої системи українського побуту. Нам здається, що саме цих і таких письменників мав на оці Квітка, зауважуючи в цитованому листі про «літання під небесами», «винахід страстей», і т. ін., саме цим і таким письменникам пропонував він «обратиться направо и налево» та «писать то, что попадется на глаза», де-то запрошував їх до безпосереднього й всебічного ознайомлення з побутом селянським на Україні.

До таких висновків спрямовує нашу увагу й матеріал тогочасної літератури російської. Але перш ніж розглянути його, спинімося трохи на одному методологічному моменті. Найчастіше, коли кажуть про «впливи», мають на увазі або текстові наближення, ремінісценції, або схожість сюжетів, тем, окремих епізодів, типів тощо. І. Розанов, бажаючи дати мето-

дологічні підвалини питанню про впливи, відзначає на конкретному прикладі — Пушкін — кн. Вяземський — такі три типи впливів: 1) переробка Пушкіном позиченого у Вяземського; 2) змагання. Пушкін бере не самий лише відправний пункт, але в деяких відношеннях і розробку теми, наявно хочаби опанувати свого суперника; 3) самостійна розробка. Вяземському належить лише відправний пункт. І до цих трьох типів дослідник додає ще один — *негативний вплив*, коли Пушкін, не задовольняючися з думки Вяземського, поривається розвинути протилежну точку погляду¹.

Нам здається, що якраз із останнім типом впливу маємо справу в даному випадку. Ціла низка літературних фактів тогочасних була причиною того, що Квітка задумався над проблемами відображення українського селянського побуту в літературі, розмова з П. Гулаком-Артемовським явилась лише приводом, який спонукав письменника до конкретної реалізації непевних, розпливчастих думок та загальних уявлень.

Ще року 1891 О. Соболевський висловлював згоду, що «повести Гоголя и Квитки (а, может быть, даже «повести Балкина») появились в свет не без влияния повести Погодина» і додавав до цього таке: «Зависимость Квитки от Погодина особенно ярко обнаруживается при сравнении, например, «Маруси» с сентиментальным погодинским «Петрусем». В последнем действии происходит в Полтаве, и разговоры ведутся на

¹ И. Розанов. Кн. Вяземский и Пушкин (К вопросу о литературных влияниях). Беседы. Сборник Общества Истории Литературы в Москве, I, М., 1915, стр. 57.

малорусском языке»¹. Ім'я Погодіна відоме, звичайно, далеко менш, ніж, скажімо, Карамзіна; проте для сучасників Квітчиних ім'я це промовляло багато. Погодінові повісті читали дуже охоче; за них (ще 1827 року) називали Погодіна «единственным наследником по части литературы бессмертного Карамзина». Пушкін (1828) «хвалил очень» одну з них, і навіть пізніше Белінський вважав ту саму повість за «повесть совершенно народную и поэтически правоописательную».

Погодінового «Петруся» ми не наважилися б, слідом за О. Соболевським, ставити поруч Квітчиної «Марусі», бачити поміж ними певний генетичний зв'язок. Але, перечитуючи «Петруся», легко припустити можливість отого негативного впливу, що про нього була мова раніш: штучність, навмисна підібраність етнографічних аксесуарів повісти Погодіна мусили впасти в око Квітці, який далеко краще знав український побут селянський. І зовсім уже не міг подолати Погодін української мови, що нею розмовляють його персонажі. Ось, приміром, розмова Петруся з його коханкою Наталкою. «Що з тобою зробилось, чого ти так сумуєш?» — спросил її Петрусь, зустріся с нею на дворі. «Та все через тебе» — отвечала, всхлипывая, Наталка. — «Як через мене, з чого се ти взяла, щоб я був такий лихий чоловік, щоб довів тебе до такого горя?» — «Та якби ти був не лихий чоловік, не розносив би про мене такого сраму; нащо ти вихвалявся всім, що я... що ти... А тепер всі люди чорт зна що про мене думають». Напрас-

¹ Журн. Мин. Народн. Просв. 1891, № 2, стр. 422.

дина огорчила Петруся; всеми силами он старался разуверить чувствительную девушку. «Я тебе люблю, як нікого на світі: чи можна, щоб я став вигадувать про тебе?» — «Та коли ти мене любиш, чом же ти не скажеш батькові про се, я і сама люблю тебе»¹.

Квітка був прекрасним знавцем усіх особливостей народньої говірки, тих її властивостей, що не піддаються точному перекладові на чужі мови. Пригадаймо, як він, толкуючи, що російський переклад «Марусі» вийшов «ни то, ни се», висловлюється про «малороссийскую» «Марусю»: вона «берет рассказом, игрою слов, оборотами, краткостью выражений, имеющих силу. Малороссийская «Маруся» не смертью интересуется, но жизнью своею». «Ні, мамо» — «ато ж — але» — у места сказанное, в русское этого не оденеш»². І настирливо виникає здогад — чи не спричинилася наведена сцена з «Петруся» до написання майже аналогічної сцени в «Марусі», чи не виникла ціла ця повість з єдиного бажання показати українське село таким, яким воно є, а не яким воно здається подорожньому з брички. Здогад цей, до речі, пояснює й наявність у «Марусі» рясного етнографічного елементу: ніби в протизагу сцені сватання в Погодіна, Квітка дає просторий малюнок справжнього сватання селянського, детально наводячи промови старостів тощо.

Можливо, що декого ці наші зіставлення не переконають у наявності певних впливів, здадуться штучними та вимушеними. Ми не дуже

¹ Повести Михаила Погодина. Часть вторая. М., 1832, стр. 51 — 52.

² Г. П. Дашлевский, op. cit., 254.

настоювали б на даному, окремому прикладі, хоч він і здається нам досить вдалим: для нас важливо було перетягти увагу читача з Карамзіна на пізніших сантименталістів, підкреслити, що саме літературне оточення кінця 20-х початку 30-х років відіграло переважну роль в організації Квіткою літературного матеріалу.

До того ж аналогічні висновки матимемо, взявши для порівняння інший матеріал. Багато обговорювалося в науковій літературі питання про можливі впливи Квітки на Гоголя¹; але хіба не можна й не слід поставити проблему зворотного впливу, цілком можливого й припустимого так хронологічно, як і по тому успіху, який мали «Вечера на хуторі близь Диканьки»². Варто уваги те, що, не зважаючи на загальне захоплення «Вечерами», вже скоро після виходу

¹ Див. Н. В. Волков. К истории русской комедии. Зависимость «Ревизора» Гоголя от комедии Квитки «Приезжий из столицы». СПб., 1900; А. Ляценок. «Ревизор» Гоголя и комедии Квитки «Приезжий из столицы». Сборник памяти Л. Н. Майкова. СПб., 1902, стр. 523—540; Н. Баженов. Г. Ф. Квитка как вдохновитель Гоголя. К вопросу о литературном заимствовании. Харьков, 1916. И. Айзеншток. К вопросу о литературных влияниях (Г. Ф. Квитка и Н. В. Гоголь). Изв. Отд. Русск. яз. и слов. Росс. Акад. Наук., т. XXIV, 1919, кн. I, стр. 23—42. Окремі натяки та зауваження про це знайдемо в загальних роботах про Квітку та Гоголя.

² Час уже взагалі детально переглянути питання про літературні стосунки та взаємини поміж Квіткою та Гоголем. Окремі сучасники Квітчині вважали його за «последователя Гоголя». В. Віноградов, коментуючи це, пише, що «на самом деле отношение... Квитки к Гоголю было чрезвычайно сложное», і додає, що «литературная деятельность Квитки протекала в живом взаимодействии с творчеством Гоголя». (Творческий путь Достоевского. Сборник статей. Ленинград, 1924, стр. 71).

їх чути було окремі голоси, що немов заперечували велике художнє значіння книжки. В той час, як, скажімо, критик «Телескопа» не находив достатніх слів, щоб підкреслити чудове знання побуту селянського, яке виявив «так живо, так очаровательно» «добрий пасечник Рудий Панько», автор статті в «Сыне Отечества» відзначає і романтичний характер відображення України, і певну брутальність у малюванні селянського побуту і т. ін. Критик «Телескопа» писав, що зміст «Вечеров» складається «из украинских преданий, обставленных приключениями, взятыми из действительной жизни. Отсюда их высочайшая истинность, убеждающая сама по себе невольно. Изложение их возвышает прелесть очарования. Они расцвечены украинскими красками, освещены украинским светом». І в той же час А. Царінний (псевдонім Андрія Яковлевича Стороженка) у статті «Мысли малороссиянина по прочтении «Вечеров на хуторе» «Сын Отечества», 1832, т. CXLVII) протиставляє Гоголеві Нарезного та Погорельського як письменників, що дали більш точне, реальне відображення України. Спинаючись детально на окремих етнографічних та побутових подробицях «Вечеров», а Царінний зауважує і «высокопарение» в малюванні природи та людей, і брутальність у характеристиках, наприклад, парубків у «Сорочинской Ярмарке», де вони «ведут себя, как олухи и невежды». А Царінний подрібно визначає всі випадки, де виявилось Гоголеве незнання народнього побуту, вірувань та звичаєв.

По суті А. Царінний зробив, — з меншим запалом, з меншим хистом полемічним, — те, що й тридцять років згодом П. Куліш у своїх

відомих статтях в «Основі». Тільки, на початку літературної діяльності Гоголя, не знайшлося Максимовича, який узяв би на себе його оборону. З такою обороною виступили, як відомо, читачі «українських» повістей Гоголя, слава його письменницька відсунула на другий план такі другорядні для широкого загалу питання, як от питання про етнографічну та історичну вірогідність цих повістей. Проте самий факт появи статті А. Царінного є доказ, що, принаймні для певної групи читачів, питання ці набували не абиякого значіння. І зовсім легко можемо припустити, — вчасно, до цього спрямовують нашу думку об'єктивні історико-літературні дані, — що серед цієї читацької меншости був і Квітка, що «Малороссийские повести» його були немов відповіддю на романтичні вигадки Гоголя.

Гоголь у своїх повістях підмінював справжню дійсність власними спогадами та загальноромантичними уявленнями про Україну, яко «страну избытка и красоты». Слідом за цілою плеядою тогочасних поетів він творив свою Україну — ту обітовану землю, той рай земний, де «поля роскошные», «И в синих небесах играет луч зеницы». «Спокойствием цветут и дышат вечно лица», «Прохладой негою ручьи к себе манят»... Крізь таке романтичне сприймання України, що спостерігається не лише в літературі, але й в житті¹,

¹ Той таки А. Я. Стороженко в приватних своїх листах мріє про те, щоб «лететь на родную сторону, отдохнуть от тяжких трудов и непрерывных огорчений». І навіть за кордоном, в оточенні маси нових і світлих вражінь, він знову й знову вертається думками на свій рідний хутір, «который предпочитаю всем столицам в мире». «Необходимо пламенно любить родину, — пише він, — я малороссиянин в душе, и хижина,

дуже рідко кому щастило побачити його таким, яким воно є в дійсності. Пор. опис села в Антонія Погорельського: «Я увидела множество домиков, низеньких, маленьких, вместо кровель на них кое-как набросана была почерневшая солома... Все без труб... а иные так перевисли на один бок, что страшно смотреть. Улицы узкие, кривые, грязные»¹. Як згадувалося вгорі, саме Погорельського ладен був А. Царинний протиставити Гоголеві, яко письменника, що вірно передає побут. Але й Погорельського обвинувачувала критика за карикатурність; в одній рецензії, написаній у формі листа якоїсь українки до своєї приятельки, читаємо: «Для вас лишь бы сказано было несколько слов малороссийским наречием, вы и поверите, что малороссияне описаны прекрасно... Смешно, Лиза, что есть писатели, которые мечтают о малороссиянах, как о жителях луны, т.-е. выдумывают что хотят. Я бы желала сказать этим господам: ради бога, удерживайте крылатое воображение ваше, когда оно, подобно древнему Холу, стремится в тихую Малороссию. Мы живем не за морями, не за тридевять земель: прежде узнайте хорошенько обычаи и нравы малороссиян, а тогда уже пишите, как есть, а не так, как вам грезится»² Справа, очевидно, була не в окремих поправках до звиклого малюнка-олеог-

покрытые соломою, плетни, через которые висят разноцветные тыквы, люди в белых крестьянских рубашках с простотою и приветствием милее для меня гораздо, нежели каменные строения крестьянские в Силезии».

¹ Сочинения Антония Погорельского, т. I, 1853, стр. 23. («Монастырка»).

² Галатея. 1830, ч. XVI.

рафії: треба було достотно змінити всю систему в цілому; замість поодиноких етюдів та спостережень дати цілу велику картину тогочасного села.

Це завдання викликало до життя «Малоросійские повести» Квітчині, воно ж обумовило так зміст, як і оформлення цих повістей.

Було б проте дуже необережно після цих зауважень твердити про Квітку — «прихильника реалістичних засобів письма». Реалізм Квітчин треба розуміти дуже умовно, він аж ніяк не перечить тому, що писалось про сентиментальну доміанту його творчості. Тільки джерела цієї сентиментальності не ті, які хоче бачити, приміром, А. Шамрай. Не «чувствительная» повість початку ХІХ століття, повість типу Карамзінової «Бедной Лизы» або «Натальи, боярской дочери» позначилася на українських повістях Квітчиних, але сентиментальна повість 30-х років, яка пізніше, 40-х років, спричинилася до утворення «натуральної школи». Найголовніші прикмети Квітчиних українських повістей знайдено в творах Полевого, Булгаріна, Даля, Ушакова і низки інших письменників-белетристів тогочасних. Знайдемо в них і сентиментальні сюжети, і сентиментальних героїв, і, нарешті, оту «дидактичність, моралізаторство», що виявляється в передмовах чи кінцівках на теми релігійно-родинні і що їх відзначає А. Шамрай, слідом за М. Зеровим, яко типову рису письменницької вдачі Квітчиної, даючи їй тільки зовсім інше генетичне тлумачення.

Хіба не назвемо ми сентиментальною повістю «Петруся» Погодіногого — варіацію на сюжет «Наталки Полтавки» Котляревського. Варіація

ця полягає в тому, що Петрусь, повернувшись додому, застає Наталку одруженою. Чоловік її, писар, позбувся всього майна і потрапив у в'язницю. Дізнавшись про це, Петрусь віддає Наталці зібрані ним гроші і сам зникає. «Наталка недолго пользовалась полученным благодеянием: она исчахла с горя, и только перед смертию имела еще несколько сладостных минут, узнав, по чьей милости обеспечена судьба троих ее сирот»¹.

Саму Наталку описує Погодін у такій спосіб: «...эта дивчина во всем околотке славилась своими достоинствами: разумная, до всякого дела дотепная, трудящая, почтительная, и при чернобровая, черноглазая, белая, румяная. Когда она выходила наряженная в церковь или в... неделю на улицу, или к подругам на вечерницы, то вся полтавская молодежь на нее заглядывалась. Никто лучше нее не умел укладывать сизые селезневые перушки на виски, а косы — кружком на голове с желтогорячими гвоздиками. В пестрой плахте, с червоною запаской, из-под которой выказывалась сорочка, вышитая заполючю, вся в лентах цветных, на шее дукаты и добрые намисты, — ну, словом, любо-дорого смотреть. — Так и подвертывались к ней тогда удалые хлопцы играть в хрещики или гороодуба или плясать голубца. Так и подступали к ней *выкрутасом*, когда она в дробушках, потунив глаза, опустив руки, толкалась на месте или, цокая подковками, на лету раскачивалась». (Ibid., 48 — 49).

¹ Повести Михаила Погодина. Часть вторая, М., 1832, стр. 63.

І цікаво порівняти з цим портретом жіночим портрет Марусі Квітчиної (хай читач дарує за довгу цитату):

«Та що ж то за дівка була. Висока, пряменська, як стрілочка, чорнявенька, очиді — як тернові ягідки, бровоньки — як на шнурочку, личком червона, як панська рожка, що у саду цвіте, носочок так собі пряменький з горбочком, з губоньками, як цвіточки розцвітають, і між ними зубоньки — неначе жарнівки, як одна, на ниточці нанизані. Коли, було, заговорить, то усе так звичайно, розумно, так неначе сопілочка заграє стиха, що тільки б її і слухав; а як усміхнеться та очидями поведе, а сама зачервоніється, так от неначе шовковою хусточкою обітреть смажніі уста. Коси у неї, як смоль, чорні та довгі-довгі, аж за коліно; у празник, або хоч і в неділеньку так гарно їх повбира, дрібушка за дрібушку, та все сама собі запліта; та як покладе їх на голову поверх скиндячок вінком, та заквітча квітками, кінці у ленти аж геть порозпуска; усі груди так і обнизані добрим намистом з червонцями, так що разків двадцять буде, коли і не більш, а на шиї — та й шия ж білесенька-білесенька, от якби з крейди чепуренько вистругана; поверх такої то шиї, на чорній бархатці, широкій, так що пальця, мабуть, у два, золотий еднус, і у кольді зверху камінець червоненький... так так і сяє.

Сорочка на ній біленька, тоненька, сама пряла і пишні рукава сама вишивала червоними нитками. Плахта на ній картацька, черчата, ще материнська — придана; тепер вже таких не роблять. І яких то цвітів там не було. Батечку мій, та й годі. Запаска шовкова, морева: кала-

майковий пояс, та як підпережеться, так так рукою і обхватиш, ще ж то не дуже і стягнеться. Хусточка у пояса мережована і з вишитими орлами, і ляхівка з-під плахти тож вимережована і з китичками; панчішки сині, суконні, і червоні черевички. Оттака, як вийде, так що і твоя панночка. Іде, як павичка, не дуже по усіх усяодах розгляда, а тільки дивиться під ноги. Коли з старшим себе зострілась, зараз низенько поклонилась та й каже: «Зрастуйте, дядюшка» або «Здорові, тітусю». І таки хоч би то мала дитина була, то вже не пройде просто, усякому поклониться і ласково заговорить. А щоб який парубок та посмів би її зайняти. Ну-ну: не знаю. Вона й не лягатиметься, і ні слова й не скаже, а тільки подивиться на нього так пильно, та буцим і жалібно, і сердитенько, — хто її зна, як то вона там згляне, — так хоч би який був, то зараз шапку з голови схопе, поклонивсь звичайненько і ні пари з уст не мовить, і відійде дальш. О, там вже на все село була і красива, і розумна, і багата, звичайна, та ще ж к тому тиха і смирна, і усякому покірна».

Було б, звичайно, смішним запідозрювати Квітку в тому, що він запозичив портрет дівчини-українки в Погодіна: аджеж він звав український побут селянський далеко краще за Погодіна. А втім, обидва портрети складено за одним зразком, що його давала сантиментальна повість 30-х років.

А. Шамрай наводить паралель поміж пейзажем, на тлі якого розцвіло кохання між Василем і Марусею («Маруся»), та пейзажем із повісти Карамзіна «Наталья, боярская дочь», при чому зауважує, що в обох творах пейзаж є ніби

прелюдія до виявлення кохання у героїні» (ор. cit. XXXVI). Але подібну ж ролю відіграє пейзаж, приміром, у повісті Є. Аладьїна — «Несчастная Мелания» («Невский Альманах на 1825 год»), так само й у багатьох інших тогочасних повістях та оповіданнях. Щоб не збільшувати розміру нашої статті, не будемо наводити тут прикладів дидактичних та моралізаторських розумвань, — їх можна було б набрати безліч, зовсім легко можна було б відшукати дуже переконливі паралелі, які наочно виводили б близьку спорівняність із аналогічними місцями повістей Квітчиних.

Нарешті, до традиції тогочасної літератури російської спрямовують нашу увагу і ті розповідні особливості Квітчиних повістей, що їх відзначає сучасний дослідник, як найбільше творче досягнення письменника. «Творча ініціатива Квітки, — пише А. Шамрай, автор найкращої взагалі роботи про нашого письменника, яка, на жаль, в окремих місцях вказує на недостатню та односторонню обізнаність автору з тогочасним оточенням літературним, — межа, з якої починається його ролі піонера української прози, є, конкретно кажучи, оформлення інтернаціональних традицій у формах народньо-української мови, «фольклоризація», так би мовити, сторонніх впливів та образів. Під цим поглядом ролі Квітки виглядає дуже показово. Для того, щоб примусити Лізу чи якунебудь Кларису стати Оксаною чи Марусею, треба було, кажучи фігурально, навчити їх розмовляти по-українському — треба було зробити сміливий крок наперед проти мовних можливостей, які виявилися в творчості Котляревського та його ближчих

наступників, піднести її від каламбурно-жартівливого стилю (який він так само спопуляризував у прозових жанрах) до лірично-навчального, — і Квітка спромігся зробити це власними зусиллями. В цій творчій роботі він міг виходити лише з єдиного джерела — з народньої творчості і почасти з того, що вже зроблено було школою Котляревського. Безпосередність стилю Квітчиних повістей, «широ-народній» їх колорит безсумнівно говорить за ці джерела» (ор. cit., XIII — XIV).

Не збираючися жадною мірою якось заперечувати величезне значіння піонерської роботи Г. Квітки, мусимо все ж внести певні обмеження в картину, так доладно намальовану А. Шамраєм. Квітка не був революціонером у мистецтві (це просто перечило б його тихій сумирній вдачі), величезна його ролі не в тому, що він навчив розмовляти по-українському Лізу та Кларису Горлов, але в тому, що він «зукраїнізував» певний жанр літературний. Річ у тому, що література кінця 20-х початку 30-х років у значній мірі протиставляла себе Карамзінові та його наслідувачам. Як пише дослідник, «дело шло об обновлении коренном форм: о творчестве самобытном, национальном, т. - е. независимом от строгой пиитики... Понятна была необходимость для того и соответствующих реальных форм. Самый метод в творчестве принял прямо противоположное прежнему направление — свободу. И здесь в поисках за подходящими для обновляющегося формально творчества основаниями, литература остановилась также и на народности с простонародностью, принял их между другими как средства —

источник для своего, именно формального обновления»¹.

Ми не будемо спинятися зараз на класових джерелах цієї боротьби, зв'язаної з владним проникненням у літературу «третього стану» — буржуазії. Нас цікавить зараз та мовна революція, яку приніс із собою цей третій стан. В одному з тодішніх журналів знайдемо цікаву статтю про «настоящее состояние русского языка в бель-этажах», в статейці цій читаємо: «Говорят ли там, умеют ли говорить по-русски? Я очень знаю, что теперь не то уже, что было прежде, что в высших слоях нашего общества прекратилась несчастная подражательность, что там занимается светлая зоря патриотической гордости, что язык русский уже не ссылается в передние и на кухни, что литературу русскую любят и не стыдятся этой любви...», але «все это пока еще ограничивается одними желаними, одними благородными порывами»². Все це результат побідного натиску нових теорій та течій; а до них маємо або повне небреження руською мовою на користь французької, або лакований, «сглаженный», отруєний безмежною риторикою стиль Карамзіна та його школи.

І як реакція на це, виникають вимоги «народности», «простонародности» в літературі. Розпливчасті та безбарвні спочатку, ці вимоги вже на самому початку 30-х років оформлюються в цілу розповідну течію, що репрезенто-

¹ Н. Н. Трубецкой. О народной поэзии в общественном и литературном обиходе первой трети XIX века (Очерки). СПб, 1912, стр. 403.

² Телескоп, 1836, ч. XXXI, стр. 216.

вана низкою письменників, як от О. Сомов, М. Гоголь, В. Даль — Луганський, М. Полевой, М. Погодін та інші. Хоч як різноманітні були творчі хисти та стремління цих письменників, об'єднувало їх одне: всі вони, за висновком одного критика тогочасного, «возделывали народную устную стихию в русском языке». Раніше письменники вживали народньої мови «не столько в своем собственном слоге, сколько в разговоре простонародных лиц, выводимых ими»; і тільки в творах згаданих письменників народня мова явилася самодовлющою: письменник часто-густо ховається за оповідача, іноді вигадану людину з особливими мовними та стилістичними особливостями. Загальновідомий alter ego Гоголя, пасічник Рудий Панько, головний оповідач «Вечеров на хуторе близь Диканьки». Орест Сомов писав за псевдонімом Порфира Байського і ладен був наділати його всіма рисами живої людини. Пор., наприклад, у листі його до Максимовича: «Мой знакомец, Порфирий Богданович, здравствует, как я вижу из писем его, дошедших до меня из крохотного городка Слободско-Украинского г. Волчанска. Там доживает он седьмой свой десяток, дописывает «Гайдамака»... и хочет его пустить в свет в будущем 1830 году. Также приготовляет он помаленьку малороссийские свои повести, которых тоже наберется на несколько томиков»¹. Сюди ж треба долучити й В. Даля — Козака Луганського — автора довгої низки розповідних «опытов в народном вкусе», що вони «в истории нашей поэзии важны потому, что были

¹ «Русск. Филол. Вести.», 1908, № 3, стр. 192.

верным и благовременным указанием на своеобразный склад и колорит, которыми должно было осветиться обветшалое письменное выражение» (М. Максимович).

Ця розповідна «простонародна» течія, ці «опыты» примушують нас обмежити ту революційність Квітки, яко письменника, що про неї згадує А. Шамрай. Квітка бо лише переніс на український ґрунт певні форми протесту проти спорохнілих, застарілих прозових форм часів Карамзіна: це зовсім не зменшує ваги творчої роботи Гр. Основ'яненка, але надає їй трохи іншого змісту. Розпочинаючи свою творчість белетриста українською мовою, Квітка зовсім не пас задніх, переказуючи на новий лад Карамзіна, Макарова, Шалікова та інших сантименталістів початку ХІХ століття; він одразу ж увів українську повість у широке річище російської прози тогочасної, дуже точно зрозумівши вимоги та потреби останньої. Чи не тому мали повісті Квітки такий успіх, навіть і поза межами обмеженого кола українських читачів? Чи не тому всі вони з'явилися в російських перекладах, викликаючи похвали, сказати б так, широких читацьких мас, компліменти критики? Та й російські письменники відчували в Квітці споріднену собі натуру: «Современник», «Маяк», «Москвитянин» залюбки друкують переклади українських повістей Квітки, добиваються їх, — цього, звичайно, не було, коли б Квітка справді наслідував старшу генерацію сантименталістів. На Квітку наприкінці 30-х років по-встає справжня мода, і джерелом її були ті самі «Малороссийские повести, рассказанные Гридьком Основ'яненком». Перекладаючи одну з цих

повістей — «Солдатский портрет», В. Луганський (Даль) пророкував, що «повести эти со временем бесспорно будут оценены по достоинству», що «очень немного таких вещей написано у нас и по-русски»¹.

Цим ніби видавався атестат українському письменникові, підкреслювалося й його долю участі в одній із поважних течій російського письменства. Повторюємо, цього всього не було б, якби Квітка тільки наново перетлумачував думки та естетичні уподобання старшого покоління.

III

Питанням ідеологічного соціального порядку, пристосовуючи їх до Квіткиної творчості, зокрема до його «Малороссийских повестей», віддавали до цього часу надто мало уваги, далеко менш, ніж повісті цього заслуговували. Надто вже разючий був розрив поміж величезним значінням творчого надбання письменника для цілої наступної літератури української та, — скажімо так, забігаючи трохи вперед, — надзвичайно куденьким і вбогеньким ідейним змістом цього надбання.

Цей розрив, що його мало помічали сучасники (чому саме — про це буде мова далі), проте досить різко надав ув очі вже наступному поколінню, і, приміром, Куліш мусів вжити певних засобів, щоб пристосувати Квітку до потреб свого часу — 60-х років. Характеризуючи Квітку, яко поета «без шаблі булатної, без бандури поворотної», поета, «який не до козаків... про військові речі слово обертає: обертає він слово до хуторян і дає їм науку тихого, богобоязливого життя», —

¹ «Современник», 1837, т. VII, ст. 108.

Куліш ретельно підроблював загальний образ письменника на такий, загальний кштант. Редагуючи Квітчині твори, Куліш викреслював окремі фрази, речення та цілі уступи, що протирічили цьому вдаваному образу, а в тих місцях, що їх не можна було викреслити без шкоди для художньої вартости оповідання, додавав власні примітки, які мали розтлумачувати Кулішеве розуміння творчости письменника.

Ось кілька прикладів цих приміток: беремо їх із коректурного примірника книжки (переховується у Всенародній Бібліотеці України, шифр А. 1712И), де зберіглися, між іншим, і деякі місця, викреслені цензором І. Лажечніковим. Так, до того місця в «Салдацькому патреті», де описується Матвій Шпонь на ярмарді, Куліш робить примітку, значно покалічену цензурою: «Шпонь закидає по-московськи, начебто він не простий чоловік, а москаль. Народ наш ледащіє щороку; тим йому й здається, що москаль — то настільки чоловік; а москаль на Вкраїну забирається тільки людей дурити. Розуміє отих пилипонів, отих щотинників, просаків, ловашників, да і саме салдацтво, котре псує добрих людей до коріння. А наші журналі переймають їх ухватки, звичаї і мову»¹. Або до іншого місця, де парубки «аж кривляться, жмуряться, співаючи московської пісні: «При данилусці стояла», Куліш додає примітку, цілком закреслену цензором: «Дивується всяке, — пише він, — чого наше парубоцтво хапається до московських пісень. Не голос їх манить, бо наші голоси кращі; не слова до душі чіпляються, бо слова

¹ Підкреслені слова викреслив цензор.

там убогі, да й самі оці ярмаркові хлопці показують, що на слова вони байлужі, коли замість долинуски співають Долинуску. Не яка інша причина цьому, як упадок краю. Пани одрізались од народу, вийшовши з його через нахапане іще при гетьманах багатство, згордували убогим братом, прозвали його мужиком, Хамом, Гевалом, да й підгорнули під себе. Тепер і сами загрузли в якомусь болоті, що ні наперед, ні назад, і народ допустили ступанити. Оце ж замість чудовних пісень, котрі де-не-де пооставались як захований і заклятий на тисячу рік скарб, репетує безумна Україна: При данилусці стояла і іншу таку нісенітницю».

Не задовольнившись цими примітками, обмеживши їх лише першою повістю, «Салдацьким патретом». Куліш далі поставився до своєї справи рішучіше — почав справді редагувати, виправляти, а то й скорочувати нашого письменника. Знову таки обмежимося кількома яскравими прикладами. Ось, наприклад, в який спосіб обробив він благочестиві уваги Квітчині на початку «Марусі»:

У Квітчині:

В обробці Куліша:

«... Більш усього пам'ятуй, що ти ховаєш сьогодні, а тебе заховать завтра: і усі будемо укупі, у господа милосердного на вічній радості; і вже там не буде ніякої розлуки, і ніяке горе, і ніяке лихо нас не постигне.

Іще ж і се ми думаємо: що як постигне когонебудь біда і нещастя, що похова кого із своєї сім'ї

«... Більш усього пам'ятуй, що ти ховаєш сьогодні, а тебе заховать завтра: і всі будемо вкупі, у господа милосердного на вічній радості, коли того заслужили; і вже там не буде ніякої радості. Чоловік на землі не на те, щоб усе тільки в щасті жити і ніякої туги і печалі не дознати, а на те, щоб (царство небесне собі) святе

або і родичів, то будім - то сеє чоловікові приходить на його гріхи і неправди прежні. Ні, не так се є. — Ось слухайте, лишень, як наш пан-отець у церкві чита, що господь небесний нам — як отець дітям. А після сього не гріх нам буде і таке приминати: от зберуться діти на вулицю грати, та будуть проміж ними щасливі, та усе б то їм замість іграшки битись та лаятись, а між ними буде дитина плохенька, смирна, покірна і що усяк її може забивати. Адже правда, що батько тієї дитини, щоб вона не перенесла худа від своєвольників, жалкуючи об ній, кликне з вулиці до себе і, щоб вона за товариством не скучала, посадить біля себе та й приголубиться, і понижить, і чого вона забажа, усього їй дасть. Пожалуй, хлопці, що на вулиці zostались, не знаючи, яке добро тій дитині у батька, будуть жалкувати, що узят від них товариш. Дарма, нехай жалкують, а йому у отця дуже-дуже добре. — Отак і небесний наш отець з нами робить: бережить нас від усякої біди і береть нас прями-сінько до себе, де є таке добро, таке добро... що ні розказати, ні здумати не можна. Та ще й так ду-

добро возлюбити й через його в царство небесне увійти. Тим то, що яка б (горе-нещастя) тобі біда не склалась, — посумуй, поплач, да не вдавайсь у велику тугу, а обернись душею до бога, молись йому і говори: «Господи, навчи мене, грішного, як творити волю твою святую», — той побачиш, що перебудеш усяке горе, а душа твоя стане через те ближче до бога».

маймо: чувствуєш ти, чоловіче, що се бог за гріхи твої послав біду. Так же і розсуди: який батько покличе своїх діток, щоб без науки ледачили. Усякий, усякий отець старається навчити дітей усьому доброму; а неслухняних по-батьківськи навчить, та по-батьківськи і пожалує. Недурно сказано: «Ледача та дитина, котрої батько не вчив». Се ж люди так з своїми дітьми роблять, а то отець небесний, що милосердно його і міри нема. Той коли і пошле за гріхи яку біду, то він же і помилує. Тільки покоряйся йому. А після сього не будемо журитись, що нам бог милосердний не пошлеть терпіти, і, перехрестившись, скажемо: «Господи, навчи мене, грішного, як сполнять волю твою святую» — та й побачиш, що опісля усе гаразд буде».

Як бачимо, Куліш не тільки скоротив більш як утричі наведений уступ з «Марусі», але й до того змінив саму думку Квітчину, — замість наївних, але щирих порівнянь письменника, подав саму церковну догму, виклавши її до того ж навмисно коротко та сухо. Проаналізувавши весь відповідний матеріал, А. Шамрай свого часу занотував такі тенденції Куліша. Він викреслював або обговорював ті місця текстів, що компромітували, на його думку, ідеальну вдачу української дівчини, рівночасно з тим

старанно опускаючи всі жанрові малюнки більш-менш «вільного характеру». Далі Куліш старанно викреслював ті уступи, де в гумористичному тоні змальовується хибі українського селянина того часу (неосвіченість, пияцтво, запобігливість перед начальством). Нарешті, Куліш як найрішуче винищував усі прикмети монархізму Квітчиного, що часто пробивається в його творах, і тому то повість «Добре роби, добре й буде» скоротив він майже на третину. Всіма цими операціями Куліш «заявляє себе... як український патріот, ворожий до російського монархізму, як романтик, що ідеалізує життя українського селянства (див. передмову до повістей). Цю романтичну налічину намагався він причепити й до Квітки, письменника старшої генерації»¹.

На цих операціях Кулішевих із творами Квітки треба було спинитися довше, бо, поперше, вони досить характерні для певних етапів критичної думки, подруге — і це найголовніше — саме Кулішеве видання творів Квітки зробилося основою для наступних дослідів та розвідок критичних над письменником. Цим самим давалося ніби передмову до вільного поводження з текстами письменника; зарані вважалося, що ідеологічні властивості Квітки, його консерватизм, цареславство, боголюбство, — все це походить від малого усвідомлення своєї ролі, яко письменника українського. І пізніше критики,

¹ А. Шамрай. До тексту творів Гр. Квітки. — «Науковий збірник Харківської Науково-Досл. катедри історії української культури», ч. 2 — 3, ДВУ, 1926, стор. 224 — 229.

що писали про Квітку, намагались якось дипломатично обійти ці питання — або зовсім їх замовчати¹, або прикрасити їх до певної міри, щоб, мовляв, не сором був на люди вийти, або, нарешті, виправдати Квітку в очах сучасного читача.

Дуже показова з цього погляду характеристика, дана в статті М. Плевако про Квітку. Дослідник говорить за «ідеалізацію державного устрою і соціальних відносин» у Квітчиних творах і пояснює її так: «У своїх оповіданнях Квітка дбає тільки про те, щоб дати людям науку, навчити їх, як жити на світі, найбільше лихо на світі Квітка бачив у «моральному занепаді людини», а добро і правду — «в моральній якості людської природи...» За сим «моральним злом» Квітка не бачив справжнього зла, зла соціального, і цілком нехтував сю справу, а коли й говорив про неї, то малював соціальні відносини людські тими ж рожевими фарбами»². Але зараз же поспішає М. Плевако оговоритись («не можна проте сказати, що Квітка цілком не торкався питань соціальних та байдуже ставився до гріхів тогочасного громадського життя») і додати кілька випадків, коли Квітка малює зловживання в судових установах («Козир-дівка», «Шельменко волосний писар»), досить гостро висловлюється проти кріпацтва тощо. Подібним же робом Сергій Єфремов, вихваляючи Квітку за те, що він, мовляв, перший у світовому

¹ Так зробив, наприклад, А. Шамрай у згаданій вище статті про «Шляхи Квітчиної творчості». Див. нашу рецензію в «Критиці», 1928, № 6, стор.

² М. Плевако. Григорій Квітка - Основ'яненко. Харків, 1916, стор. 26.

письменстві почав малювати життя селянське, ніби просить вибачити письменника за брак сталої народолюбської ідеології. «Без усмішки,— каже він,— не можна тепер читати його «Листів» з наївними порадами жити великими сім'ями, не ділячись, тікати од «проклятої горілочки», працювати («сюди - туди мотнися, сокиркою порубай, ціпом помахай, скотинкою пороби») та дбати про чорний день, кидаючи всі зайві гроші на схованку в забиту скриньку».

Донині хіба один тільки В. Коряк у своєму «Нарисі» зробив спробу розібратися в ідейному надбанні Квітчиному без упереджених уявлень. (Окремі цікаві зауваження знаходимо в книжці Ол. Дорошкевича «20—40-ві роки»). Це допомагає йому викрити під «уславленням гуманізом Квітки» «справжнє православне ханжество з цілком суцільним світоглядом», але разом із тим допомагає викрити й ті соціальні риси творчости Квітчиної, що мусять привертати до себе увагу навіть сучасного читача, зовсім іншим світоглядомі зовсім іншими вимогами до художньої літератури. «Харків був осередок торговельного капіталізму на Україні, і «заслуга» Квітки - Основ'яненка в тім, що він занотував цей торговельний рух у кількох малюнках ярмаркового торгу, показав, як селянство вже вирушило до міста на заробітки в найми до торговельного капіталу» (ор. cit., стор. 330). На жаль, певна схематичність і конспективність викладу, якої не можна було уникнути в книзі, призначеній для студентства, для самонавчання, не дозволили Вол. Корякові ширше розвинути свої цікаві нотатки та спостереження.

Отже, мусимо, бодай нині, по змозі з'ясувати ці соціально-ідеологічні моменти творчости

Квітчиної українською мовою; мусимо, поперше, намалювати основні риси світогляду письменника, з'ясувавши соціальні коріння цього світогляду, подруге, показати, як відбив Квіткою той соціальний процес, що про нього згадує й Вол. Коряк у наведеній угорі цитаті.

Вже в другій половині 20-х років, в перших роках царювання Миколи I, остаточно встановилися прикмети загальної державної системи. Європейська реакція після наполеонівських воєн, невдале грудневе повстання 1825 року, що, за висловом одного миколаївського генерала, одсувало Росію на п'ятдесят років назад,— ціла низка причин призвели до нечувано жорстокої реакції в Росії, жорстокої не окремими вчинками та подіями, але цілою системою. Систему будували протягом років, ба навіть десятиліть, але саме це надавало їй певної стрункости та продуманости. Централізацію та бюрократизацію державної механіки доведено до віртуозної довершености. Найменші прояви державного життя взято під найсуворіший контроль; їх регулювалось адміністративними розпорядженнями. Уряд Миколи I ніби робив соціологічний експеримент над Росією, намагаючися керувати народом без допомоги самого народу. Уряд ішов до своєї мети цілком свідомо, спираючися за певну ідеологію, що її видавалося на мудрий підсумок цілого історичного досвіду. Вважалось за безсумнівне, що весь шлях російської державної історії, вся народня самосвідомість вимагають безумовного збереження трьох основних принципів — *самодержавства, православія та народности*.

Формально ці три кити, що на них базувалася уся будівля монархії Миколи I, були проголошені лише року 1833, проте зформувались вони далеко раніше: в основу їх лягли і патріотичні зойки та бравади після 1812 року, і події 1825 р., що примусили уряд російський утворити своєрідний опір невпинно зростаючим проявам незадоволення окремих груп з державної політики Росії. «Прошлое России было удивительно, настоящее — более чем великолепно, а будущее выше всего, что может представить самое пылкое воображение» — ці слова шефа жандармів Бенкендорфа якнайкраще характеризують ті тенденції державної ідеології, що їх вселяли всіма способами в розум «народа».

Станово-класовий характер бюрократичної монархії Миколи I цілком очевидний. Загальну структуру держави утворювали дві основні класи — селянство та дворянство. «Народ», що в значній своїй більшості примушений був «владичиться по браздам неумолимого владельца», фактично був найважливішою базою цілого державного життя. Кількісно та якісно (цебто в розумінні соціального значіння для епохи) селянство перевищувало міське населення. Країна була переважно мужицька, землеробська. Земля була головним джерелом народнього добробуту, звідки черпало свою силу й дворянство. Землеволодіння разом із рабоволодінням утворювало його економічну міць. Дворянству належала роль привілейованої класи, і цього станового принципу додержували по всіх галузях життя тогочасного.

Селянин-кріпак не мав особистих прав, не складав присяги, не міг обов'язуватись, бо ж річ

обов'язуватися не може. Але в той самий час вони платили подушний податок і особисто несли некрутську повинність... Промовляти проти поміщиків чи ставити їм опір було річчю неприпустимою: це прирівнювалося до бунту; бунт же проти поміщика був не простим протестом, але політичним злочинством, бо поміщик був за носителя публічної влади й охоронця порядку, отже під бунтом розумілося повалення влади в окремій частині держави, при чому ставився за провинку не тільки факт повалення, але й навіть «подвергать сомнению неприкосновенность власти или дерзостно порицать установленный государственными законами образ правления» (М. Слабченко).

Усі ці неповні та уривчасті дані досить яскраво доводять, чому в першу третину XIX століття маємо справу переважно з *дворянською культурою*. Виробилась ніби окрема порода людей, біологічно та інтелектуально відмітна від сірої маси непривілейованих мужиків. І коли окремі поступові представники цієї породи прагнули ґрунтовних змін, чи бодай окремих «реформ» усталеного державного порядку, коли окремі кращі представники утворювали різні революційні кружки тощо, то головна маса дворянства спокійно приймала всю систему, як певну даність, не задаючися пекучим питанням, в якій мірі ця система відповідає «законам божеским и человеческим». Серед цієї маси був і Квітка...

Щодо Квітки ці загальні соціальні відносини ускладнювалися окремими індивідуальними рисами, що про них якраз багато писалось. Глибока й щира релігійність, яка проявилася

в ньому дуже рано і примусила його один час піти послушником у монастир, правила за основу його вдачі, даючи їй те «смирение, кротость, привязанность ко всему родному, скромность... и стойкость в мыслях», про які згадував пізніш один родич Квітчин. Той самий родич дає в своєму повідомленні дуже цікаві біографічні дані, які знову таки багато чого пояснюють у світогляді Квітчиному. «Состояние моего деда, отца его,— пише цей небіж письменника, син його старшого брата Андрія,— хотя довольно значительное, не было достаточно для поддержания требований по месту, занимаемому моим отцом (место губернского предводителя дворянства в продолжении девяти курсов), если бы оно разделилось между двумя братьями поровну. Дядя мой без принуждения и малейшего колебания отказался от своей части и уже во всю жизнь только довольствовался небольшим, в сравнении с имением моего отца, капиталом в 40.000 руб. ассиг.»¹. Отже, по суті Гр. Квітка ніколи поміщиком не був: «формулярний список» характеризує його, як власника 30 душ, а інші біографічні відомості твердять, що жив він повсякчас у городі або ж у невеличкому будинку на Основі. Цей факт відсутності постійних економічних стосунків до кріпаків, відсутності, таким чином, можливості усяких суперечок та неладів — мусив у значній мірі сприяти утворенню тих ідилічних поглядів на життя селянське, тих ідеалістичних порад та міркувань, що ними рясно всіяні твори Квітчині. «Живя в Украине, приучаяся к наречию жите-

¹ Г. Данилевский. Украинская старина. Харьков, 1866, стр. 223.

лей», Квітка гадав, що «выучился понимать мысли их»; насправді він розумів лише те, що хотів розуміти, бачив те, що хотів бачити. І в своїх творах він подав своєрідне відтворення отой системи миколаївської монархії, що про неї була мова вище, подав низку художніх ілюстрацій до тієї «тройственной формулы» — православія, самодержавства та народности.

В єдину та струнку систему «тройственной формулы» укладається цілий світогляд Квітчин. Десь там, угорі, високо на небесах, живе старий та мудрий господь, ретельний господар та суворий покровитель усього людства; він, і тільки він, знає, що до чого, і не слід людині навіть питатися про це, гнівити милосердного бога. «Ніколи не треба гнівити милосердного господа пересудами, зачим отте, зачим отсе. Чому те ж так, а се не сяк? Чи ми можемо знати, що й куди треба? Чи можемо розуміти, що і для чого робиться? Чи чоловікові діло розсуджати про сили божі? Він — старий хазяїн. Він один усе знає, коли і скільки чого послати. Нам тільки треба молитися йому, щоб нас милував, щоб посилав благодать свою не по гріхах наших, а по своєму милосердню, та дякувати повсякчас і за те, що живемо і що світ божий бачимо, що пропитуємося, що бог дав кому жінку, діточок, кому ширих приятелів» («Добре роби, добре й буде»).

Як добрий батько до дітей своїх, ставиться бог до людей: він може наслати певну кару тим, хто прогніває його, і, навпаки, він завжди милосердний до тих, хто ублажає його, хто вознесе серце його добрими ділами та вчинками. Так навчав людей церква, тому й треба вірити...

«Нам пан-отець у церкві чита, що господь небесний нам — як отець дітям... Та ще й так подумаймо: чувствуєш ти, чоловіче, що се бог за гріхи твої посилає біду. Так же і розсуди. Який батько покине овеї діток, щоб без науки ледащили. Усякий, усякий отець старається навчити дітей усьому доброму; а неслухняних по-батьківськи повчить да по-батьківськи і пожалує. Недурно сказано: «Ледача та людина, котрої батько не вчив». Се ж люди так з своїми дітьми роблять, а то отець небесний, що милосердию його і міри нема. Той, коли і пошле за гріхи яку біду, то він же і помилує. Тільки покоряйся йому» («Маруся»).

А все це точно окреслює обов'язки людини перед своїм господином, богом всемогутим. «Наградив тебе бог щастям, то батько й мати твої живуть при тобі і дякують добрим словом, що ти їх при старості і кохаєш, і поважаєш; або жінкою од тебе доброю послухняною, хазяйкою невсипушою, або діточками покірними та слухняними — хвали за се бога і лягаючи, і устаючи, а їх шануй і кохай, і для них не жалій не тільки ніяких трудів, худоби, та, коли нужда звелить, душу свою за них положи, розпинайся, умри за них, та усе таки пам'ятауй, що й вони на сім світі такі ж гості, як ти і усякий чоловік: чи цар, чи пан, чи архірей, чи салдат, личман. Коли отець наш милосердний кого з нас покликає, проводжай з жалем, та без укору і попрьоків, перехристись та й скажи, як щодня у отче-наші читаєш: господи, буди воля твоя з нами, грішними, і не удавайся у тугу, щоб вона тобі віку не укоротила; бо гріх смертельний накликає на себе не тільки смерть і саму

бачність, хоч би якунебудь, бо, не поберегши тіла, загубиш і душу на віки вічні. Білш усього пам'ятауй, що ти ховаєш сьогодні, а тебе заховують завтра; і усі будемо укупі, у господа милосердного на вічній радості; і вже там не буде ніякої розлуки, і ніяке горе, і ніяке лихо нас не постигне» («Маруся»). Або в іншому місці: «Треба, щоб і ми любили один одного як брата, у нужді помагали, один від одного біду відводили і, коли до чого приходитьсь, один за одного страждали і біду терпіли. От тоді то ми богу угодимо і царство від нього получимо» («Добре роби, добре й буде»).

«Як бог на небесах», так «у нас на землі» є «одна голова, один начальник, один государ наш, імператор Миколай Павлович, нехай його бог, аки нашого, і дітей, і унучат наших щастя довго на світі продержить у щасті і у здоров'ї». «Таки словом, як батько в сім'ї, вбивається на усіх, доглядає за усіма, щоб усім було порівно чи роботи, чи достатку, і щоб ніхто з його дітей ні жадного не зобидив (якоюсь жорстокою, бодай і несвідомою, насмішкою звучить ця фраза в умовах миколаївського режиму! — І. А.); так він, його імператорське величество, ніч і день трудиться, над усім догляда, начальник поставля усюди і яко мога повеліва і укази посила, щоб усюди була правда, щоб ніхто не смів нікого і нічим ізобидити; а коли є обиджений, обхоронити його, зашитити і усюди-усюди повеліва доглядати, щоб усе було по порядку» («Листи до любезних земляків»). Немов намісник бога на землі, цар піклується о свої діти («йому, нашому царю і отцю, усі ми рівнісінькі, усі йому як діти. Як бог милосердний посила нам

і життя, і світ, і хліб насущний, так і цар наш милосердний об тім усе і дума, щоб нам, його вірнопопаданим, було усе добре і спокійно...»); з свого боку і «діти» цареві мусять віддавати йому належну шану, мусять прислухатися до його наказів і безперечно виконувати їх, а головне — «не тільки у церкві, як почитають його велике ім'я, та і завжди молися за царя. Так бог у святому своєму писанню повеліва. Учи дітей сьому і незнаючого навчи і розтолкуй, то і бог благословить тебе уві всім, що ти так по правді робиш» («Листи до любезних земляків»).

Бог і цар — то вінець світогляду, і важко навіть сказати, хто з них вселяє Квітці більшу шану й більший страх: бо обидва вони, очевидно, здаються йому якимись напівреальними істотами, що в цій напівреальності — до певної міри сила цих істот. Щоб переконатися в цьому, досить лише перечитати «Листи до любезних земляків» — цей справді таки катехизис не так прав, як обов'язків українського селянина тих часів перед богом, царем та тими урядовими чиновниками, що немов втілюють у собі царську (божеську) особу, що являються в очах того селянина реальними представниками царської влади.

У цьому розгадки тих ідеальних рис, якими змалював Квітка урядовців, починаючи від найвищих рангів і кінчаючи дрібними постатями. Ось, приміром, Ївга («Козир-дівка»), шукаючи правди, потрапила до самого губернатора й упала йому до ніг. «Що ж?... Губернатор сам, своїми руками, підняв її та з ласкою, та пестуючи став її випитовати, об якій нужді вона його просить». Він велить жандарові провести Ївгу до нього додому, накормити її та не

обидити її дорогою; він розмовляє з нею «з ласкою та люб'язно» і, звичайно, розв'язує всю заплугану справу як слід. Як же утриматися Квітці від захватного виклику — «От отець і начальник!?» Та в іншому місці: «Не даром сказано — губернатор усім защита, усі за нього бога молять». Не згірше змальовано губернатора й у «Добре роби, добре й буде»: тут він являється справжнім *deus ex machinae*, справжнім представником вищої влади, він нагороджує (від імені царя) Тихона Бруса, він висловлює основну мораль оповідання, яка зводиться не тільки до того, що «добре робив, от і тобі добре», але й до останнього наказу: «молитесь за царя».

Власно, ціла філософія життєва Квітки дуже скидається на слова тої жінки з дівчам, що в неї спинилася в городі «козир-дівка» Ївга. «Ти, — казала жінка Ївзі, — пущє всього не бійся панів великих. Чим білший пан, тим він буде простіший і ласкавіший. Не так, як у мужиків: коли став отаманом, так він вже на тебе й не дивиться; а головно — так батечки, і не смій до нього й близько підступити. А пани не так: говори йому усе сміливо, не боячись, та говори правду, вже не збреші нічого, — зараз підстереже і проженеть». А на запитання Ївги, що ж треба піднести великому панові, жінка відповідає: «Є, правда, старосвітські пани, що булочку або невеличку прийме, хліб святий поцілує, а тебе звелить попоштувати і діло вислуха. Та вже ся старовина виводиться. Інший такий є, що тільки побачить, що у платку несеш чи бублички, чи яблучка, та й діла не стане слухати і зараз звелить прогнати. От вже менші панки та полупанки, так там вже тільки держися. І даєм і не

даси: сторкишся, віддаси,— ще мало це витяга. Нехай тебе бог боронить від них. Пролізай до старших».

І Квітка, який, маюючи «високих мира сего», знаходить у себе лише превелебні, і апологетичні риси, переходячи до дрібніших урядових поста-тей, ніби скидає з очей своїх ту пов'язку, що заважала йому бачити дійсність такою, яка вона була; він дає правдиві життєві портрети, іноді зафарблені досить гострою такою сатирою. Навіть більше того: він відважується на гротеск, свідому, навмисну карикатуру.

Саме так малює Квітка пана сотника Коло-тинського, Микиту Власовича Забрюху (це хоч і великий чин, проте старосвітський, отже, ви-ставляючи його в гумористичному світлі, не ризикує письменник викликати незадоволення когось із вельможних), та його писаря, Прокопа Григоровича Пістряка. Обидва вони за неспра-ведливі вчинки заслужили кари, хоч і тут Квітка, очевидно, всю їхню реальну провину перекладає на писаря, яко мевшого чином. Пана Забрюху покарано, «щоб не здавався на писаря, а робив сам, як він є начальник, та щоб робив по правді, щоб слухав, що приказано від началства... щоб не удавався в чаклування, покинувши бога милосердного». Писареві ж Пі-стрякові завдано кари — «щоб не обдурював свого начальника, не пошивав його в дурні і щоб робив і казав перед ним усю правду. Щоб, роз-сердившись на людей, не робив їм біди... а що найпуше, щоб не пив так дупко горілки». Цілу галерею урядовців неправдивих виводить Квітка в «Козир-дівці», ані трохи не ховаючи свого не-гативного ставлення до їхніх вчинків. Досить

тільки прочитати ту сцену, де голова, писар та поняті чинять слідство над Левком, досить тільки прочитати таку характеристику пана справ-ника: «Аж ось прибіг передовий козак, що бі-жить за ним пан справник. Почали курей по хатах відіймати, яйця відбирати; відомкнули ка-зенний ящик, переглянули чималі, турнули в город і за ренським, і за хравцузькою водкою; а як завтра припадала п'ятниця, а пан справник були собі богомільний та богобоязний і вже нізащо душі не сквернитиме скромним, так приказано купити і ков'яру, і кримського осе-ледцю, і свіжопросольної осятринки, і свіженької рибки хорошої, і раків, і паланиць».

Нарешті, на самому низу тієї житейської драбини, що її окремі ступені так точно визна-чено, так гарно підогнано, що до чого,— на са-мому низу перебуває «простий люд», селянство. Про нього буде докладно мова далі; зараз же спинимось на окремих характерних моментах світогляду Квіткиного.

Як ми бачили, основна риса світогляду пись-менника — то почитування «властей предерж-аних», від писаря та ісправника починаючи і аж до царя на землі та бога на небі. Дві істини «святого письма» — «несть влада аще не от бога сушу» та про необхідність почитувати стар-ших — лягли в основу цього світогляду, надали йому певної стрункості та суцільності. Цю саму градацію відносин соціальних відзначає Квітка, пише в загальнодержавному, ба навіть світовому масштабі. Є вона, приміром, у відно-синах поміж поміщиком та селянином. «Над своїм поданим,— пише Квітка,— усяк поміщик убивається, подушне розпреділя, порядок дає

і захища їх від усяких обид чи по сусідству, чи від чого б то не було; некрут дає по своїй волі, кого і скільки слідує, і усяке таке, як у своєму господарстві. За те вони повинні поміщикаві своєму робити, слухати його у всякім ділі і, як отця і начальника, почитувати» («Листи до любезних земляків»). Ця сама система знижується навіть до окремої родини, де батько — чоловік — усьому голова, і жінка та діти повинні пильно слухати його, виконувати все, чого він од них вимагає.

Соціяльну нерівність приймає Квітка як щось цілком зрозуміле, що не ми створили, не нам його й розв'язувати. Він навіть цілу повість пише — «Щиро любов» — апологію цієї соціяльної нерівности. Галочка щиро любила офіцера Семена Івановича, але він «благородний», вона ж — селянка, одружитися їм не можна, і вона воліє вмерти. Надзвичайно показові слова Галочки до Семена Івановича, коли він запросив її відатися за нього: «Я, Галочка, дочка обивателя Олексія Таранця, нагадую Семену Івановичу, що він є благородний пан поручик... Йому не можна сього й думати...» І далі: «Я не знаю, як у світі, меж панами, усе прочеє водиться, а знаю, що усюди будуть питатись про вашу жінку: відкіля вона і хто така є... Усі будуть з вас сміятись, усі осуджати, усі цуратимуться вас, що у вас через жінку уся рідня мужики...». А на закид Семена Івановича, що, мовляв, «усе ровно, усі ми боже созданиє», Галочка відповідає аксіомою, яку можна вважати за вислів думок самого письменника: «Не однакові зірочки на небесах, не однакова і деревня по садках. Не буде вишенька цвісти яблуневим

цвітом, їй є свій цвіт. Не прийме березонька шипового листочка. Не побере соловейко другої самочки, як з свого роду. Усьому свій закон, а чоловікові ще найбільш того».

Усі ці прикмети письменникової влачі легко пояснюють і безумовне, повне розуміння існуючого державного ладу, яко ідеального, єдино можливого визнання російської миколаївської монархії за найщасливішу країну в світі. Він вважає, що «ми живемо мов у бога за дверима і не знаємо ніякого лиха» («Листи до любезних земляків»), а коли треба платити податі, подушне, так «се не від нас і не від кого стало, як від самого бога». «А хто божого закону не сполня, той є грішник». Навіть панщина не така вже жахна: Ульяна в «Сватанні на Ганчарівці» висловлює навіть їй цілу хвалу: «А чим панщина страшна! Так усі то, крий боже, як то хваляться, що як добре за панами жити». Те саме стверджує і салядат Скорик: «А вот как я ходил по походам, так видал, что и в Франции, и в Туречине, и в России за помещиками крепакам житье доброе». І тільки недомислом окремих ворогів держави можна пояснити різні бунти та повстання. «Як ось Ляхи, ні з чого більш, як з жиру, показились, мов собаки, та здуру, мов з печі, задумали відбиватися. Треба дурнів провчити, ляпаса по морді дати, щоб не вередували. От і послали против них, які були ближче, полки («Божі діти»), — це писано, очевидно, про Польське повстання року 1830.

Цікаво, що поруч такого урядового російського патріотизму (легко можна було б призбирати безліч аналогій із тогочасної патріотичної літератури), поруч такого роялізму, що часто -

густо переходить у цілковитий сервілізм, Квітка іноді виявляє прикмети певного українського націоналізму. Він досить щедро розсипає у своїх творах українських такі вислови, як: «От така то їх московська віра, щоб зі всякого зідрати» («Салдацький патрет»), «З товаришами хоч усі москалі були, зараз поладнав» («Маруся»), «Діло пішло у губернію, а там буде з московський місяць» («Козир-дівка») і т. д.; він пише «Супліку до пана іздателя», нібито «предохраняя себе от насмешек русских журналистов», а насправді — щоб довести право українського письменства на самостійне існування, бо «не усе для москалів, може б, треба і для нас щонебудь, щоб і ми... знаєте, не усе, а так... дещо... потроху... дечого знали, а то по-вашому так ми так собі... де нам за вами... Гм, надогад буряків, щоб капуста дали». Не думаємо проте, щоб із цих окремих висловів можна було робити будь-які висновки про національну свідомість Квітки, про його відношення до тогочасного устрою політичного тощо: усі ці бо висновки жадною мірою не міняють усталеної загальної політично-релігійної концепції світогляду Квітчиного, яку ми намагалися зформулювати словами самого письменника.

Загальновідома тенденція старих критиків та істориків літератури — бачити в Квітці письменника-народолюбця. На підставі його українських повістей Сергій Єфремов у свій час проголошував, що «українське письменство першим промовило своє слово в оборону простих селянських мас і веде перед щодо народницьких симпатій

між усіма письменствами на світі»¹. Цей і подібні висновки про ідеологію Квітчину, — усе це примушує нас наново розглянути питання про народолюбство нашого письменника, про те, яке селянство і як він малював.

Але спочатку кілька загальноісторичних уваг. Найголовнішою особливістю соціального життя України першої половини ХІХ століття було кріпацтво. Не зважаючи на швидке поширювання капіталістичної промисловости шляхом одділювання кривої продукції од сільсько-господарчої, Україна, як економічна система, являла собою в основі не промислову, а сільсько-господарчу територію. М. Є. Слабченко потує для Харківщини на 1837 — 1838 р.р. 226, 136 кріпаків (цебто 34,31% усього населення), але, як зауважує Дм. Соловей, це — кількість тільки самих чоловіків, і всього мусило бути кріпаків понад 463.000². Формально для цих кріпаків ще від часів Павла І заведено триденну панщину, якої до того не було (колишня гетьманщина знала дводенну панщину, степова ж Україна і зовсім панщини не знала). Що треба було розуміти під трьома днями праці, формулювалось різно. Звичайне уявлення було: в кожному тижні працювати три дні на пана. Коли ж у ці дні припадали свята, то вони зараховувались лише тоді, коли стояли в креспосному календарі... Мужицькі

¹ Історія українського письменства. Вид. друге, Київ, 1912, стор. 225.

² Див. М. Є. Слабченко. Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІІ століття. Т. І, ДВУ, 1925, стор. 1-2. Дмитро Соловей. До питання про кількість кріпаків на Україні. «Зап. Істор. - Філол. Відділу», т. ХІ, 1927, стор. 287 — 292.

свята не заборонялося святкувати, аби від того кількість днів на панське господарство не зменшувалась. Поміщицька політична економія вимагала від пана обережного ставлення до своїх кріпаків, що мали бути задоволені із свого становища, завжди були під господарчим оком і т. д.; пан повинен був вимагати звітів від прикажчика, який мусив поводитися з людьми так, щоб вони не висловлювали незадоволення і т. ін. Проте, як зауважує М. Слабченко, швидкий темп розвитку зернового господарства спричинювався до того, що триденної панщини не вистачало. Про полтавського дідича С. Кочубея з 30-х років довідуємось, що він знівечив своїх селян, котрі не знали меж своїм повинностям, були страшенно пригноблені прикажчиками, безупину працювали на пана, ледве маючи стільки часу, щоб придбати собі необхідний прокорм, позбавлені були найпотрібнішого в селянському вжитку майна, і хіба двадцятій із них мав худобину, а реманенту було стільки, що мужицька земля лежала необробленою, бо ж мужики працювали на пана, принаймні, протягом дев'ятох місяців на рік. Аналогічні відомості маємо і з інших місцевостей України.

Зростання панського землеволодіння потребувало усе нових жертв від селянина і приводило кріпака до злиднів: поміщик намагався поширити свою оранку, а для того він садовив селяника біля себе, давав постійну натуральну пайку, робив із нього місячника, що його пізніше публіцисти зовсім справедливо визнавали просто за раба. До того ж поміщик не задовольнявся самою тільки панщиною і вишукував усіх засобів збільшити прибутки від

кріпаків, встановлюючи нові додаткові податки тощо. Усе це вимагало від селянства величезного напруження всіх своїх сил, усе це виснажувало його, усе це приводило до всяких непорозумінь, незгод, що іноді вибухали в прості заколоти селянські.

Жадних слідів цих тяжких та складних відносин соціальних ми в творах Квітчиних не знаходимо. Даремно було б шукати в них бодай найменшого відбитку великих кривд соціальних, які чинили селянам-кріпакам і поміщикам, і самий уряд російський і які, приміром, у літературі російській, знаходили собі іноді висвітлення, що правда, неповне та розпливчате. Бо навіть таке розпливчате висвітлення цих відносин одразу ж до шенту зруйнувало б ту ідилічну картину російської імперії, що її малював був Квітка у своїх творах. Ми наводили вже вгорі його вислови про урядовців, про панів, що їх мусять селяни «слухати... у всякій ділі і, як отця і начальника, почитовати». Спускаючись нижче, підходячи до селянства, Квітка на хвилину не втрачає доброго гумору, на жадну хвилину не забуває, що «оттак і іде усе гаразд».

Селяни бідують, селян душать непомірні податки та податі. Мужицьке господарство банкрутує. А Квітка цовчає: «Будем зносити те, що і бог повелів, і закон приказує, і по самій ширій правді воно слідує. Будем у хату зносити потроху з своїх заробітків, по чім там припаде на душу по розкладці». І далі: «Чи велика ж то сума з душі? Чи усю ж разом з тебе требують? Чи нагло ж з тебе требують? Поліч, на скільки ти у год придбаєш хліба святого і скільки з тебе требається. А скільки ж ти заробиш воликами,

шкапою — що в кого є, а ще: руками, хоч ти і піший; чи з ціпом, чи з сокирою, чи у якій послузі. Аби б не лежав, а то слава тобі господи! Світ великий, народу багацько, работник усякому нужний. Не лежи, кажу, без діла не будеш: і себе пропитаєш, і у хату часточку знесеш» («Листи до любезних земляків»). Головне діло — не треба байдки бити: «сюди-туди мотнися, сокиркою порубай, ціпом помахай, скотинкою пороби, — от в тебе ві'ять грошики: що собі зоставив, а що зніс останнє (податок) — от і квіт. Скачи козак на усі чотири сторони і не бійсь нікого».

До речі буде порівняти з цим деякі цифрові дані про бюджет середнього кріпака, що провадив своє господарство на двох десятинах землі на тягло. З такого господарства прибуток являвся (за даними 1841 року) в 3 *чт.* жита, 1,5 вівса, 2 гречки, 0,8 ячменю, 0,25 гороху, 2 коноплі, 5 пуд. прядива (пеньки) і 8 *чт.* картоплі. Видачки ж на середню родину виносили: хліба 6 *чт.*, приварку 3 *чт.*, готувались свині 1 *чт.*, платня чабанові 3 *чк.*, до скарбового запасного магазину 2 *чк.*, попові 3 *чк.*, ковалеві 1 *чк.*, разом 8 *чт.* 4 *чк.* Решту оцінювалося за 6 *чк.* коноплі 6 крб. і за прядиво 16 крб. Але звідси забиралось 15 крб. на податки, громадський склад 3 крб., сіль 3,75, заліза на 2,25, коса — 0,65, серп — 0,10, стан коліс — 1,50, двоготь — 1 крб., шиття свитки — 0,30, виріб овчини — 0,70, конфесійні видачки (говіння, повівські обходи, христини і т. ін.) — 1 крб. Значить, проти прибутку бракувало 7 крб. 50 коп.¹ Середній кріпак, таким чином, не міг

¹ «Журн. Мин. Госуд. Имуществ». 1844, № 3, стр. 15—16. Цит. за М. Є. Слабченком, оп. cit. 131—132.

утриматись і мусив або переходити на місячників (тобто остаточно ставати за раба), або шукати якихось додаткових заробітків, зводячи своє господарство до неможливих розмірів.

Всього цього не бачив, — власне, не хотів бачити, — Квітка. Натомість виступає він у ролі проповідника розумної ощадности, даючи поради, які справді таки мали виглядати курйозно в тодішніх умовах і які найкраще свідчать про ті рожеві окуляри, що в них спостерігав дійсність наш письменник. «Ось як я вам совітую, — звертається Квітка до любезних земляків, — зроби усяк собі скриньку і забий кришку наглухо, а в кришці проріж дірку, щоб тільки п'ятак або цілковий проліз; та тільки що прийдеш додому з грішми, що бог тобі дасть або заробити, або продати що, то з тих грошей розщитай, скільки тобі треба пропитатись на день або на тиждень, як у тебе робота іде, то таку часточку заховай, а останні укинь у ту скриньку, що я кажу, та й заховай її бережненько, та вже ні жадним способом не посмій відтіля узяти ні одного шага; хоч позич, сяк-так перебийся, а не смій відтіля нічого вийняти».

Проте, хоч якими курйозними можуть здаватися нам ці поради, вони органічно зв'язані з цілим світосприйманням Квітки. Ще В. Бойко року 1918 зауважив, що «бідности, як соціального лиха, Квітка не знає», і, справді таки, в українських повістях Квітчиних знаходимо не тільки апологію, ба навіть звеличування заможности. Заможність то є наслідок сумирного, богобоязливого життя, покорности всякій владі пререржашій, заможність — то власне нагорода від бога за «добру поведінку».

Для Квітки дуже характерний Наум Дрот, «парень на усе село, де жив». В авторській характеристиці його дуже виразно підкреслений якраз останній момент. «Батькові і матері слухняний, старшим себе покірний, меж товариством друга, ні півслова ніколи не збрехав, горілки не впивавсь і п'яниць не терпів, з ледачими не водивсь, а до церкви — так хоч би і маленький празник, тільки піп у дзвін, він вже й там: свічечку обмінить, старцям грошенят роздасть і прийметься за діло. Коли прочеє яку бідність, наділить по своїй силі і совіт добрий дасть». За це йому нагорода — «щоб то не задумав, усе йому господь і посилав». Послав же йому, як видається, не мало, бо «був собі заможненький: було й воликів пар з п'ять, була й шкапа, були й батраки; було чим і панщину відбувати і у дорогу ходити; була ж і нивка одна і друга ще дідівська, а третю він сам вже купив, так було йому чим орудувати» («Маруся»).

Не згірший від нього й Олексій Таранець («Щира любов»), теж «хазяїн заможний», бо «було і товару скільки там штук, було й поле, був і ліс». Він «сам усім орудував, держав батраків, і як до усього сам доглядався і порядки давав, так тільки і знав, що год з году усе багатів. Хати були з двома парками: усередині хата з кімнатою, через сіни противна хата. А на дворі у нього — чого то там не було! І загороди для скотини, і хліви, і інбари, і комори, і виходи: а що у них було? Не збрехавши, можна сказати, що у іншого пана і у половину не було стільки добра, скільки було у сього чоловіка».

Письменникові навіть бракує певних художніх засобів змалювати бідність або незаможність: він

просто нездатний до цього і всіма силами намагається повернути справу на інак. Ось, приміром, Захарій із «Божі діти». Сам автор характеризує його цими словами: «Захарій був не з заможних. Перебився сердяга, де б заробити, та тільки й тим пропитався. Часом дуже кріпко чухав потилицю, щоб дечого узяти». Тут же автор додає про Захарія з жінкою, що «не було в них багато одежі і залишнього нічого, та й не показали ж і на старців». І далі йде детальний спис усього добра героїв оповідання: «На Захарію свита добра, хоч вона і одна, то годилась промеж людей; щонеділі сорочка на ньому біла, не лагана, і усе прочеє, і чоботи, і шапка, і поле, усе було, як у людей».

«Васька теж мала і плахтину, хоч і простеньку, та не діряву; була й запасочка, і черевки шкапові, і очіпок парчевий, хоч і дуже старенький, іще материн, та годився про празник і у люди чужі». Характерне тут не стільки стремління авторове, щоб «усе було, як у людей», — характерний тут іще другий момент. Захарій і Васька взяли до себе «божих дітей», сиріт — «і бог благословив труди їх». «Де Захарій мав заробити рубля, гляне — ні відсіль, ні відтіль набіжить йому два. І таке урем'я, як думає, нігде не прочеє роботи і каже: «От буду щонебудь коло хати та у дворі справляти та лагодити», дивиться — кличуть його, і така трапляється робота і такий за неї заробіток, що він і на думках не покладав».

І в дальшому оповіданні йде зростання економічної заможності того Захарія Скиби, що зробив добре діло й господа-бога зумів ушанувати.

Економічна заможність разом із великими моральними здібностями становлять ледве чи не найхарактернішу ознаку селян — героїв українських повістей Грицька Основ'яненка. І зовсім даремно було б шукати в них відображення кріпацтва з його лихами, з тяжкою селянською долею. Замість цього ми знаходимо: «була удова Василя Ведменка. . . Була собі і заможненька. Була в неї і земелька, скотинка, був і вітрячок, та як зосталася вдовою, то й пороздавала усе: землю — на скіпщину, вітряк — з мірки, та усе чесним богобоязним людям, щоб не забиткали її і щоб у срок зносили що треба. Скотинку попродала і стала собі з копійки жити» («Сердешна Оксана»). Навіть у тих випадках, коли треба було розповісти про якусь жахну соціяльну подію (голод у «Добре роби, добре й буде», епідемія в «Божих дітях»), Квітка лишає її десь на боці, на другому пляні, висувачи на перше місце знову таки моральні якості окремих (обов'язково заможних) селян. Недурно ж В. Коряк досить дотепно назвав «Добре роби, добре й буде» «утопією «християнської» допомоги куркулі цілому селу підчас неврожаю»...

У свій час Куліш вихваляв Квітку за те, що він «впровадив нас в мужицьку хату», «показав велику героїчну душу в тихому смирному образі пахарському, в сільському житті простому». В одному приватному листі запевняв він свого кореспондента, «що Вальтер Скотт рідко-рідко піднімавсь до такого ясного і свobodного малювання селян шотландських, як наш харківець позмальовував своїх дівчат, молодичь і чоловіків». А трохи далі пише він, що Квітка «кладає на папір те, що сами селяни думають,

не вкладаючи селянам свого власного розуму, до которого вони ще не додумались життям своїм — так, як ми доходили — не дійшли»¹. Подібні думки Кулішеві, висловлені до того ж у цілій низці статей, — безпосередньо чи принагідно, — власне й спричинилися до загального уявлення про Квітку, яко побутописця селянства тогочасного. Пізніші критики та історики літератури здебільшого повторювали хвалебні слова Куліша, захоплювались етнографічними елементами в повістях Квітчиних і робили з цього висновки, що «глубокая народность Квитки обнаруживается в его языке, мелких замечаниях и характеристиках, в литературных персонажах, в фабуле рассказов»².

Найпростіша аналіза соціологічна Квітчиних творів, — навіть не сама аналіза, але звичайні зіставлення відповідних фактів, — наочно доводять, що «глубокою народность Квитки» треба брати в якомусь умовному розумінні, що «мужицька хата», в яку «впровадив нас Квітка», то не звичайна хата селянина-кріпака 20 — 30-х років, що, нарешті, дійсне життя покріпаченого, пригнобленого, економічно виснаженого селянства пройшло якомсь побіч письменника, мимо його письменницьких спостережень та досліджень.

Було б проте аж надто необережним перегибати ділка в інший бік і на підставі цих зіставлень та аналіз робити висновки про Квітку, що він, мовляв, зовсім не знав справжнього селянського побуту або, знаючи його, знаючи всі жахні

¹ Письма П. А. Кулиша (1855 — 1897), Киев, 1899. стр. 102 104.

² Проф. Н. Ф. Сулицов. Г. Ф. Квитка как этнограф. Из «Украинской Старины». Харьков, 1905, стр. 64.

прояви кріпацтва, він навмисно затуляв очі на них, навмисно малював селянські ідилії, намагаючись запевнити когось, що «все гаразд під сонцем». Повторюємо, робити ці й подібні висновки, було б дуже необережним: те, що ми знаємо про Квітку, свідчить за надзвичайну правдивість та ширість його вдачі, що навіть межує з простацтвом. Можемо вірити його за певненням, що «Маруси и другие... писаны с натуры, без всякой прикрасы и затушовки», можемо вірити його наївній вихвалці, що «мои герои и героини все в квитках и запасках, все здешних мест», можемо, нарешті, вірити й тому, що письменник, як сам каже, майже нічого не вигадував і навіть сюжети для своїх повістей українських брав або із справжньої дійсності¹, або з переказів родинних.

Справа, очевидно, не в браку або недостатності власних спостережень письменника (ті самі етнографічні елементи, іноді дуже докладно розвинені, свідчать за противне), але в тому, що обсяг цих спостережень був обмежений певним рямцями, за які Квітка не виходив. І дійсно, звернувшись до біографії письменника, мусимо підкреслити окремі моменти, варті уваги. Ми казали вже про те, що Квітка, мавши влас-

¹ Збереглися, приміром, відомості, про те, як під час неврожаю 1830 року селянин с. Олексіївки на прізвище Штурба допомагав голодуючим своїм і купував на власні гроші хлібом («Киевск. Стар.», 1896, № 5, стр. 21); цікаво поставити цей факт у зв'язок із «Добре роби, добре і буде», для якого шукали літературних джерел (вказували на аналогію з Флором Силином Карамзіна). Дружина Квіткина Ганна Григорівна в листах до Плетньова настоювала на істинності «Щирої любови» і т. д.

ний невеличкий капітал, ніколи не вів свого господарства, ніколи не стрічався із селянами, як поміщик. Небіж його в цікавому біографічному листі до Г. Данилевського дає ще кілька зайвих рис до цього. «Хозяйством занимается он не любил,— пише він,— и довольствовался самой необходимой прислугой»¹, і трохи далі: «Замечательно, что он во всю жизнь далее Харькова и его окрестностей ничего не видел» (223)². І ще: «Трудный на под'ем, он не любил движения и мало гулял. В поездках на службу он обыкновенно беседовал с старым кучером Лукьяном, замечательным лицом, от которого он постепенно заимствовал материалы для своих рассказов. Лысый Лукьян, как его вообще у нас звали, пользовался в качестве старого и преданного слугителя, какие нынче весьма редко встречаются в Малороссии, правами свободного обращения с господином и, как говорят, имел свой «franc-parler». «Принимая участие во всех делах семейных и даже служебных, он говорил свои мнения и судил благоразумно о вещах и людях, подавал советы с каким-то таинственным видом и вообще был смышленный, тонкий, веселый и честный мужик. В деревне он имел голос и уважаем был всеми» (op cit., 221—222). Цитати ці, що їх стверджують і інші відомі нам дані³, дозволяють зробити кілька узагальнень і висновків.

¹ Г. Данилевский, op cit., 221.

² Це не зовсім точно, бо ми знаємо про подорожі Квіткини до Москви і до Києва. Проте вони зовсім не міняють справи.

³ Див., прим., В. Срезневский, Г. Ф. Квитка и И. И. Срезневский — Sertum bibliol. в честь... А. И. Малеина. СПб., 1922, стр. 213.

Коли б ми не боялись можливих закидів у зайвому імпресіонізмі, ми сказали б, що образ цього Лук'яна незримо вітає в усіх українських повістях Квітчиних. Самий характер оповідань, маніра розповіді, окремі зауваження — як усе це пагадує цього «смышленного, тонкого, веселого и честного мужика», якого поважають односельчани і який добре вміє поводитися на селі: шанує заможних, почитує панів і «началство», ретельно відвідує служби божі й почуває себе не абиякою людиною в світі. Але, в усякому разі, матеріяли дають нам змогу твердити, що обізнаність Г. Квітки з українським селянським побутом була досить таки обмежена: вона не сягала далі дитячих погадів¹, оповідань лисого Лук'яна та власних спостережень у кількох пригородніх селах. Варто уваги, що і в повістях Квітчиних згадується Липці, Основу, Ганчарівку, Холодну Гору, — все найближчі околиці харківські, про які сам він писав, що «якби устав хтонебудь з дідів наших, що годів сімдесят як упокоївся. то і не пізнав би, що воно є таке, не розібрав би, де город самий, а де слободи, що геть за городом були, як ось: Митрівка, Ганчарівка, Панасівка і усякі прочі. Він би здивувався, якби побачив, що тії слободи стали у самім городі» («Щира любов»).

Останнє пояснює нам і дивно на перший погляд своєрідне змалювання селянського побуту в Квітчиних повістях, майже повну відсутність будь-яких згадок про кріпацтво. Бо якраз селянське населення згаданих пригородніх сіл ста-

¹ Дружина письменникова казала І. Срезневському, що «сведения о простонародных нравах, обычаях, обрядах и проч.». Квітка збирав «из детства» (op. cit. 213).

новили або нащадки давніх козаків, або державні селяни, або, нарешті, так звані «вільні хлібороби». Власне козацька верства, як така, у ХІХ столітті перестала вже існувати; намагання російського уряду з політичною метою відновити козацтво (роки 1812, 1831 та ін.) фактично привели до страшної плутанини, бо, коли в окремих місцях і зберіглося козацтво в тісному розумінні цього слова, то в інших воно давно вже змішалось з селянством, вигідно проте виділяючися серед селянства закріпаченого своєю заможністю та порівнюючою незалежністю. Не дурно ж В. Стороженко в листі до батька свого року 1848 писав, що «лучшее население Малороссии составляют казаки. Довольно в'ехать в казачье селение, чтобы порадоваться их приволью, и если бы их быт не искажался различными мерами управления, если бы не старались потрясти его в основании, казаки представляли бы самый цветущий класс землепашцев в России... Помещичьи крестьяне... бедность их (в сравнении с казаками) поразительна»¹. Це, до речі, цілком зрозуміло, бо козаки якраз мали те, чого не визнавалося за селянами, — право на нерухомість і хатні підприємства, право продавати вино, наймати робітників і т. ін.

До складу державних селян належали найрізномірніші елементи, аж до однодвірців включно; однодвірці могли купувати землю, майно, могли навіть мати своїх селян. Згадати про однодвірців треба ще й тому, що їх найбільше було на Харківщині, по інших місцевостях їх було далеко менше.

¹ *Стороженки*, т. II, стр. 238.

Отже, як бачимо, проблема селянства в творах Квітчинних розв'язується в досить несподіваний спосіб. Квітка відбив життя досить таки малочисленної привілейованої верхівки селянства, верхівки, яка знала кріпацтво лише формально і зовсім не відчувала на собі цього тягара. Близькість же до міста утворювала зовсім нові умови життя, переводила саме життя на цілком нові рейки. Бо саме ця селянська верхівка з дальшим зростанням міста ставала фактично «міщанами», «обивателями», рідше — «скупцями» та «цеховими». Якраз згадки про цей процес знаходимо в оповіданнях Квітчинних, і це ще раз переконує нас у правильності зробленої аналізи. Ось, приміром, Трохим Макуха («Козир - дівка»), який «ще оженившись, послухав жінки від мужицтва відстати, а збивався трошки на купецький лад: торгує, було, знаєте, дьогтем, сіллю, часом хлібом і усячиною, чим задума. Не цурався і шинкарства, та не для усякого, а тільки для проїжджаючих, бо держав постійний двір, так тут вже, звісно, усячину треба держати, бо звощики та хурщики потребують усього, і вже тільки вмії розпорядковувати, то буде копійчина перепадати». Традицію батькову продовжує й дочка... Подібним же чином у «Божих дітях» знайденятко Кость живе паном — «і Захарія до себе перевів, записав його у купці, і що то йому добре було жити у розкоші і у щасті».

Близькість до міста впливала на типи, що їх виводив Квітка в своїх повістях. Поруч із простими, наївними, ідеалізованими Марусями та Галочками, на яких здебільшого звертала увагу критика, стоять різні Домахи, Настусі, які жили

в наймах у місті, дістали такої-сякої «цивілізації» і потроху відходять уже від старих, патріархальних звичаїв. Такі дівчини спочатку лякалися, попавши в губерню — «як вона сама собі, одним душа душею, буде повертатися у такому великому городі і меж панами»¹, а далі ставали у найми й робилися тими Настусями язикатими, що про них письменник каже: «Вона була попереду наймичкою у городі, по купцях, так знала усякії порядки і світу повидала». Недурно ж і дідівські звичаї знала, оженивши на собі дурного Пархома. «А зубата була, — продовжує Квітка свою характеристику, — уже не заїдайся з нею ніхто. Тільки зачепи її, так разом як залящить, затріщить, перекоренить і батька, і матір, і увесь рід, і таких прикладок поприклад, що й не додумаєшся, відкіля вона усього набралася. І вже її ні за що не переговориш. Як вода, була, греблю прорвавши, і біжить, і шумить, і реве, і клекоче; так і Настуся, як з ким зчепиться. Вже пак недурно спілки прожила у городі». І «швидко стали знати її проїжджаючі. І купець, і панич,

¹ Варт навести тут невеличкий уступ із «Козир - дівки», де змальовується ця зустріч із містом. «Що се таке... крий матер божа!» — аж скрикала Івга, з гори побачивши — вже не свій, а губерньський город; сплеснула руками і не знає, куди і розглядати. Так дух і займається, і у животі похолонуло. «Дивлюсь, — каже собі, — дивлюсь і кінця не видно. А церков же то, церков... А хором же то, хором. Ну, тут коли не пропаду, то добра буде... Та вже ж! Та й задумалася собі, сидючи на возу, що чоловік її підвозив, бо зовсім, підходячи до города, підбилася. Коли ж задумалась, то і не страшно за неї, як вона сама собі, одним одна душею, буде повертатися у такому великому городі і меж панами, бо у городі не як у селі, що тільки і є мужики; ні, там усе пан наголо».

і крамар, і ремесний, і школяр, як тільки їдуть через слободу, то вже неодмінно і зайдуть до Настусі», бо вона «уміла ж усіх привадити до себе»: «так участвує усіх, що довго згадують Настусю» («Пархомове снідання»).

Настуся — то вже певний тип, і тип, очевидно, не випадковий, бо ж повторює його Квітка, скажімо, і в «Салдацькому патреті», маюючи Домаху, що її характеризує він цими словами: «О, що то вже за дівка! Вона не знала як під кого підвернутись, вона не вміла як кому пришви пришити. Ну, ну! І проворна, жартовлива була, та таки і світу видала: аж два годи у Харкові по мойкам заробляла, та її вже не вчити, — усе знала»¹.

Поривання до міста — то одна з найхарактерніших ознак побуту тих пригородніх сіл, що їх малює Квітка. Коли старі ще тримаються землі, то молодь уже стремить одстати від мужицтва, піднятися вище на один щабель. Сердешна Оксана каже до матері: «Як здумаю йти за мужика, так мені і світ немилий» і пояснює це так: «Пійшовши за мужика, треба покинути об собі думати, що як би нарядитись, як би обратися, а піди лишень на вгород, у поле, і дома возись із діворою, товчись, і тільки і знай, що дома порайся, мужикові годи і слухай його, і

¹ Цікаво, що Куліш, редагуючи Квітку, у примітці до цієї характеристики роз'яснював, що «наші дівчата говірки і ввічливі, да і з соромом, і з добрим звичаєм, а гублять сором і добрий звичай хіба по городах, як зажене котору туду або засичить неволя... Кулішеві, який далеко краще знав побут глухих сіл, де ще не відбилися впливи міста, здавалися ці картини ледве чи не за образу. Тимчасом Квітка, очевидно, не вбачав у них нічого неправдивого та незвичайного.

поважай, а коли ще і поцібує, так ти і терпи. Не хочу за мужика». І на запитання Векли, за кого ж думає піти, відповідає: «А ось, мамо, що. Коли б ми жили у городі, то я б з своєю красою швидко б знайшла собі якого панича. А як ми живемо тут, у селі, то я б пішла за купця або за поповича...» («Сердешна Оксана»).

За браком місця можна, гадаємо, не спинятися на інших моментах цього складного процесу, як вони відбилися в творах Квіткиних. Бо й наведених фактів та зіставлень досить, щоб потвердити наші основні думки що до соціології українських повістей Гр. Квітки. Ми намагалися низкою прикладів показати, як старі одінки, що ведуть свій початок ще з 60-х років, тягнуть навіть у наші дні, коли ґрунтовно змінилися самі основи життєсприймання, змінилося саме життя. Нам годі ставати в якусь ображену позу, нарікати на Квітку за те, що він малював життя не таким, яким воно було, але таким, яким воно здавалось йому, яким він хотів його бачити. Правдива історична оцінка творів письменника потрібна не для того, щоб винести йому той чи інший присуд, визнати його винним або виправдати: ці, так би мовити, моральні моменти мусять бути нам зовсім чужі, бо вони лежать поза науковим дослідом. Значіння Квітки в історії літератури української ні на йоту не зменшилось від того, що ми з'ясували обмеженість його знання селянського побуту; але це з'ясування допомагає нам установити певнішу історичну перспективу, допомагає детальніше вдивитися в те, що так довго було завуальовано окулярами, надягнутими на нас Кулішем і іншими критиками, які сліпо вірили в його присуди,

часто - густо невірні. Дальші досліди, вже не самих тільки літературознавців, але й істориків і соціологів, допоможуть конкретизувати те, що тепер вважається нам не зовсім ясним, не зовсім певним, про що мусимо часом лише догадуватися, бо бракує потрібних точних даних ¹.

І. Айзенштук

¹ Другий і третій розділи цієї статті були надруковані (в дещо переробленому вигляді) під назвами: «До генези українських повістей Квітчиних» (Квітча-Основ'яненко. Збірник на 150-річчя народження, вид. Інституту Тараса Шевченка), «До соціології повістей Квітчиних» («Червоний Шлях», 428, № 12).

ЩИРА ЛЮБОВ

*Елисаветі Миколаєвні Смир-
нитській від щирої любови при-
свячує Основ'яненко.*

Що то є любов? Багато про неї і пишуть у книжках, і розказують, та бачиться міні, що усе щось не так. Потурати хлопцям, молодим парубкам, що вони розказують і про яку вони любов кажуть! Оттак, аби б тілки. Поговорив з дівчиною — вже й каже, що полюбив, а частісенько не зна, яке у дівчини серце, яка душа. А того не зна, що без сього не можна нікого любити. Коли б же то поговорив, так би ще туди-сюди; а то тілки zobачив, що на ній скиндячки красивенькі, запасочка шовкова і сама уся чепурненька, що пригляділася з усіх: от уже, — каже, — і полюбив, і вбивається за нею... А як в неї наміста разків десять та хрестів тричотири, так тут вже зовсім вмира... На другий день побачив не то красивішу, а тілки іншу, вже вп'ять сю любить, а про учорашню і не згадує! Чи се ж любов?

Інший, та нігде правди діти, таки прямо скажу, і інша, слухаючи, що у вічі його або її похваляють: «Яка гарна дівчина, яка моторна, чепурна!» або: «Який красивий парень, який штепний, бойкий!» — от серденько заграло, і здається вже, що кріпко полюбила того, що хвалить. А се він або вона не кого любить, як себе, і дума, що отсе правду так у вічі кажуть. Так се вже не любов, а дяка, що мене похваляють та що

весело мині про те слухати. Отже далєбі, що се не любов, а так — іграшка, вітер! Вітром навяло, вітром і вижене.

Та чи мало в людей через що зоветься «любов»? В них любов через карії очі, через довгу косу, через рум'янії щоки, через гарну плахту, через вишивані рукава, через танці, через проворство... та я ж кажу, що і через намисто, і через усяку худобу, усе в них «любов»! І там, кажуть, любов, де її і ні капелинки нема.

Послухайте мене. Я таки пожив на світі, бачив дечого чимало на своєму віку, а що й чував від стариків; бачив і добро, і худо, розберу по троху, де чорне, де біле; бачив я, живучи стільки на світі, усякі любові і який з них товк була: так от що то є «шира любов».

Шира любов не приглядається, чи карі, чи чорні очі, чи з горбиком ніс, чи біла шия, чи довга коса: їй до сього овсі нужди мало. Часто бува, що один одного не дуже й розгляділи, не мовили про меж собою ні словечка, не знають, хто є і відкіля; а вже один одного зна, один одного хоч де то пізна, один на одного дивиться, один без одного скуча, і, якби могли обоє, кинулися б один до одного, зчепилися б рученятами та й не розлучилися б повік.

От як так одна душа другу знайшла, що як сестри собі рідненькі, як серце з серцем здружилося, то вже їм і не можна нарізно жити, треба їм зойтися, треба їм одно одному втіхою і порадою бути. Такі не довго будуть дожити: скоро зійдуться, мов давніші приятелі, будімо були колись укупі, розрізнилися, а тепер знов зійшлися. Стануть про меж себе розговорювати: думка в них одна, речі знакомі,

обоє однаковісенько об усім розмишляють, обоє об усім однаково знають, одного хотять, одне люблять, одного не хочуть, одного дуряються.

Так бува меж людьми, усе нарівно, чи вони чоловіки, чи чоловік з дівкою, чи жінки про меж себе. Тут тільки душі себе знають, а до прочого діла нема. Аби б тільки вони удвох, то їм ні до чого діла нема: їм і скрізь хмари сонде сяє, їм під дощем сухо, на морозі тепло, у пустині весело. Мовчать, а один одного думку зна; одному горе, другий точнісінько так же стражда; одному весело, другий усе своє лихо забув. Одному треба ниточку, він рад усю худобу віддати; один захоче що достати, другий турбується, нічого не жаліє, усе куди, аби б його удоволити. Одному приходить ся слізку пустити, другий усю кров свою рад віддати, щоб оборонити його од того; одного притісняють, зобиждають, другий за нього хоч на муку, хоч на смерть готов. Коли одному з них приходить ся постраждати, довіку у біді жити: другий, не думаючи довго, сам йде у біду, аби другому було добре. «Постраждаю, каже, і не витерплю; збавлю, умру? дарма, кого люблю, захищу від бід, від горя».

От сама шира любов, хоч меж нами, чоловіками, хоч меж жіночим родом. Нема мого нічого — усе приятелеве. Не для себе живу — для приятеля, як і він для мене.

А як така любов та народиться меж парубком і дівкою і возмуться вони меж собою, так от благодать господня! Живуть як у раю: не тільки сварки і лайки меж ними нема, та й думки противної одно проти другого не зна;

одно другому дивиться у вічі, як би вгодити, як би розвеселити.

Коли ж полюбившись меж собою парень з дівкою та бачуть, що їм зовсім не можна побратись, а хоч поберуться, так друге через нього буде страждати, біду терпіти, так він лучче на усяке горе сам піде, сам повік щастя не знатиме, зайде далеко від другого, щоб про нього і не чути було, аби б його другові не було лиха, аби б від нього відвернути біду...

Ви вже, знаю, скажете: «Так, Грицьку, се меж чоловіками так так, а меж парнем і дівкою зовсім не так. Їм аби б тільки укупі жити, то вони не думають ні об якій біді. На усе підуть, аби б їм не розлучатися; хоч повік горе терпіти, аби б укупі».

Так, та не так зна самая щира любов. У неї нема своєї волі, свого хотіння, свого щастя. Вона живеть для другого...

То от усього лучче я вам розкажу саму істинну правду, що недалеко було, а у нашому Харкові. Правда, не теперички; не знаю, чи водиться де тепер щира любов, а в старовину се діялося, є ще, мабуть, старі люди, що не дадуть міні збрехати.

Хороший город Харков, великий, веселий; що церков божих, що панських хоромів, що казенних домів, як є палати, школи усякі — і для паничів, і для - ради панночок, святого владики хороми, пошта, потюремний замок — батечки, яких то домів у ньому нема! Хороші та великі, та усе муровані, та верхи зеленою краскою розмальовані... Або дзвіниця серед города що каже. Коли хочеш верх її побачити, то перш насунь

кріпше шапку, та тогді і задирай вже голову, шукай, де вздриш верх з святим хрестом; та й то гляди, що хоч шапка і не злетить, так сам поточишся через спину: так то висока дзвіниця наша. А скільки ж у Харкові вулиць, так батечку мій! Довгі та прямі, та є і мощені: хоч у саму у велику грязь нестрашно — не зав'язнеш, хоч які поганенькі волики будуть. Так отакий то наш город. Я ж кажу, що якби устав хто-небудь з дідів наших, що годів сімдесят як упокоївся, то і не пізнав би, що воно є таке, не розібрав би, де город самий, а де слободи, що геть за городом були, як ось Митрівка, Ганчарівка, Панасівка і усякі прочі. Він би здивувався, якби побачив, що тії слободи стали у самім городі. При ньому отто тільки і города було, де собор, а против собору жив пан полковник, де тепер суди та палати. Лавок чи було з десяток дерев'яних, так і добре, а щонайлуччий купець був Моренко. І чого то у лавці у нього не було! Був товар усякий купецький, що і для панів, і їх жінок, було дечого і для простого народу. На усю губу був купець. За лавками зараз башта Деркачівська; а де тепер сапожний ряд, була башта Протопопська; а третя башта там була, де спускаємося тепер, ідучи до Нетечі. От і увесь город, а скрізь — де хуторець, дворів скільки і церква, от як на Подолі, за Харковом, за Лопанню. Там, за Лопанню, зараз за річкою, де тепер хороші і великі хороми, там були озера, очеретом поросли, а геть далш стояли тогді панські будинки, великі та хороші, на красу тогді усім були. То були будинки пана Дуніна... Гай, гай! Що у тім домі жила за праведна душа, пані Дунінова! Старосвітська пані. Як їй

не дав бог діточок, так вона кохалася у чужих; та у яких! Самих бідніших сиріточок набере, де прочує, так, як мати рідна, за ними вбивається. Догляда їх, пестує, коха, до розуму доведе; хлопчиків, повиростають, у службу віддасть — гляди, щиголя охвицером; дівчаточок заміж повіддає, та усе за хороших людей. А як вмерла, так їм і вотчини свої пооддавала... Оттака була вона, нехай царствує! От її то хороми красою були на усю Залопань і на увесь город. Недавно ще їх розламали. Там теперички новий базар.

А геть туди далше пішли слободи — Пана-сівка, Ганчарівка, а далі, як вистроїли кладбищенську церкву Митрия, так і на кладбищах стали люди селитись, от і Митрівка стала.

— На Ганчарівці перший сів, — розказовала мині стара дуже бабуся, я, було, до неї заходжу розпитовати про старовину, так казала, що, — перший сів якийсь-то Кузьма Ганчар: от від нього, синку, — так мині бабуся розказовала, — і стала Ганчарівка. А у нього було три сини жонатих і три невістки, та аж чотири дочки. Та що ж то за дівчата красиві були, так і сказати не можна було! Таки точнісенько, як намальовані. А невістки-молодиці, де то вже він їх підібрав! Таки як одна: чорняві, повновиді, як квіточки, рум'яні. Від них то, синку, і пішла Ганчарівка, і дівчата на славу красиві. Не було ні у самому городі, ні по селам нігде, ні меж панами, ні меж попівнами таких хороших та красивих дівчат, як у нас на Ганчарівці. Аджеж коли яку дівку захочуть похвалити, то і ка-жуть:

«Яка гарна дівка, ниначе з Ганчарівки».

— Отже і я, синку, і сама з Ганчарівки, — каже, було, бабуся та і стане виправлятися і облизуватися, а вже їй було, та, мабуть, годів дев'яносто, — і я була колись дівка не послідня і по Ганчарівці. Тепер тільки так щось, чи після лихоманки, чи що, а то і за мною бігали охвицери, як ще тут стояв граф Панін з військом, як Бендер від Турка добували.

Отжеж то у ту пору, як Панін стояв у Харкові, а військо скрізь по селам, то і у самому городі, як нігде не було салдатам стояти, так усе стояли по квартирам охвицери та начальни-ки, і великі, і маленькі, а салдати приходють, було, тільки на муштру.

Прийшла весна. Об Євдокії сонечко злизало сніг по горбикам, стало тепленько, увесь народ з города по празникам руша на Ганчарівку. І що то: сидільні позапирають лавки, писарі з канцелярії покинуть писати, шевчики, кравчики, свитники, студенти з бурси з своїми спекторами, а часом і учителі, і охвицери, і панки, і настоящі пани, і молоді, і вже підтопані, і усі ж то лавою ійдуть... куди ж то? На Ганчарівку.

А чого? Дивитися, як дівчата там у хрещика грають, кривою танця водють. Може б, де ближче подивилося? Адже усюди дівчата грають, усюди весна! Так ні, на Ганчарівку, притьмом на Ганчарівку. Нігде нема таких дівчат, красивих, моторних, жартовливих, непишних, як на Ганчарівці. На других не хотять і дивитися, не хотять других і займати.

Отже і город став розселюватися, і якого у ньому народу не завелось, а усе ганчарівські дівчата не виходять з слави: та нігде правди

діти, і теперички Ганчарівка через своїх дівчат у великій моді.

А скільки там діялось усякої усячини! Не один парнюга з ума сходив від чорних брів якої-небудь Наталки. Не один живчик скручувався від поводу очей Мелашки. Не один батьків син і худобу б свою усю віддав і у батраки пішов би, аби б його полюбила Тетяна. Так бо ні, не на таківських напали. Пожальуй, вони усі були веселенькі, жартовливі, приятельні; а тільки що не так думаєш з нею обіходиться, зараз відвернулася, не дивиться, не займай її, вона тебе не зна. «Через вінець, каже, я твоя, а коли не так, то дур тобі!»

Я зріс у Харкові, був молод, так як міні не знати Ганчарівки!

Ну те, будемо своє розказовати.

Хороші зірочки на небі, та вечерні зірочка красивіша над усім. Поки вона сяє, на неї на одну тільки дивишся, а до других діла нема. Хороші квіточки по садкам: не налядишся, не нарадуєшся, дивлячись на них: а як завітє пишна рожа, так усіх позабуваєш, усі проминеш, а тільки на неї і дивився б усе і її одну бажаєш. Так у ті пори було на Ганчарівці. Хороші, красиві, моторненькі дівчата у хрещика грають, короводи водють, та одна меж ними як червона рожа меж маківками, як вечірня зірочка меж усіма зірками. Чия ж то така?

Жив на Ганчарівці хазяїн заможний. Було і товару скільки там штук, було й поле, був і ліс. Чоловік той сам усім орудовав, держав батраків, і як до усього сам доглядався і порядки давав, так тільки і знав, що год з году усе багатів. Хати були з двома верхами: у середині хата з

кімнатою, через сіни противна хата. А на дворі у нього чого то там не було? І загороди для скотини, і хліви, і інбарі, і комори, і виходи: а що у них було? Не збрехавши, можна сказати, що у іншого пана і у половину не було стільки добра, скільки було у сього чоловіка. Ввійдіте ж у його хату, так там то хороше та прехороше було! На покуті по усіх стінах усе святії образи, та усе хорошої роботи, усе Борисівських іконописців, великі і средственні. Усі образи позаквітчовані були усякими квітками: коли у літочку, то справжніми, а на зиму, то робленими з шпалерів: а перед образами висіли на шовковинках голуби, зроблені теж з шпалерів, та що то за прескусно були зроблені! Таки настояще, як живі. Хто ж то їх зробив? Вже ж пак не хто, як Галочка, дочка хазяйська. Що то за дівка була! Чого то вона не вміла: чи шити усяке діло, чи що вишивати, чи якенебудь діло зробити, усе знала, усе знала, і вже як що зробить, так неначе золотими руками воно зроблено.

Олексій Таранець, на лихо собі, поховав свою жінку ще змолodu, а як в нього зосталася одним-одна дочечка сиріточка, Галочка, так він, жалкуючи свого дитяти, нізащо не схотів узяти другу жінку: бо яка б вона добра ні була, а усе буде не рідна мати, а мачуха, не буде від неї сироті добра, та ще із-за своїх дітей, хоч як хоч, а сироту не хотячи зобидить. Як же Галочка була тогді по дев'ятому годочку і видно вже було, що дитина буде добрая, то він і придумав її віддати у научення до черниць, у Хорошевський монастир. Там то вона і була до взросту і навчилася там усьому доброму. То таки, що знала усе робити по дівочтву, та вивчилася хороше

богу молитися, з страхом у церкві стояти, подавати на бідність, батька шанувати, стариків почитувати, і зо усяким звичайною бути і кому який одвіг дати. Якби її воля, привчилася б і письма; так тогді бо незвичайно було, щоб дівка та вміла читати, тогді і сама найлучча і багатіша панночка не вчилася і не вміла читати, бо їм сього не треба було. То і Олексій, віддавши Галочку до черниць, просив їх, щоб письма не показовали, а замість того щоб навчили, що треба дівці знати. Каже, було: «Не дівоче діло грамоту знати. Є їм друга робота. Аби богобоязлива була, а то і я їй прочитаю з писання». Бо Олексій знав письма.

Так тілки через те Галочка і не вчилася читати. Одначе таки, хоч крадькома, то у молодих послушниць питавшись, то сама прислухаючись, переняла дещо і зуміла деяке слово легенько по складам зложити і по верхам скаже. Кріпко розумна була: що ні вздрить, усе перенеме і кожного, хто у неї питається, навчить і розкаже. На річах була собі смирененька, не дуже було вихопитися з словом; коли ж що скаже, то усе до діла, усе розумно та з порядком.

Олексій, батько її, так той кріпко письменний був: за дяка, хоч де, та справиться. Четь-Минею мав свою і усе було чита її та й любив, закликавши дяка, говорити з ним з писання; та як білш читав, ніж пан дяк, то й білше знав, чим він. Через се часто як зійдуться, та говоривши багато, частісінько і заспорять, і довго собі спорють: той туди гне, а сей сюди. Отже Галочка, було, прислухаючись, до чого діло йде, і розводить їх і скаже так по самій правді, не тягнувши руки за батьком. Хоч той, було, часто

і розсердиться, що не по його дочка говорить, а після роздума та й скаже: «Правда твоя, Галочко. Що то, якби хлопцем була, я б тебе дяком настановив».

— Не мудрость потребується у дяківстві, — каже, було, кахикаючи, пан дяк, — но паче потрібна сладкогласная гортань і кріпкоє знаніє устава.

— Та вже б справились за вас, — скаже, було, Олексій та й попотчуге дяка, то той і при-смирніша.

Не нарадується, було, духу Олексія, як узав свою Галочку з монастиря, дивлячись на її розум, що усякому ділу навчилася і добре господарювала у нього у дому. Частісінько дякував собі, що не ожинився удруге: «Не було б такого порядку у господарстві, а може б, мачуха яка ще придалась, загризла б бідну Галочку, мою Галочку, втіху мою, радість мою і щастя».

Душі не чув Олексій, так любив свою дочечку, і об усім для неї вбивався. Хоч вона і нічого не бажала для себе, так батько усе їй поставляв. Кожнісінький раз, що продасть хуру, що уторгує чим, зараз і накупить їй гостинців, чого тілки здумати можна, що тілки є на світі луччого. Що то були у неї плахти, запаски, усяка одежа! Багато було такого, що з самого Шльонська привезено. Намиста з червонцями, хрестів усяких, дукатів, єднусів золотих, бурштинів разками... та чого у неї не було! Сорочечки, хоч і сама тонесенько пряла, а і у будень другої не брала, як з іванівського полотна; а на голові, замість стрічок або лент, що у бога день, золота сітка пов'язана. Так їй батько приказував, щоб щодня вбиралася.

«Я для тебе, — каже, — нічого не жалую, не жалуй же і ти нічого. Спасибі богу, що придбали, не переносиш того за свій вік. Одно зносиш — десять поставлю. Нехай моя дитина перед усіма видна буде».

Чи три, чи чотири скрині превеличєнних, усе на колесах, повнісінькі були усякого добра, опріч подушок та постелі, що лежало у коморі, дожидаючи свого часу. А час усе не приходив.

Що то перебувало і старостів по закону, і так людей з річами, щоб то висватати Галочку. Щодня, було, плавом пливуть. Ганчарівські парубки, бачучи раз і десять разів, що не тєє, перестали і думати об Галочці. Та пробували городянські і хуторянські, і з яких то сіл не було. З усіх місць, та аж із Водолаги, аж туди чутка про Галочку прийшла, відусіль засиляли старостів. А які люди були хороші! Вже не будем казати про свитників ні про шевців, тим, було, Галочка тілки всміхнеться та губенькою підморгне, то тілки почухають у потилиці, та й шйдуть не оглядаючись. Така честь була і хліборобам, хоч би і один син у батька був, не дуже вона на се дивилася. Сікалися і міщани, і купці; залицялися і поповичі, так і попадею не хотіла бути. Та що то наїзжали і такі, що, опріч усього і усякого добра, мали свої виннички і горілку добре збували; так і тим Галочка, було, подякує за їх працю та й скаже любезенько: «Що ж мині, люди чесні, робити, коли ваші женихи мині не по натурі».

Батько тілки, було, і зна, що зостріча та провожа людей, і від нього був усім один одвіт: «Як дочка захоче. Я не приневолюю її ні за кого, положився на неї». Бо і справді так було: він

їй сказав ще поперед: «За кого, доню, пожалєєш, той мій зять буде, хоч за самого біднішого, аби тобі люб'язний. Хвалити бога, худоби і усякого добра буде у тебе стілки, що і на десять віків буде, аби жилось. Вибирай сама, хто тобі по серцю, і скажи мині: чи прийдеться тебе на сторону віддати, чи у приймаючого узяти, — мині усе однаковісенько, я усюди за тобою пйду».

Оттим то Галочка і не йшла ні за кого, що ще не трапився їй ніхто з парубків, щоб по серцю був, дожидала свого. А дожидаючи, не дуже журилася, бо знала, що сяк-так, а буде такий, що вона його пособере. А тимчасом гуляла з подружками, як птїчка у аері: була веселенька, як день у маї місяці, жартовлива, як вігерєць у садку меж квіточками, приязнива до усякого, як красна весна, звичайна против усякого, як панянка, а робляща, як бджілка, і як та робила усе медок, так і у Галочки усяка робота була до діла і до добра. Через увесь тиждень, по будням, ніхто її не побачить нігде і ні з ким, хоч з дівчатами чи з молодицями: усе за роботою та по господарству, цілий день рук не поклада. Не видно було її ні на вулиці, як звичайно дівчатам збиратися та пісеньок співати, і на вечєрниці ніколи не ходила; а от вже на іграшках, на Купала, весною у короводі, у ворона, у хрєщика, — тут вона рада була грати з подругами. «Бо, — каже, — се удень і при усіх людях. Усі бачуть, що я роблю, як граю, і ніхто на мене нічого не вигадєє».

От затим же то і сходився увесь харківський мир з півдня на Ганчарівку, бо тут вже певно усяк надієвся її побачити; опріч же того, нігде було її уздріти. І що то збереться народу на

Ганчарівській вулиці! Молоді паничі окроме собі кучею так і ходять, усе щоб так стати, що як буде Галочка кривого танця вести, так щоб пройшла мимо їх: хоч би їм подивитися на Галочку — і то з них! Купці позабували свої лавки і замість того, щоб розщитовати, які, на чім і скільки баришів узяти, знай дивлються на Галочку і розщитують, як би так, щоб і так вона любенько та веселенько глянула. А там приказні, що охочі сами грошики лупити, а тутечка вони б щонебудь дали, що хоч би постояти біля Галочки. А вже про шевчиків, про кравчиків і про усяке парубоцтво вже і сказати нічого: стоять поодаль та тільки оближуються. Та не то що: і ритористи, і хвилюзохви гурбою причвандяють з своїми спекторами, що ходють вже у довгополих халатах і вже з занлетеною косою, що стоїть та тільки плямка, поглядаючи на таку дівку, як є Галочка... О, що б то робив! І хочеться то йому і зачепити її, та й не сміє і соромиться, та й навчить другого край себе і скаже: «Доміне Кутієвський! Як буде Галочка бігти мимо мене, то ви пхніть мене на неї, буцім я нехотя її заняв». Так що ж бо: доміне Кутієвський пхне, доміне Пузановський поточиться, зачепить Галочку, а та швиденько одскочить, як муха відлетить, то доміне — плюхентус у грязентус і закаля свою никентус (себто по-латинському, як вони, морочачи людей, говорять). Не поженивався ні трохи, а сміху з себе наробив. А щоб вас з школярами! Вони нічого до пуття не доведуть.

Та коли правду сказати, так скільки там ні було усякого народу, так ніхто ж не поживився нічим від Галочки: хоч би хто з купців, з міщан,

з усяких паничів та хоч би і з самих охвидерів, що й сами по собі бойкі: ти йому слово, а він тобі десять відріже. Ще тільки що вийде Галочка з свого двора, озирнула очима усіх, що зібралися тут, вже вона й зна, як мимо їх пробігти, щоб і подивитися на неї кому не досталося. Тільки добіга до якої кучі, де вже зна, що на неї пильні усіх дивлються, тут вона очіци опустить у землю. А що за оченята були, як є самий спілий терен-ягодка, та так скрізь і бігають, аж сяють; і не пив би, і не їв би нічого — усе б у них дивився, бо, дивлячись у них, так гарно, так весело, що не тільки розказати не можна, та і не тямив сам себе з якої то радости. Так вона бо зараз і напустить свої чорнії довгі вії, і скрізь них очіци, мов зірочки скрізь серпанок, так і блистять. І то рум'яна, а то ще почервоніє, як звичайно чесній дівчині, шануючи того, перед ким стоїть або з ким говорить: так така гарна, така красива, що й розказати не можна. Коли бачив хто, як часом, бува, зимою зоря погорить та червоніє, що аж на снігу віддає, от така стане і Галочка; і тільки добіга до такого, що вже зна, що хоч словом її зачепить, якраз тут і відвернулася, чоگونهбудь подругу свитати будімто. А тут теж біда. Хоч не побачиш її красивенького лица, так побачиш білесеньку шию, від бархаток, що єднуса почеплені, ще красивійше віддає: так би і кинувся ціловати таку чепурну шийку!

Зачепи ж її хто словом, спитай об чім-небудь, зараз зирк з-під свих війок — вже й догадалася, з якою думкою питають її, вже такий і одвіт дасть. Коли чесний, поважний чоловік її пита об ділі, вона зараз уклониться і каже

що треба, та тихенько, та приятненько, мов чижочок проспівала, та звичайненько, та так розумно, що інший і письменний так не скомпонує. Нехай же з дурною думкою хто її спита хоч об чімнебудь, так тут вона гляне на нього, мов та королівна, та, не кажучи нічого, тільки губоньку піднявши, ніби усміхнеться: той, що питав, і остався як опечений, почервоніє, стида ради, як рак, і, позичаючи у Сірка очей, стане ховатися за людей, щоб вже його і не бачили.

Така то була Галочка Таранцівна, на славу не тільки Ганчарівці, та й всьому Харкову краса. Чутка об ній далеко йшла; а що пісень на неї поскладали, так усюди вони прійшли: усе то про Галочку Таранцівну, яка то вона хороша, яка розумна і звичайна. Спитайте на Ганчарівці, там ще тямлять, як розказували про неї діди і батьки наші і яка їй випала планета.

І вже їй було так що годів з двадцять та може з сотню пороздавала гарбузів женихам, що з усіх місць до неї з'їзжалися, а і досі не вибрала собі ні одного парня: Та прійшов же і її час...

Галоччин батько, Олексій, як дівчата і його дочка грають на вулиці і уся Ганчарівка збереться дивитися на них і на тих, що аж з города поприходили дивитись, то і він, було, вийде, сяде на колоді з ким з приятелів та й розговорюють об чім там прийдеться.

Раз сидів він собі там на колоді і де об чім задумався, аж зирк: охвицер ійде та прямо до нього, повернувся та й сів рядом з Олексієм, близенько від нього. Олексій, як треба, зараз скочив, поклонився охвицеру звичайно, та й

хотів далше відійти, бо не приходилося мужикові рівнятися з його благородієм.

А охвицер його за руку сів та й каже просто, по-нашому: «Куди ти, чоловіче добрий, устаєш? Сиди!».

— Та ні, — поклонившись вп'ять, сказав Олексій. — Вже нам не подоба против вас рівнятися, ми й постоїмо.

— Оттак же! Так се я тебе зогнав? Не хочу сього, не хочу. Сідай же, зділай милость, а то я устану і пійду собі. Чого тут царамонитися? Хіба не усе рівно? І ти чоловік, і я чоловік. Усе ми боже створанне.

— Як се можна? Ви таки — ваше благородіє, а я...

— Усе однаковісенько. Я охвицер перед садатами, на муштрі, а ти міні рівний і стар проти мене. Сідай же, сідай. — Та се кажучи і усе притягаючи Олексія до себе, силкуючися, таки посадив його при всіх на тій же колоді, і вже близенько край себе, і почав з Олексієм люб'язно розговорювати.

Спершу Олексій зопинався, не смілко було йому з таким лицем просто розговорювати, а далі — далі, бачучи, що охвицер душа препроста і хоч молод чоловік, та розумні слова говорить, осмілився і став мов з своїм рівним про усе говорити. Охвицер його розпитує, а Олексій розказує: де живеть, чим промишляє, і про услучину там говорили аж геть-геть.

Олексій так уподобав охвицера, так уподобав, що тільки б і слухав його розумні речі: і як охвицер устав, щоб ійти додому, бо народ почав розходитися, то Олексій аж не стерпів та сказав: «Будьте ласкаві, ваше благородіє,

приходьте сюди і у ту неділю. Я щось вас дуже полюбив і усе б вас слухав. Пожалуйте, приходьте...»

— Прийду, добрий чоловіче, непременно прийду. Бач, увесь город сходиться дивитися на вашу Галочку; так і я туди ж ійду, хоч ще і не розглядив вашої Галочки як треба.

Олексій усміхнувся і не каже, що то є Галочка. А охвицер, одходячи, ще сказав: «Будь же, чоловіче, на сім же місці і на сій колоді сиди, щоб я тебе зараз знайшов. Мині з тобою весело було. Прощай же!»

— Йдіть здорові, ваше благородіє,— покловившись, Олексій сказав і, довго ще дивлячись за охвицером, усе думав: «Що то за розумна дитина! Молод чоловік, та який приятний! Я б з ним повік жив». І з тим пійшов додому.

Незабаром прийшла і Галочка, та чи роздяглася чи ні, чи поприбирала своє усе, чи ні, а вже і питається:

— Що то за пан з вами, пан-отче, сидів?

— То такий пан, доню, що благодать господня! Я і не бачив нікого простішого, як він. Не гордий, таки сам своїми руками узяв та й посадив мене край себе. Та що за преумнії розговори говорив. Повік того не забуду. Обіщався і у ту неділю вийти до мене: каже, що йому зо мною буцімто весело було.

Здається так, що Галочка, почувши, що сей охвицер у ту неділю вийде, неначе трошечки почервоніла, так — на одну годиночку, а далі і каже: «Мабуть, що десь розумне говорив, бо на нас і не дивився, і я хоч двічі проводила дівчат у кривого танця край самих вас, та він і не зирнув ні разу».

— Йому не до вас було: він мині у ту пору розказовав, що, каже, не сонечко ходить, а земля кругом його обіходить.

— Бач що! — сказала Галочка, дивуючись.

— Е, чи тільки він премудрості і розказовав? Коли б ти послухала його!

Галочка — хто її зна, чи вона утомилася, граючи з дівчатами, чи що, а щось не така веселенька була увесь вечір, як завжди. Усе білш мовчала. А як лягла собі спати, то здихнула і подумала собі: «Чому се пани красивіші від простого народу?..»

Як се було коло Теплою Олексія, так уранці дуже гарно було: надворі сонечко сяло, зогрівало і весь мир, берези починали розпуковатися, травонька зеленіла, і вже і проліски у садку Олексієвому процвітали, так було хороше, так хороше, що аж дух радувався. Галочка устала веселенька, рум'яная, красивіша і вона здавалася; упоравши, що треба було, сідаючи за роботу, перелічила, скільки день зосталося до тієї неділі... Мабуть зати́м, чи встиг докончити свою роботу... Одначе, лічивши, як сказала: «суботонька, а там і неді...», та вп'ять щось то зарум'янилась трошки та ніби усміхнулася, махнула рукою і сіла швидче за роботу.

— Таточку-голубчику, — сказала Галочка, як увійшов батько, упоравши батраків, — се мині навдивовожу! Як таки можна, щоб сонечко стояло, а щоб земля ходила? Се, мабуть, панські вигадки!

— Ні, доню, зовсім не вигадки, воно так і є. От як мині учора охвицер розказовав...

Тут Галочці щось веселенько стало на серденьку... Мабуть, вона зрадовалася, що почув, що і як у божому світі робиться. Може...

Батько їй багато розказовав, що він чув від охвицера, і закінчив, що розумнішого чоловіка ще і не бачив. А Галочка йому у відвіт тільки і промовила: «Еге!» — а то усе слухала пишно і усяке слово запримітила, і жалковала, що нікому їй розказати того усього, що охвицер казав батькові.

У середу Галочка здихнула та й подумала: «Як то ся неділя довго йде! Скільки вже днів, а ще й досі середа! до неділі щ...».

І вп'ять вона закраспілася...

У суботу увійшов Олексій у хату швиденько та й каже: «Знаєш, Галю, що я надумав. Охвицер зовсім не пишній і овсі не гордий. Заклич його до нас полудновати завтра». Галочка так і сторопіла. Дума і не зна, що сказати.

Батко вп'ять її спитав: «Чи добре так, чи як думаєш?».

— Та воно б то, пожалуй, добре, — ледве промовила Галочка, — так глядять тільки те, чи пійде ж він до нас, до простих мужиків?

— О, я знаю, що пійде, — сказав Олексій. — Коли посадив мене край себе і сказав, що ми перед богом усі рівні, так такий вже не одцуратсья від хліба-соли. Та і що ж? Зберімося, налагодьмося, а не прийде — як хоче.

— А що ж ми йому налагодимемо? У нас панського нічого нема, та й не знаємо, що для панів треба.

— Дурна ти, душко! Не усе однаково хліб-сіль бог дав, що панові, що усякому чоловікові? Чого тут? Що є, то й подамо. Ми не пани, і він зна, що в нас панського нічого нема. Та й об тім не турбуйся. Я постачу усе. Ти йди собі на вулицю грати, а я покличу Домаху: та була у пана

наньмичкою, та зна, де, що, як зварити. А ти не турбуйся ні об чім.

Як же таки Галочці, будучи хазяйці, та не турбоватися! Роботу свою заховала, кажучи: «Вже тепер ні к чому починати квітки вишивати, вже суботонька. Я лучче нароблю квіток з шпалер, та заквітчаю святії образи; О, і голуби вже старенькі, — треба новеньких зробити, та й піч як поколупалась!»

От і покликкала зараз наньмичку і звеліла усю ту глину на печі, що поколупалась, стерти та нову позамазовати скрізь. Бо піч була з зелених водолазьких кахлів, та на спаях червоною глиною позамазовано, так так хороше було, що не то що...

Наньмичка піч пора, батрак долівку землею рівня, де повибивалося, а Галочка в'яже квіточки, та які вміла, які знала, самих гарних наробила і голубів новеньких попривішувала. А сама усе турбується думкою: «Коли б же гарної рибки придбали! Хто то в них буде купувати! Що то якби міні воля: я сама пішла б на місто, та й кушила б якої сама знала, щоб не стидно було».

От у неділю, чи пообідала мерщій чи ні, зараз Галочка підмела велику хату, повісила на кілочок чистий рушник, довгий та предовгий, та мудро усякими цвітами вишитий, накурпла ладаном кріпко і заперла хату, щоб не видихалося, поки... У кімнаті стала вбиратися. І що то вирядилася — хороше та прехороше! Доброго нічого не брала, так лучче від простенького; та як же то на ній усе чепурненько, любенько, штепненько — як на картинці. Чи пора чи не пора збиратися, вже вона й вибігла... Біжить вулицею і землі не доторкається, а на душі так їй

чогось - то весело, так весело... Добігла — і дівчат нема нікогісінько... Зирк — і на колоді не сидить... батько ще не вийшов. А вже з десяток халавурів вже і швандяють на вулиці, дожидають збору дівчат.

Що тут Галочці робити? Де їй дітися? «А що за прелінів дівчата, — дума собі, надувши губенята з серця та мотаючи рушником, що узяла підперезатись. — Чи вони сплять, чи що? Але і досі не виходять, а там, гляди, і вечір, а там і піст скінчається. Коли ж ми нагромаємось? Побіжу їх збирати мершій».

Кинулася у першу хату: там ще обідають. Сердиться наша Галочка, виговорює, поспіша викликати подруг, бо вже, каже, нерано, вже над заходи сонечко, скоро вечір. Кидається по хатам по другим: там ще і не думали збиратися — тільки вбираються. Отаманує наша Галочка над дівчатами, виганяє на панщину, а дівчата регочуться: «Що се, — кажуть, — сталося з Галочкою? То ми, було, зберемося усі та дожидаємо - дожидаємо, поки то вона вийде, а тепер поперед усіх поспіша. Ще тільки шідня, а вона вже каже: вечір хутко. О, бодай тебе!»

Сяк-так стягнулися. Попереду, було, все починають вороном, а тогді вже з піснями пійдуть; так тепер Галочка каже: «Ні, давайте у Кострубонька. Ми розберемо її думку: у Кострубонька як грати, так треба пісню голосно викликати, а далі, як вмере Кострубонько, так треба у долошки плескати. От луна від пісень та від лясків пійде, от швидче і вийде... батенько: «Мині до других діла нема» — так думала Галочка.

От і почали у Кострубонька. Пійшла луна скрізь. Посипавсь народ з усіх місць. Бачить

Галочка, граючи у жони, що вже і батько її вийшов і сів на колоді, як зирк!.. аж розсердилася: «Чого той Тиміш та сів біля мого панотця? Чи він же вміє з ним говорити?» Аж ось... Галочка понурила очиці у землю, та вийшла з кругу, щоб, знаєте, підтягнути рушничок — чи ослаб, чи що; а сама з боку усе дивиться, куди охвицер ійде... а він усе ійде, та до колоди... от і Олексій, і Тиміш устали, кланяються... Отже Тиміш і відійшов, спасибі йому!

Отже і посідали охвицер з Олексієм: от Галочці і веселійш стало, що батькові не було смутно, є з ким розмовляти, розумних річей послухати. От як повеселішала, зараз і закомандовала: «А ну - те у хрещика!»

— Та тривай бо, Галочко! — закричали їй дівчата, — ще у жони не зограла, а вона вже у хрещика.

Отаман - Галочка не слуха їх: розірвала круг, попаровала усіх, настановила гробів, полетіли дівчата, мов пташечки... Еге! то Галочку і тут знати: не біжить, а мов рибонька, прудко пливе і рученятами не маха, а тільки вихиляється, мов той молоденький ясенко, що легенький вітерець колише його. Піймай же її! Куди! Хіба муха тільки за нею злетить! «Та куди ти, Галочко, усе біжиш? — кричали на неї і ті дівчата, що гробами були. — Усе до колоди біжить, хіба не бачиш, яка там калюжа! Добре тобі, що ти така легенька, що і перестрибнеш через калюжу, а ми не вдержимося, так так в неї і шубовтнемося. Бач як позабрюховалися!»

— Та то я, дівчата, затим туди біжу, бо тут з гори, так легше...

Так відбріховалася хитра Галочка, бо овсі туди не з гори було, а трошки горбувати і поперед калюжа. Та їй нужди мало: вона через ту калюжу, як думка, так і перелетить; а їй аби ближче підбігти до колоди; на колоді сидять... батенько її... а з батеньком... охвицер... та що то за хороший! Молоденький, чорнявенький, очиді, як жар, на виду рум'явенький та білий: вже видно, що панського роду... Та як чепурно прибрався!.. і як приятельно з моїм пан-отцем розговорює!.. От вже хороший та красивий! Тепер я його лучче розгляділа. Так думала Галочка, добігуючи усяк раз до колоди, і що не робила, як не виспівувала, не зирнув охвицер ні разу ні на неї, ні на дівчат.

Не до пісень бо і не до ігрищів йому було. Він на сю пустоту не дуже заглядався. Йому і дівчата байдуже. Він собі був такий чоловік, що коли узявся за яке діло, так вже не доїсть, не доп'є і не об чому не дума білш, поки не скінча свого діла. Тепер він, побачившись з своїм приятелем, з Олексієм, став йому розказовати про усе, що діалося у нашому царстві: як татари, було, заповонили усіх нас, як командували над нашими старшими і як здирали з народу останнє, хто що мав; як наші відбилися від татарви, і далі — який цар після якого воцарявся і як цар Петр по усім усядам дав порядки; усе, усе розказовав з великою охотою і не дивлячись ні на що, що край його діється; бо бачив, що його слуха чоловік розумний, усе поміа і хоче ще білш слухати, щоб усе знати. Олексій так би й не одійшов од нього і, бачучи, що вже не з так рано, став пильно прохати охвицера, щоб пожаловав до нього хліб-соли одкушати.

— Піду, мій любезний, — сказав охвицер, устаючи, — з великою радістю піду, бо бачу, що і ти мене полюбив, як і я тебе. Тільки з уговором піду: щоб ні ти, ні жінка твоя, ні сім'я твоя, щоб не величали мене благородием та щоб не втрачувались для мене нічим. Що ви кушаєте, те і я буду. Усе божий дар.

— Та чим багаті, тим і раді вас, такого доброго і милого пана, угостити. Не положіть тільки гніву за нашу простоту. А як же нам і величати вас, коли ви є ваше благородие?

— Нащо се благородие? Кажу тобі, не треба... Ти не салдат, і я не на муштрі; зовіть мене просто: Семен Іванович. — Так розговорюючи, і дійшли до двора, і Олексій увів свого гостя у велику хату. А Галочка бігла-бігла у хрещика, зирк до колоди — нема пан-отця, нема і охвицера! «Мабуть вже пішли до нас, — подумала собі, та й притихла, і ноги в неї болять, вже і утомилася, вже і не здужає. — Піду, каже, до дому».

— Куди ти підеш? — гукнули на неї дівчата. — Ще тільки розігралися, а ти вже і втікати. Даваймо у кривого танця! Веди, Галю! Без тебе ніхто не виведе.

— Як собі хочете, дівчаточка-голубчики, а справді кажу, що треба до дому. Так міні щось... чи з очей, чи що... — і пішла Галочка додому, та перше тихою ступою, а як відійшла далш від дівчат, так як стріла, і не забарилася добігти.

Увішедши у противну хату, мала причепуритися після бігання, так бо і руки і ноги трясуться, і не зна, за що і взятися... Сяк-так, нічого робити, хочеться прийти у кімнату та

послухати, як охвицер буде з батьком розговорювати і що розказоватиме, а тут щось соромиться, і не сміє, і боїться; та схопивши що попало, буцім треба сховати, та й понесла...

Увійшовши у велику хату, низенько, звичайненько поклонилась гостеві і тільки-що хотіла прийти у кімнату, а батько її і зопинив, питаючи: «Чи вже ти, Галочко, і вернулася? А чому се так рано?»

Галочка, ще кланяючись, накинула очком, що охвицер щось розказовав, а як вона ввійшла, так він, уздрівши її, так і замовк, і рука, догори піднята, так йому і зосталася, а сам так же пильно дивиться на неї, що неначе з'їсти її хоче. Галочка, звичайно, як дівка, се усе підгляділа, та ще й пуще засоромилася... Червоніла б мершій у кімнату і заховалася би, так пан-отець пита її об чімсь, а об чім — вона не розслухала. Та вже він удруге спитав, а вона, стоячи перед ним, переминається та червоніє, як є калина; а далі вже намірилася, та й сказала:

— Та не знаю... дощ розігнав... там дівчата... теє то... поїхали...

— Добре, коли при такому сонечку та вас дощ розігнав. Ідь же і ти, куди хоч, — так сказав Олексій усміхаючись, бачачи, що Галочка і речи не знайде, що сказати. Не вспів батько сього сказати, а Галочка вже, як тая муха, улетіла у кімнату.

— Се моя дочка, Семене Івановичу, — став казати Олексій. — Не положіть на неї гніву, що вона так обрябіла при вас і не зуміла одвіту дати. — Галочка пригулила своє ушко, та й не дише, щоб дослухаться, що охвицер про неї скаже.

А Семен Іванович, дивуючись, і питається:

— Так Галочка твоя дочка?

— Моя, Семене Івановичу.

— Ну, тепер бачу, що тебе господь благословив дитятею. Я чув про неї багато чого хорошого, її кріпко повсюду похваляють. Бачив разів зо два на ігрищах, красива показалася міні, а тепер, як побачив ближче, так вона — міри нема, яка красива. А що найбільш у неї — очі. По очам, Олексію, можна знати, яка у чоловіка душа. Істинно, ти щасливий батько, маючи таку дочку добру, розумну, та ще й красиву. Я зроду не бачив такої красивої.

Яково то було Галочці, сеє усе слухаючи?

— Се, Семене Івановичу, що ви мене, по ласці своїй, полюбили, — сказав Олексій, — так вже і дочку вихваляєте.

— Ні, Олексію, істинно так. І вп'ять таки скажу, що ти таки щасливий батько. — Тут Олексій став кликати дочку... так куди ж! як їй було вийти? Не сто раз вона чула, як їй і у вічі казали, що вона дуже красива, так то їй і дарма було. А тепер де б вона ділася, чуючи, що охвицер її похваля; а тут батько кличе: треба його послухати, вийти; а як вийти, як глянути на охвицера, коли він по очам усю душу зна?... Скрізь землю пішла б!

Як не виходить Галочка, а Олексій не любив, що його не слухали, пішов сам за нею і став її уговорювати, щоб не соромилась та вийшла, бо треба полудновати лагодити.

— Добре ж, таточку, вийду. Тільки нехай охвицер нічого мене не пита, поки я не роздивлюся.

Олексій увійшов до охвицера, моргонував йому, усміхнулися обидва і стали своє розговорювати.

Збиралася-збиралася Галочка і, як увійшла, забувшись, вп'ять поклонилась, і Семен Іванович вже і не займав її, а тільки як куди йде через хату або прибира що, то очей з неї не спустить і, що розказовав Олексієві, забуде, замовчить; а коли Олексій що розказує, то він і не чує нічого.

Агу, огляділась трошки і Галочка, мотаючись тут перед ними; їй вже не так млосно. Прибира-прибира, та прислухаючись до охвищевих річей, і стане, і дослуха усе. Вже й так, як він не бачить її, вона розгляда його; як же на ту пору гляне він на неї, вона так де б ділася... Се й не раз так лучалося, а усе їй на нього хочеться дивитись, а йому на неї. Серце серцю стало вже вість подавати.

Подали страву, стали вже полудновати. Галочка порасться, і присяде, і слуха, що вони з писання розговорюють. Якось-то Семен Іванович осмілився та об чім-то і спитав Галочку...

Господи! трохи ложки не впустила! І не стямилася, де вона сидить; а далі, нічого робити, одвіт дала. Так удруге, утретє... вже Галочка огляділася, вже сміливо говорить і, бачачи, що охвищєр чесна і добра душа, і що у нього на думці нічого нема поганого, стала смілива: після полудня, упоравшись зовсім, сіла біля свого пан-отця і стала слухати, об чім охвищєр розказує. А він про усе розказує, чого Олексій і не знав: як у світі поводитьсь, де які землі є і що для чого на світі є, об усім говорив і усе знав, бо кріпко розумний був. Олексій знай його розпитує, то про се, то про те. Вже і Галочка осмілилась і сама де об чім розпитує, і вже

перестала його величати «ваше благородіє», а вже зоветь, як він звелів: Семен Іванович.

Оттак розговорюючи, просиділи і довгенько. Ще б не пустили свого Семена Івановича, так одне те, що нерано, а друге, що дуже далеко йому йти — аж у город: через садки, степком і через гребельки. Тоді так було: де город, а де Ганчарівка — кріпко далеко. Олексій попрошавшись з Семеном Івановичем, проводив його аж геть: а Галочка, як сіла кінці стола, як підперла свою голову білою рученкою, як задумалася...

— Чи чуєш, Галочко? — крикнув пан-отець.

— Ох! — та скочила з лавки, та й не знає, що казати.

— Що се з тобою сталося, доно? Увійшов я у хату — не чуєш, тричі кликнув — насилу розчумалася. Чи задрімала, чи що?

— Так таки... що... трошки...

— Утомилась, сердешна! Одно те, що набігалася, а тут поралася. Іди ж, лягай спати. Бог з тобою! — перехрестив її і пішов.

Сиділа ж наша Галочка, сиділа, думала ж вона та думала. А що думала — хто її знає. Тільки і промовила: «А що ж з сього буде?» та й сплякнула, перехрестилася і лягла вже, так до півночи доходило.

Смутна сіла за роботу наша Галочка, смутна і обідала, чи то пак не обідала, а тільки сиділа за столом так. Олексій дивувався і питає її, чом вона нічого не їсть і чому така смутна?

— Так, таточку, щось чи голова... ні, мині усе нудно та тошно, — сказала Галочка, та й здихнула важко.

— Чи не набігала ти, нехай бог милує, лихоманки?

«Набігала лихоманку, що і повік не забуду» — подумала Галочка, а Олексій, помовчавши, і сказав: — Обіщайся у неділеньку у Куряж сходити.

— Атож, таточку: коли б швидче неділенька прийшла.

Оттого то наша Галочка така й сумтна була, що неділенька далека: аж через шість днів. У неділеньку охвицер обіщавсь прийти до них... Коли ж то се буде?... Коли дождешся тієї неділеньки, а тут так, що через силу хожу... Так собі думала Галочка, перемиваючи ложки після обіда, як ось — рип у двері, і хто ж то? Семен Іванович!.. Галочка усе з рук так і повпускала...

— Сердсья, не сердсья на мене, Олексію Петровичу, — сказав Семен Іванович, увішедши у хату і поклонившись попереду старому, а там і Галочці, — а я до тебе прийшов і сьогодні. Як хоч: мині без тебе скушно. Я люблю з тобою беседувати. Як упорався з службою своєю, зараз і потяг до тебе. Скажи мині по істинній правді: чи не мішаю тобі у чім. Може ти своє робив? Я у друге урем'я прийду.

— Та що се ви говорите, Семене Івановичу, — сказав Олексій. — Я б вам не то що, я б усе перед вашим здоров'ям так би і стояв і усе б слухав, що ви нам доброго розказуєте. Знаєте що: коли так, як вам є урем'я, то коли тільки захочете, так прямо і йдіть до нас. І двері, і душа моя для вас відчинені по усяк час. Ви мині ні у чім не помішаєте. Я зранку порядок дам батракам, та і пан на увесь день. І вже мині худоба того не дасть, що ви мині розкажете або, прочитавши,

розтолкуєте по ласці вашій. Приходьте ж, хоч по усяк день. Чи так, Галю?

— Їй же, так, — сказала Галочка, слухаючи такі батькові речі, що їй здавались так, неначе хто на гуслі їй грає.

— Так, пан-отченьку! і мині веселіи буде на душі, коли вам весело буде з Семеном Івановичем.

— Так може тобі, Галочко, сумтно буде, що ти сама собі сидітимеш? — спитав Семен Іванович, пильно приглядаючись їй у оченята.

— І то вже, — сказала Галочка, опускаючи очі-зірки свої у землю. — Будім я сама собі сидітиму. Адже батенько мене не віджене, коли і я тут буду з своїм ділом. Тут таки робитиму своє, а тут слухатиму, об чому будете розговорювати, або що читатимете. Я, хоч і читають, а дещо второпаю.

Так і положилися, щоб Семен Іванович, коли тільки захоче, щоб і приходив.

Та й зачастив же! Що в бога день, покінча своє діло, справить що треба та, не оглядаючись — на Ганчарівку, бачите, до Олексія... білш нічого, йому будім — то тільки його і треба. Тут вони сидять, розговорюють, читають. Олексій розпитує, якщо трудне та непоятне для нього у Четі-Миней; Семен Іванович товкує, та так чисто, що неначе в рот кладе; а Галочка так і слуха: забуде і роботу, устроить голку у полотно, та й не виводить її, ручку опустила, головку підняла, а очиді — як ясочки, так і не сходють з Семена Івановича... так то щиро слуха!

Слуха!.. Коли б же хто та ошлія почав би її розпитувати: що таке розказав Семен Івано-

вич, то, коли б тільки по правді, вона б і сказала, що хоч і прислухалася до усякого слова, та не второпала нічого, бо усе приглядалася, як він гарно говорить та губеньками, що червоні, як та калина, поворочує, і з-за них та зубоньки мелькають, білесенькі та рівнесенькі, як є один; які то рум'яні щоки, які узенькі чорні його брови, — як на шнурочку, а очиці які ж то! «Він казав, що через очі можна бачити душу у чоловіка. Так і є, що правда. Як зирне на мене, то я й бачу, яка у нього душа добра, який він жалосливий до усіх; так так мині його жалко стане... та через те нічого і не розслухала, об чім розказовав.

Сього Галочка нікому не говорила, а тільки думала собі, як, було, проводить Семена Івановича об пізньому вечері та ляже на своєму ліжку, щоб то спати, так їй і не спиться: усе то силкується згадати, що читав або розказовав Семен Іванович, так бо не згада нічого... «Не хай же завтра не буду на нього дуже пишно приглядатися, а усе буду слухати» — так скаже Галочка звечора, а удень прийшов Семен Іванович, почав говорити... забула наша Галочка слухати — знай розгляда його і доглядається, чого учора не добачила, що «он ямочки на щоках його, що так би і дивилася на них; он рученята невеличкі та біленькі, мов у панночки, та як заговориться, як обіпреться рукою об голову та пальцями перебирає своє волосся, чорне, як смоль, та м'якеньке, як шовк...»

Оттак і по усяк день Галочка що-небудь знайде у Семена Івановича, чого перш не розгляділа: то голос приятний, то як задумається чого, — а вже щось частенько став задумова-

тися, — так так його жалко: усе б на нього і дивився! А як піде по хаті, так що то за стройний у стану, що двома п'ядьми можна його обняти, мов переломлений, так і вихиляється!

Семен Іванович приносив і свої книжки, та що за то прерозумні! Про усе, про усе там писано було. Олексій, бо він один їх і слухав, не нарадується, було. І розказовав багато дечого розумного. І про себе розказовав, що він є поміщик, що у нього вотчина аж біля Прилуків, укупі з братом, більш чим сто душ; батька і матери нема, померли, брат господарює, а він служить у війську. З братом живуть, як закон велить, люб'язно і согласно; брат йому усе ви-стача, чого тільки треба, і що він сам собі вольний козак. «Що, каже, хочу, те і роблю, ніхто мене ні у чім не силує і не поборожить ні у чім, бо я сам пан над собою. Служу у війську, поки треба. Коли стане замирення, пійду ув одставку, та й оже...». Тут щось і замовк та зскочив з лавки, ходив-ходив по хаті: усе думав щось собі довгенько... далі схопив шапку і став збиратись додому, а ще то й не пора була: він, було, завжди просиджує до пізнього вечора, а тут ще тільки сонечко геть-геть спустилося.

Олексій кинувсь, щоб його прохати, щоб ще посидів, бо ще рано, так ні: притьмом ніколи, діло є, треба сьогодні зробити то се, то те... і не впросили його, щоб ще посидів; пішов собі тихою ступою, похиливши голову...

Олексій став жалковати, думаючи, чи не розсердив його чим, так бо ні: так приятельно розговорювали. «Хіба чи не ти, Галочко, чим його розсердила?»

— Щоб то я, пан-отченьку,— ледве промовила сердешна Галочка, бо сльози так налягли їй на душу, що їй дихати важко було.

— Так бо ні!—вп'ять став розмишляти Олексій,— ти йому сьогодні і слова не сказала. Не знаю, що се таке є; нехай чи не прийде завтра, розпитаю.— І пішов з хати.

А Галочка як подумала: «А як не прийде...»— та з сим словом як заплаче! Батечки! як то гірко плакала до самого вечора! А чого—і сама не зна. Такі думки постигли їй, що і не придума, що їй і робити: то, дума, може він занедужав, нікому його доглянути, тяжко йому, може ще до світу і вмере... Та від таких думок аж з ніг звалилася, прилягла на ліжку, слізоньками обливаючись... «Коли б можна, побігла б, мушкою полетіла б до нього, тільки б глянула на нього, що з ним робиться... коли нічого, то і мині б полегшало... Коли завтра не побачу його, то, певно, до вечора вмру... Так мині тяжко!...»

Не вмреш, Галочко!.. бо ще дуже зарані, як ще і не приходив ніколи так рано, Семен Іванович вже і йде. Галочка, ще тільки устала, та усе пишно на город дивилася... і трошки згодом і вздріла його, та аж за ворота вибігла і, як пташка веселенька, підплигує, шебече до нього ще здалеку: «Чи ви не вмерли, Семене Івановичу? А були ж недужі? Чи чого розсердилися на нас? Що ми вам заподіяли, що ви нас учора так хутко покинули?»

— Нічого, Галочко, нічого. Діло було, білш нічого,—казав Семен Іванович, веселенький вже, і люб'язно усе говорить, і не хмуриться. Увішедши з Галочкою у хату, зараз і пита: «Де ж Олексій? Я вже увесь день у вас посижу».

А вже Галочка і облітує по усьому двору, гугаючи:

— Тату, таточку!... Та йдїть же швидче! Вже прийшов... прийшов, ей же то богу, прийшов!..

— Хто там прийшов?—обіззавсь Олексій від хліва, що заплїтав з батраками.

— Та він же, пан-отченьку, він! Він і не вмирав, і недуж не був, йому діло було. Сьогодні увесь денчик буде в нас,—казала Галочка, розмотуючи руками, а сама чи договорила, чи ні та вже і біжить мерщій в хату.

— Та хто?—ще таки гукнув на неї батько.

— Та Семен Іва...—білш і не чути було, що Галочка сказала, бо вже вбігла в хату; вже й там кидається, порається, прибирає, і сама не зна, що воно таке... Небо над нею піднялося, сонечко ніколи так над нею не сяло; куди ні гляне, усе їй весело, усюди гарно, так гарно, що аж сльози їй проняли... Побігла у кімнату, сплакнула трошки з радощів, вмилася, втерлася, прибралася і вибігла до гостя, веселенька, як пташечка.

Вп'ять пішло діло, як і спершу. Еге! та щось не так вже. Пожалуй, прийде Семен Іванович і веселенький, і розговорливий, і дещо жартовливе скаже і Галочці; та далі чи розкаже, чи стане читати, та почне часто поглядати на Галочку, та й змішається зовсім. Як установить на неї свої карі очі, дивиться, забуде, що їй говорив, або і читати перестане і буде на неї довго дивитися... і чого то в очах у нього не побачив би! Там була уся його думка; усе, що було у нього на душі, усе можна було бачити... Що таке—ми будемо знати опісля, а Олексій не дуже в його очі заглядав, він би і не розібрав нічого, хоч би

і подивився в них; він, було, тільки і дивується, чого Семен Іванович так задумався, та й собі замовчить, щоб не мішати йому об чім там думати.

Одна Галочка трохи чи не знала, що на думці у Семена Івановича: бо, як тільки побачить, що він почав на неї дивитися пильно, не так як завжди дивиться, вона вже не зирне зараз на нього, а похилить голову, та голкою не шие, а тільки по роботі копирса, а що дума собі, так побожусь вам, що однаковісінька у неї думка була, що у Семена Івановича... Та як пуститься вона у твою думку, як дасть їй волю, так їй хороше, так весело, що вона і не тямить себе, чи вона на землі, чи у раю... Їй здається, що вона, мов пташечка божа, попід небесами і щасливіша від усіх людей: та тут і гляне,— на кого ж їй більш і глянути,— гляне на Семена Івановича... та якими очима гляне... що Семен Іванович вдарить себе рукою, затулить очі, припаде на стіа, довго так полежить, піднявся... видно було, що сльозинка, друга в очах його блищить... Обітерся, устав, походить по хаті і в'яють сяде...

А Галочки вже давно тут нема: вже давно у кімнаті... тяжко їй стане, дух захватувє, сплякне і поки то поки справиться з думками, що увійде до них.

А Олексій, той на усе дививсь по-своєму. Бачачи, було, що Семен Іванович так стражда, приймається його розпрошувати: «Чого ви так собі, Семене Івановичу?»

— Так щось, нездорово,— скаже, було, він так— аби б що-небудь сказати.

— Чи не викушали б може полинькової? Вона кріпко полезна вещь від усього...

— О, щоб тебе, пане Олексію, з твоєю полиньковою! Ну, так що прислужився! Від усього, каже, полезна. Ти вже до старости доходиш, так позабував єси, що то є молод чоловік. Не тільки твоя полинькова, та й ніщо у світі не відведе туги від серця, хіба... Ох, тут й своя молодість згадується!... Якого то дива не робили зо мною і карії очі, і рум'янії щоки, і біленькі рученята! Годі!.. не хочу згадовать, тільки жаль бере!.. Будемо своє розказовати.

Так усе частіш, усе частіш ділось меж Галочкою і Семеном Івановичем. Вже й так траплялося, що хоч він і прийде, то такий же то смутний, такий невеселий, що й слова від нього не почувш. Сидить, мовчить, часом здихне, а на Галочку, не зводячи очей, дивиться... і з тим і піде.

— Чи не сердиться на нас чого Семен Іванович? Чого він такий чудний став з нами? Як ти думаєш, Галочко?— пита, було, часом Олексій дочки.

— Може,— одвіт повагом дасть дочка, аби б то що-небудь сказати, а сама добре знала, від чого він такий. Та так знала, що відгадовала сама собі, який він прийде: чи веселенький, чи ще більш смутненький. По своїй душі відгадовала і об ньому...

Що-день, що-день Семен Іванович був усе смутніший, як ось і овсі не прийшов... Галочка просумовала, і на другий день не дожидала його: нема-нема і на третій, і на п'ятий нема... Галочка сумує, Галочка плаче... то роздума і скаже: «Добре він робить, що покинув до нас ходити... що з того?.. Нехай! Він привикне без нас, забуде... усе йому рівно; однаково ж я швидко вму... не можу його забути!.. Хоч

сяк, хоч так!.. Мині треба вмирати; нехай він живе, нехай кохується у білім світі! Нехай і їм світ красується, як найлуччою своєю квіточкою!.. Коли б тільки провідав, де я лежатиму, та щоб хоч разочок навідався до мого гробу!.. Земля б стала мині пером, тісна домовина стала б мині за веселюю світлицю; запекшіся уста мої усміхнулися б до нього, замерші оченьки мої глянули б, і скрізь насипану землю вздріли б його, сухая рука моя іще б простяглася до нього!.. Лучче смерть мині прийняти, краще моє дівованнячко, і мою молодість, і мою дівочу красу заховати так, як вона є, чим ждати, поки я зсохну, зчохну, що він і не пожалкує!.. Смерте, смерте! де ти? Пожалкуй батька від діточок, жінку від мужа, не бери їх: їм хороше на світі жити, не бери їх; озьми мене нещасну, сироту! Мій батько ще не стар, оженився, дітей бог дасть, мене забуде, без мене привикне, не буде журитися; а мині зачим жити на цьому світі?.. Коли він справді мене любить, як я його, то ще краще тут мині вмерти, бо що з нашої любови має бути? Смерте, смерте! озьми мене! не жалкуй ні моєї краси, ні дівованнячка... Мати сира земле! Прийми мене до себе, приголуб мене і не пусти мене на світ, де нема мині ні щастенька, ні одрадоньки і ніякої втіхи!..»

Так, було, Галочка по усяк день тужить, і що б робила з нудьги? А Олексій, так той притьмом зажурився! Ні з'їсть нічого по порядку, ні роботою не втішається. У хаті скуча, вийде до робітників: усе, здається йому, усе не так роблять. Сердиться, грима, часом налаєть кого дурнісенько, покине усе, побрів у хату; у хаті сумує, розгорне книгу — і нічого не прочита.

Так сумувавши, у неділю гукнув на Галочку: «Давай, дочко, швидче обідати. Мині діло є у город». Не гаразд пообідав, подяковав богу — зараз за шапку і, ворчачи сам собі «я не стерплю так довго... пропаду від нудьги», пішов з хати аж у самий город.

Як осталася Галочка сама, чи поприбирала дещо, чи ні — журба її узяла... Сіла кінці стола, схилила свою головоньку і рукою підперла, та й задумалась... Об чім же вона там не думала?.. об чім не розмішляла?.. чого то не розгадувала?.. Тільки що сльозоньки з чорних очей капали на її шовкову запаску...

Не чула, і серце її звістки не подало, що Семен Іванович увійшов у хату, стоїть перед нею, дивиться... вона плаче! Він не стерпів, ухопив її за руку та й крикнув:

— Галочко, чого се ти плачеш?

Господи! Що сталося з Галочкою? Сама себе не тямить. Скочила, дивиться, чи се він, чи ні? І раденька б то, і сміється, а сльозоньки, мов той дощик, що скрізь сонця йде, так і капотять. Насилу схаменулася, насилу у чувство прийшла та розгляділа, хто се є против неї і що схопив її руку, і пригорнув її до свого серця, що так і чути, як воно кріпко колотиться...

— Се ви, Семене Івановичу, — насилу промовила словце і стала визволяти тихенько свою руку, буцім-то щоб хусточкою зітерти лавку. Зітерла, та й стала його прохати: — Будьте ласкаві, сідайте, поки пан-отець вернеться з города. Вони пішли до чоловіка за ділом.

— Жалко, що його нема, — сказав Семен Іванович. — Я й до нього, я й до тебе прийшов... Галю, зірочко моя!.. Не можна мині без тебе

пробути... Усе тобі розкажу, як я страждаю без тебе. Побачивши тебе уперше, мені здалося, що я знайшов якийсь собі щастя. Усе б я на тебе дивився, усе б я тебе слухав, усе б хотів, щоб ти мене взивала по менню, бо ніхто мене так приємно не зове, як ти. Душа у мене стрепетить, серце заб'ється, і мені стане так весело, так весело. Згляну у твої оченята, що отсе напрасно ти рукою закрила... закрій їх, та тільки слухай. Без тебе я не жив, а маявся: чи справлю хоч трохи своє діло — біжу до тебе. Біля тебе — моя радість, моє щастя, моя втіха! Без тебе мій увесь світ немилый. Не вмію розказати, як весело мені біля тебе... Далі думка така стала приходити: Галочка тебе не полюбить... Слухай бо, не закривайся і другою ручечкою. Я тобі як розкажу усе, тоді роби зі мною що хочеш. Від такої думки я став відвикати від тебе, затиш не буду їй докучати, не буду ще більш до неї привикати; перестану овіс ходити, не буду її бачити, швидче вмру: бо, не бачивши тебе і не слухаючи твого голосочка, знаю, що довго не проживу. От я перестав до тебе ходити, усе звав смерть до себе...

— Та і я ж її... викликала, — через велику силу, хлипаючи, промовила Галочка...

— Як се можна? Тобі треба жити! — скрикнув Семен Іванович і, ухопивши її руку, став оп'ять казати: — Ти — втіха твоєму пан-отцеві, ти — краса усьому миру! Тобі треба жити. Нехай я один постраждаю! Як можна мені жити без тебе? Нащо мені і світ, коли мене не любиш!..

— Хто ж се вам сказав, що я вас!.. — сказала сміливо Галочка, та вже ледве-ледве договорила, та тихесенько, як кропив'яночка закінча

свою пісеньку, так вона закінчала, — що я вас не люблю?

— Так ти мене, Галочко, любиш? — крикнув Семен Іванович, не тямлячи сам себе з радості. І, хопивши її другу руку, став пильно приглядатись їй у оченки, усе допитуючись: — Скажи, так ти мене любиш?

Де б ділася Галочка! Утекти — не можна: він за руки кріпко держить, а тут ще у вічі загляда і пізна усе, пізна, що у неї є на душі. Що їй робити? Куди очіці заховати? Білш нікуди — припала йому на плече, і не видно йому її...

А він все просить, та руки цілує, та молить, щоб сказала, чи любить його хоч трішечки...

Жалко їй стало його; а на серці їй весело, так сльози ж так і ллються, і сама не зна чого; за хлипанням ледве промовила: «Я не знаю, як люблять... а тільки усе те, що ви розказовали... то так і мені було без вас... і я не хотіла без вас жити... хотіла вме...»

Вже останнього Галочка і не договорила. Вже Семен Іванович, не тямлячи і сам себе з радості, обняв її, пригорнув до серця і поцілував...

— Що зо мною діється? — сказала тихесенько Галочка, лежучи на руках Семена Івановича, що держить її, цілує, цілує її зовсім нечутвенну, і стане дивитися їй в очіці та ві'ять цілує. — Що зо мною діється? Мені так хороше, що я не зумію і розказати. Ще як стала знати вас, то, було, як задумаюсь, задумаюсь, то мені тогді було так хороше... Та ні, тепер лучче. Тепер я не знаю, хто я, де я і що я? Я, мов птичка, вибилась з хмарочок густесеньких та темних, біля ясного сонечка літаю. Не страшно мені, хоч

по увесь вік горечко, бідонька, усякое лихо: усе байдуже. Я мала тепер таку годиночку з вами, що і повік не забуду цієї радості... Ви мене любите... ви мене цілуєте, ви мене не покинете ніколи?... — Та з сим словом обняла його ручечками і пригорнула до себе кріпко і, гірко заплакавши, жалібно стала прохати його: — Не покиньте, не забудьте мене. Ви — моя душа, і серце, і втіха, і радість. Не вмію як білше сказати...

Багато б вона дечого сказала ще, так бо Семен Іванович не дасть їй слова промовити: ділує її у вічі, руки їй виділює і усе дякує, що й вона його так любить, як він її. Тепер, — каже, — я не сирота. І для мене сонце світить. У радості вік доживу... От йдеть пан-отець, скажу йому, буду прохати...

— Подождіть, Семене Івановичу, — сказала Галочка, — ще не пора пан-отцеві нічого говорити. Ще ми не порадилися ні об чім... Я ще й тепер ума не зберу усе те розказати, що у мене на думці. Нехай ще опісля, я ще не привикла до свого щастя...

— Як знаєш, так і роби! — сказав Семен Іванович. — Як скажеш, так і я робитиму, бо нічого не знаю і не хочу нічого знати, опріч того, що ти мене любиш... що ти моя... повік моя!...

— Повік твоя, — сказала Галочка, і сама від усього серця поцілівала його... а далі і розійшлася, бо вже Олексій доходив до воріт.

— Де се ви були, мій милий паночку? — скрикнув з радощів Олексій, увішедши у хату і побачивши Семена Івановича; та аж побіг до нього, кинувся було йому руки цілувати, так той не дав, та обняв і поціловав його. Я по вас, — каже Олексій, — кріпко скучав та, не стерпівши,

ходив аж до вас. Так міні денщик ваш сказав, що ви пішли на Ганчарівку; так я, — дай боже ноги! — мерщій сюди. Так і є, що ви в нас. Де се ви були?

— Усякі діла лучилися, — сказав Семен Іванович, — так ніколи було у вас бути, та й сам було так закурився, що притьмом прийшлося вмирати. Та, сеє кажучи, глядь на Галочку... А та вже зразу догадалася, до чого він каже, та мерщій і перехопила:

— А нуте, вже не споминайте про смерть. На сім світі так весело, гарно. А там що ще буде — не знаємо. Будемо тут жити у щасті, у любові, аж поки зовсім зостаріємося.

— Так, Галочко, так, — сказав Семен Іванович, не чуючи себе з радості. — Не відгоняйте мене від себе... будемо жити у любові...

Галочка зараз догадалася, куди він гне, та й перехопила його речі, та зараз кинулася поштувати його то сим, то тим: і обідати лагодиться йому подати, і усажує його... Так що ж бо, Семен Іванович як узнав добро, узнав, що то є щастя від вірної любови, так він нічого і не хоче, і ні об чому і не дума: веселий такий, як ще ніколи його і не бачили, говорливий за усіх... Галочка теж землі під собою не чує, бігає, мотається, у очі йому приглядається, до батенька кидається, веселенька, жартовлива...

І Олексій аж радується, що вона така весела, і як спитався Семена Івановича, чи буде ж вп'ять часто ходити, так той і загнув, усе наводячи на своє:

— Я, — каже, — не тільки часто буду до вас ходити, та думаю з вами і повік жити, коли тільки прийматимете.

Олексій гянув на цього... і тільки мав що спитати, до чого він се говорить, так Галочка в'яль такі перебила і не дала, не дала увесь денички Семенові Івановичу яке слово об своїй думці сказати.

Гарно, любо, весело минувся увесь день, як один часочок, і не зчулися, як вечір настиг — треба розіходитись.

Прощаючись, Семен Іванович сказав: «Коли б швидче моє щастя прийшло, щоб я і повік з вами був...»

— Що се він, доню, сказав? — питав Олексій Галочку, проводивши з хати Семена Івановича. — Що се він усе закида, що якби йому повік з нами жити, га?

— Не знаю, таточку, — сказала Галочка, ставивши на мисник то миски, то тарілки. — Чи не против того хіба, що казав... чи кватері їм будуть на Ганчарівці... чи що: не знаю таки.

— Не знаю і я, — сказав Олексій та, дивившись довго на Галочку, як вона вбирала усе, буцім і не вона, далі перехрестив її, здихнув і, сказавши: «Ти моя дитина», пішов у світлицю спати.

Не спати лягла на своєму ліжку наша Галочка! Ні, сон далеко від неї! Узяти її думки та гадки... Тільки і чути її, як важко здихне... сплакне... проговорить: «Що ж з цього буде?...», та в'яль за думки. Далі аж голосно сказала: «Чого ж я журюся? Вже, вірно, і він так дума. Так і зробимо, так і житимемо... Що то за гарно буде! Що то я щаслива буду! Аж дух в мене радується! Він мене любитиме, аж поки я вмру; а я вже буду довго-довго жити, бо у щасті... та у вірній... любо... ві...» — та не зчулася, як і заснула, думаючи про своє щастя...

Треба ж було так статися, що вранці прийшов до Олексія чоловік, з котрим вони укупі купили лісок, так треба було їм там порядок дати: яке на сажні у продажу, а яке почистити. А як Олексій у сьому велику силу знав, так без нього і не можна було. Сяк-так подумавши, Олексій і поїхав, перехрестивши свою Галочку, і, нічого їй не сказавши, тільки пилю їй у вічі подивився. Так не на таківську то напав! Та знала його думку, та сама собі опісля і сказала: «Ні, таточку! Ти ж і сам учора сказав, що я твоя дитина...»

Незабаром вже Семен Іванович і тут. Як зійшлися, так буцім-то цілий год не бачились. Намилувавшись собі, як є меж молодими парубком і дівкою, що хочать собі побратися, Семен Іванович посадив Галочку біля себе і став казати:

— Не буду тобі, Галю моя мила, розказовати, яке ти мині щастя дала, полюбивши і мене, як я тебе люблю. Коли мене щиро любиш, так душа твоя знає теж щастя.

— Знає, мій соколику! Та нема таких річей, щоб його розказати, — так сказала Галочка, приголублюючись до нього.

— Так, моя зірочка! Так і я не вмю усього розказати. І як я знаю своє серце, то знаю і твоє, що як я маю тебе любити по увесь мій вік, то і ти не покинеш мене і не забудеш мене ніколи...

— Хіба ж я захочу своєї смерти? Бо знаю, що якби я, не що друге, а тільки б подумала тебе менш любити, то тут би з нудги і пропала! Через те і живу на світі, що люблю тебе... Жити і тебе любити — се мині однаковісенько.

Чи проживе рибонька без водиці, чи розцвіте який квіточок без рісоньки небесної? Так і я не проживу без твоєї любови. Перестанеш мене любити, то я тут зараз і вмиру, а усе — таки, і вмираючи, так же буду любити, як і у сей час...

— Коли мене так любиш, то, Галю, зроби усе для мого щастя...

— Що хоч звели, на край світа пошли... та нема на світі такої сили, щоб мене вдержала від любови до тебе; а затим нема того і на світі, чого б я не зробила для тебе від ширшої моєї любови...

— Галю! — сказав Семен Іванович, кріпко її поцілувавши, — поберемося собі!.. Я не можу без тебе жити... Куди ж ти устаєш?..

Галочка, почувши се від нього, підняла свою головоньку з його плечей, де, припавши, усе лежала, і, випручавши тихенько від нього свою руку, устала і стала поодаль від нього... Господи! бліда, як стіна, рученята зложила на грудях, тяжко дише і не зможе слова промовити.

Семен Іванович, здивувавшись кріпко, пита її: «Галочко! чого се ти?... Скажи мені, чи надіятися на таке щастя!.. Скажи!» — і хотів було узяти її за руку... так вона відступила від нього і, силкуючись, через велику силу промовила:

— Що се... ви... ваше... благородис, — та з сим словом мершій ухопилась за стіл, щоб удержатись, а то зовсім би впала; тяжко бо їй було відрікатись від свого щастя...

— Галочко! — аж крикнув Семен Іванович сам себе не тямлячи, — чи се мені так почулось?... З ким ти говориш, кого так величаєш?

— Вас!

— Чи так тобі треба зо мною говорити?

— Так. Коли ви сами забули, що ви є благородні, так проста дівка, мужичка, нагадує вам, що ви таке є, — сказала Галочка вже смілійше і ніби суровенько.

— З чого се ти так почала?

— Вам неподобно того і думати, що ви отсе мені сказали.

— Та що з тобою сталось? Чи се ти, Галочко, так говориш?

— Я, Галочка, дочка обивателя, Олексія Таранця, нагадую Семенові Івановичу, що він є благородний, пан, поручик... Йому не можна сього і думати...

— Так же ти мене любиш! Так же ти ось тепер завіряла!

— І вмираючи буду те ж казати. Ох, бачить бог, як я кріпко вас люблю і любитиму повік!

— Коли ж так любиш, чому ж не хочеш йти за мене?

— Затим, що люблю вас кріпко, міри нема, як люблю, щиро люблю.

— Коли ж любиш, чом не хочеш свого і мого щастя?

— Моє щастя у моєму серденьку, а пишно хочу, щоб ви щасливі були, і тим не хочу слухати ваших річей...

— Коли ж хочеш мого щастя, чом не хочеш йти за мене?

— Щоб не згубити вас повік, не зав'язати вам світу... Семене Івановичу, я вам не рівня!

— Не говори ти мені сього. Любов усіх рівня.

— Може й так, поки ми житимемо один для одного, так не можна бо сього зробити... Об

моїй долі, об моїм щасті ви не споминайте, я їх поховала, а будемо говорити про вас.

Я не знаю, як у світі, меж панами, усе прочеє водиться, а знаю, що усюди будуть питатись про вашу жінку: відкіля вона і хто така є? Нехай ви, люблячи мене, і не засоромитесь сказати прямо: «Вона мужичка», та яково вам буде тоді? Усі будуть з вас сміятись, усі осуждати, усі цуратимуться вас, що у вас через жінку уся рідня мужика...

— Яке міні до них діло? Я не подивлюсь ні на кого...

— Так вони подивляться на вас. Попрьокам та сміху з вас кінця не буде. Не стерпите — схаменетесь... і раді б вернуться, та вже не можна. От і возненавидите мене...

— Галю, сього повік ніколи не буде! Нехай мене засміють, розіпнуть, розтерзають — я ніколи не перестану тебе любити.

— Так я ж не кам'яна! Хіба міні легко буде дивитися, що ви через мене і за мене страждатимите, і я, усе теє бачивши, зможу жити? Однаковісенько вмру, як і тогді, як ви перестанете мене любити. Та я об сім і не пбиваюсь. Хоч як хочете мене переряжуйте, научіть усьому, як треба бути панею, та вже внутрі не переробите: усе видно буде, що я коренна мужичка. Куди ви зо мною явитесь — усюди мене засміють...

— Я усіх покину, відстану від людей, тільки ти міні...

— Не так бо, Семене Івановичу! Ви розумніші мене у сто раз — і ви знаєте, що сього не можна і не треба робити. Ви собі богобоязливі, ви знаєте, що гріх на світі дурно жити. Усяк,

хто може, служить у війську, хто — у суді, хто — крамарює, хто — хліб робить, а усяк довжон жити для усіх, а не маятись без діла. Вам і скучно буде без діла, і ви, побачивши, що гріх так жити, явились би меж людей: так бо я вам камінь на шиї...

— Так, так то ти, Галочко, мене любиш?

— Боже праведний! Чим мені вас ще більш завітрити, як я вас люблю? Чи й се вам нічого, що я для вашого щастя на видиму смерть йду? Бо з вами розлучитися — се смерть міні!

— Так не розлучаймося, будемо жити укупі...

— Якби я вас, Семене Івановичу, любила так, легенько, а себе б любила ще більш, чим вас, так чого ж би міні і хотіти? Я собі з мужички стала б панею, муж в мене молодий, хороший, як мальований, хоч на місяць, а панувала б; а опісля, хоч би що з ним не зробилося, хоч би він і постраждав що через мене, хоч би і покинув мене, а я собі і байдуже! Він від мене, а я від нього: добра свого і в мене багачько; не кажи міні ніхто нічого: я благородна. Так я бо вас не так люблю! Волосинка з вас опадє, а в мене серця шматок відірветься: вам тільки біда находить, а я вже страждаю. І тим-то лучче хочу цілий вік мучиться, горе терпіти, усякі муки сама приймати, аби б від вас маленьку бідоньку відвести...

— Ти саму велику біду міні робиш, ти губиш мене, ти ніж міні у серце встромляєш!..

— А міні легше? Нещасна моя долецька, шть, я родилась у мужицтві! Пожалуй, якби я була панянка, я б і тогді вас так же б кріпко любила...

— Усе рівно! Я тобі кажу, що усе рівно, усі ми боже создание!

— Так, боже создание, та щось мені здається, що не так ви кажете, як воно є. Не однакові зірочки на небесах, не однакові і дерева по садках. Не буде вишенька цвісти яблуним цвітом, їй є свій цвіт. Не прийме березонька липового листячка. Не позбере соловейко другої самочки, як з свого роду. Усьому свій закон, а чоловікові — ще й найбільш того.

— Як же ти попереду об сьому не подумала? Зачим же мене полюбила?

— І не жалкую, що полюбила вас, такого красивого, розумного і з доброю душею чоловіка. Щастячко моє, що я вас стала знати, а не кого другого... та ні, я б другого і зроду не полюбила б. Велике і моє щастя, що ви мене полюбili. Ви мене знову неначе на світ породили. Без вашої любови я пропала б. Хіба ж нам не можна так широко любитися і не вводити один одного у біду? Будемо собі любитися, як брат із сестрою, коли уже нам побратися не можна через саме те, що я вам казала. Коли будемо укупі — щастя наше; треба вам буде куди відлучатися, я знатиму, що і за морем ви за мною скучатимете, як я тут за вами. Звернетесь... як ми тогді зрадуємось! О, Семене Івановичу! Що то за жисть наша буде! Бідности не знатимемо, пан-отця мого шануватимемо, вас люди будуть почитати, як і тепер, ніхто вас ні в чім не осучить, нічим не укорить; я, глядячи на ваше щастя, душі у собі не чутиму з радости, що такий чоловік любить так кріпко мене, дівку просту, нерозумну, тільки тим і достойну трохи, що любить його — міри нема! Семене Івановичу, нашому щастю люди позавидують, ляголи божії порадаються, бо наша любов буде свята, чиста,

без усякої дурної думки. Любіть мене так, то я і ви будемо повік щасливі... — Та з сим словом і кинулась до нього, і обняла його кріпко, обливаючи слізеньками.

— Не можна, Галочко, не можна, моя рибочко, зірочко моя! Не зумію тобі усього розказати, що у мене на думці... Та отже добре, і пан-отець приїхав. Буду його просити. Він мене послуха. Тогді що, Галю?

— Тогді і я своє скажу йому. Нехай розсудить...

І розійшлися собі, втираючи сльози, бо обоє наплакалися таки добре...

Старий увійшов у хату, помоливсь, озирнувшись, що вже тут щось є. Роздягся, сів і не потребує нічого, щоб там чи обідати, чи що. Галочка стоїть біля печі і ні з місця. Понурила голівоньку і дивиться на свої сап'янові червоні черевички... І не йде, щоб там батькові чого пообідати подати. Боїться з хати вийти, щоб без неї Семен Іванович не розказав пан-отцеві, а пан-отець щоб зараз і не вдарив по руках об її долі...

Поглядав Олексій і довгенько, усе мовчачи: далі, треба ж що-небудь казати, от і каже: — Що ви собі такі чудні обоє? Неначе чого плакали. Один перелічує шибки у вікні, а друга лічить піщинки на долівці. Га? А я, як батько, щоб вам у чім не помішав, так мені не треба нічого і казати? Га? Може, і так, так глядіть, щоб опісля на себе не жалковали.

Таке вислухавши, Семен Іванович не стерпів, кинувся до Олексія, обняв його і став розказувати, як побачив Галочку уперше і запримітив її, як далше, далше полюбив і як тепер

любить її... і що то гарно розказовав? Таки усю свою душу, своє серце, свої думки, усе розказав до чиста, як і Галочці так не зміг розказати. Галочка, сеє усе слухаючи, плакала гірко.

Далі Семен Іванович і сказав: Оттак її люблю, так її любитиму повік. Не можу без неї жити! Олексію Петровичу! Оддай міні її на мою радість, на втіху, на щастя моє вічне! Хочеш — я вийду у відставку, у тебе житиму: хочеш — до мене перейдемо, будемо усі укупі жити, будемо тебе шанувати...» — і багато такого говорив і, плачучи усе, просив.

Олексій усе слухав мовчки і не подививсь ні разу на Галочку. А та, сердешна, бліда-бліда, як глина, руки зчепила, серце так і колотиться, душа боїться, і усім тілом трепещеть, думаючи: «Як пан-отець звелить йти — пропала я тогді!..»

Помовчавши, Олексій так сказав: — Знаю, що ви є чесна душа і що не розкажете — усьому воно правда. Ви не такий, щоб позгнуватись над дівкою, а ще більш — щоб погубити її. Вірю, що ви полюбили мою дочку. Вірю, як отець, що йому і нема і на світі нікого красивішого, як його дочка. Якби я був другий батько, то б може зрадовався, що моя дитина, моє рождение, буде благородна, і рід мій буде панувати. Я ж положився так: кого Галочка сама позбере, за кого похоче, то й мій зять. І тепер против її волі не піду. Далєбі, Семене Івановичу, що вона міні про вас ще нічого і не говорила. Я сам тільки зо вчорашнього дня запримітив за вами обома щось, та й її не питав і від неї не чув. А бачу, що ви собі поговорили об усім. Так нехай же, — сказав Олексій, — так буде, як Галочка сказала.

— Біда моя, пан-отче, коли ти здаєшся на Галочку! — сказав Семен Іванович, вдаривши себе рукою по голові.

— А що хіба, по-своєму розсудили?

— Вона міні багато наговорила, та усе не до діла. Як чого чоловік не хоче, так вже знайде, що сказати.

— Е, ні, Семене Івановичу, не гнівись бога! — обізвалася Галочка, хлипаючи біля печі. — Отут серед нас бог милосердний, тут мій таточко рід-несенький, кого я після бога першого кохаю, так тут я скажу, і у такий час збрехати не можу: нехай чує мій пан-отець і чує від мене перше зроду, що я нікого не любила; вас, Семене Івановичу, полюбила і люблю точнісінько так, як і ви кажете, що мене любите. Однаковісінька в нас душа один до одного. І коли б я вам була рівня, я б зразу, не думавши, кинулась би до свого щастя, а то...

— А що ж то? — спитав Олексій, — кажи, доню, усе, що знаєш; я послухаю і розсужу меж вами, чи до діла твої речі.

Тут вже Галочка прийнялася говорити, а Семен Іванович став поодаль і знай сльози втира.

Галочка розказала усе те, що і Семену Івановичу говорила: зачим і через віщо не можна їй йти за нього і що, коли її так любить, так і сам не схоче, щоб вона через нього страждала. Аж поцілував її в голову Олексій, вислухавши усе: далі і сказав: «Доню, мила моя дитино! Я тебе знав і не боявся нічого. Тепер пійди собі у світлицю: міні треба з Семеном Івановичем переговорити по-своєму, як єсть я отець своєму дитятеві. Ти знаєш мене, Гаю, то і не журися ні об чім».

Галя вийшла з хати, певно, надіючись на батька.

— Семене Івановичу! — сказав старий. — Як Галочка душі у вас не чує, люблячи вас, так вона тільки об вас і вбивається, а об собі і не дума. Так я, будучи її отцем, довжон об ній і об собі подумати. Вийде вона за вас, а місяць-другий не пройде, як ми її побачим на столі...

— Від чого б се так? — спитав Семен Іванович. — Я її буду зберігати, пилині не дам пасти на неї, від усього захищу її...

— Ви! так. Ви будете її любити і шанувати. Так люди з'їдять її своїми язиками. Вона в них з мужичок не вийде. І сяка, і така, і через се, і через те він її узляв: нав'язалася на нього, треба було покрити гріх... А ви, Семене Івановичу, грамотні, знаєте, усе знаєте, як важко чоловікові терпіти і переносити худу славу безпричинно. Знаєте і те, що коли про чоловіка пройде дурної слави хоч капелька, то вже і через цілий вік її не збудеш. А у женському полу ще і гірш! Яково ж буде її, моему дитятеві, що чиста і непорочна у сім ділі, як голубиця, а сьогодні — ножем у серце, завтра — у ту ж язву... надовго її стане?... І сплакнув сердешний Олексій.

— Ми сами відцураємося від людей. Будем жити один для одного, не знатимемо нікого. Така жисть самая благочестивая, святая, щаслива...

— Правда ваша. Житимете у любові, у своєму щасті. Бог благословить вас діточками, як і мене наградив дочечкою, на нову вам радість і на втішення... Еге! тут замість того, щоб матері, — я нічого не кажу про вас, я тільки про моє рождиве, — матері веселитися діточками, їм нігде від людських язиків провітку не буде. Усі

на них пальцями штрикатимуть, усі зашиплять: «мати їх з мужичого роду, нищі, сякі, такі, уся рідня, і діти її такі будуть». Усі будуть їх жахатися, цуратися, порікати тим, у чім вони і невинні. А яково се матері? Через них, через дитську славу вона держиться на світі; щоб їм добро було, вона готова на усяку муку, усе перетерпить, душу свою віддасть... О, Семене Івановичу! Ви не знаєте, що то є діти для родителів! А тут і у господарстві вашому: ваші таки поддані, замість того, щоб її поважати, служити, вони будуть попрікати, що й вона така мужичка, як і вони...

— О, ні! Я сього не стерплю! Я строго прикажу, щоб...

— І вже по приказу! Коли чоловік сам по собі не знайде поваження до себе, то хоч не приказуй! У вічі будуть шанувати, а за очі попрікати. Достанеться і мині на старості. Усім я буду як більмо ув оці. Хоч як хочете, а й ви підчас засоромитесь при людях мині честь віддати, як треба вашому тестеві. Галочка се бачитиметь і надглядатиме пуше, чим я. Вона — моя кров. Через моє страждання, через людські попрьоки, через непорядки у господарстві, через дитський сором за неї і не оглянемося, як ляже вона, моя голубочка, у сирю землю! Не знатиме, сердешна, щастя і покою у замужестві, не буде їмти радости у діточках; у горі, у сльозах, у журбі погасне, як свічечка!.. Хороше ж коли ще нічого, а як же у такому ділі, яково є братися по нерівні, цуратися свого роду, та є, може, гріх.

— Ех, Олексію Петровичу! Се ми, люди, вигадали, що то пани, а то простий народ. У бога усі рівні.

— Так, рівні по ділам своїм, як явимося туди. Тут же нам треба знати, що то є началство. Яково було б без нього?

— Без началства же і не можна, і благо нам за ним. А що люди, то усе рівно.

— Ох, що се ви говорите! Я просто читати вмію, а таки начитую і розумію, що ще споконвіку, від самого Адама, вже були і благородні, і прості...

— Де се ти, Петровичу, начитав?—аж усміхнувся Семен Іванович, питаючи.

— Нігде ж, як у святій біблій. Адже пам'ятуєте, що Сифа, Адамового сина, рід та звали синами божими, а Каїнів рід—синами чоловічеськими. Хоч воно і не те, що благородні і прості, як ми тепер зовемо, а усе одні луччі, а другі нижчі. З того то віку так і пішло. І як стали мішатися сини з роду Сифового з родом Каїновим, от і умножилися гріхи на землі до ність кінця, і так що бог істребив їх водою. Та й далш читаємо, що святим мужам повелівалося брати жен усе з свого роду, а не з чужого якого-небудь. І у іудеїв то було одно коліно лучче перед прочими, і часто поминається у біблій: «людиє і народ». Так от, бачите, є розличє. І якби се не було од бога, для порядку на свігі, давно б воно перевелось: давно б бог, гордим противний, давно б стрєбив і скоренив панство, якби воно було не від нього, а від гордості чоловічеської. Сеє усе бачучи, як мині пійти против закону і порядку, від бога даного, і у ваш рід благородний віддати свою дитину, рожденую од простоти і мужицества? Не буде благословенія божого! А я сього не хочу ні Галочці, ні усьому роду моєму, коли сам бог благословить.

Довго такого багато говорили і спорили меж собою і із писання, і так, своїми словами, а таки Семен Іванович не переміг Олексія ніяк, на тім у той день і зосталося. Усі були вкупі, розговорювали люб'язно, і коли Олексій виходив куди до робітників, то Семен Іванович з Галочкою і голубилися, і миловалися меж собою: той усе просив, щоб роздумала та вийшла б за нього, а вона усе свого держалась і, плачучи, просила не згадувати вже білш про се.

— Добре!—сказав Семен Іванович вже перед світом, проходивши усю ніченьку по своїй квартирі і усе думаючи та придумуючи, як би своєму зробити. «Добре», каже, «так зроблю. Навряд чи будуть тогді відговорюватись». І чи спав чи не спав тії ночі, а ранком вже і у Галочки.

Голублячи її, сказав, що, спросившись у началства, їде завтра у свою сторону, аж до Прилуків.

— Надовго ж?—аж злякавшись, спитала Галочка.

— Так що, може, неділі дві або три проїжджу: не близька сторона.

— Зачим же ви поїдете?

— Діло єсть.

— Яке там припало?

— Галочко!—сказав Семен Іванович, поцідувавши її кріпко.—Невже ж ти думаєш, що я тільки так просто поговорив з тобою і з панотцем об моєму щасті і, вислухавши, що ви мині говорили, так вам і піддамся? Се вже лучче мині живому у яму лягти! Ні, я сього так не оставлю. Поїду додому, озму від брата, від усіх родичів таке письмо, що вони не тільки

дозволяють, та ще просять, щоб я оженився на обивателевій дочці.

— Кажіть бо, Семене Івановичу, просто — на мужичці... Еге! бачите, вже ви зарані соромитесь сказати, що оженитесь на мужичці.

— Ні, душко, се не об тім... От, узявши такі бумаги, озму і від архірея лист, що нема гріха женитися на нерівні, як твій пан-отець каже. Та тогді, вернувшись, проситиму своїх начальників, та щоб приїхали, та розговорили вас з пан-отцем, та і отця протопопа попрошу, щоб з писання поговорив.

Галочка, як вислухала се, аж помертвіла. Звела очиді до бога, а у очидях блиснула сльозинка, здихнула тяжко, а далі і промовила:

— Ви таке усе своє?

— І вмру з тим і доведу до свого кінця, — сказав Семен Іванович.

— Не знаю, — сумуючи та тихенько промовила Галочка... І увесь той день кріпко чогось-то журилася і не боронила Семенові Петровичу розказовати Олексію, зачим він їде у свою стору.

Олексій, вислухавши про усе, казав: «Побачу, що ваш брат і що родичі скажуть. Та послухаю, що говоритиметь і духовний чин. Тогді своє посліднє слово — та й робіть, як знаєте».

Галочка, почувши се, пійшла у кімнату, руки ламаючи.

І через увесь той день Галочка кріпко смутна була; сидить усе против Семена Івановича, дивиться на нього, як ясочка, а того, об чім говорять, і не слуха. Дивившись, дивившись, вже, видно, як стане їй на серці важко, то вихопиться у кімнату — і що то, господи, плаче!..

Прийшлося прощатись. Галочка вже й міри нема, як плакала! Цілювала його, пригортала до себе, хоче щось сказати, та за сльозами слова не промовить...

Олексій зложив руки, дивиться на се, а сльози і у нього так і капотять.

Семен Іванович, хоч і того сльози пройняли, та усе таки не такий смутний був. Цілує її і усе просить, щоб не журилася, що він скоро звернеться і щастя своє привезе.

Вже й розпрощалися зовсім, вже Семен Іванович вийшов з хати, і Олексій пішов провожати його... як ось Галочка крикнула: «Семен Іванович, іще вернітесь!».

Живо убіг Семен Іванович і кинувся до Галочки, а вона кинулася йому на шию, обняла його, цілує і силкується промовити: «Уостаннє... Уостаннє...» — так бо сльози і річ заливають! «Уостаннє цілую вас, — через силу говорила Галочка, — уостаннє прощаюсь з своїм щастям. Не можна буде міні вам такого слова сказати... Не забувайте мене! Не забувайте, як вас я щиро любила і що для вашого щастя зробила!.. Прощайте!.. Спасибі вам, що ви мене любили!.. що ви міні дали знати щастя на сім світі... Прощайте навек!»...

Випустила його з рук, ледве дійшла до кімнати, та й впала перед образом. Як же почула, що вже уостаннє за ним зачинилися двері, уостаннє загомонів його голос, вона й заридала. Душу свою готова була виплакати!..

— Устань, доненько, устань, не плач, не журися, не вбивайся так! Коли справді, що так його кріпко любиш, то що ж, ійди вже за нього... Я хоч і против ночі, сам пійду і приведу

його. Не розривайте своїх серденьок! Може, знайдете своє щастя!

— Нехай, таточку, завтра об усім з вами поговорю.

На завтра увійшла наша Галочка до свого пан-отця... Господи!.. бліда та й бліда. Кровинки нема у тих щоках, що до сії пори, як мак, цвіли; очиді її почервоніли і позапухали (видко було, щось усю ніч плакала), а сама так від вітру і валиться.

Олексій аж злякався, побачивши її таку: «Доню моя мила, — став казати до неї, вицілюючи її, — втіхо моя, Галочко сердешна! Ти ж моє серце розриваєш, страждаючи так! Яково мині дивитися, що ти сама себе живу у домовину кладеш!.. І я не спав ніч, і я плакав об тобі і об нашому Семені Івановичу. Жалко мині і його. Роздумавши, не буду вас розлучати. Усякий гріх озьму на душу свою. Сам постражду, а не відіму вашого щастя». Та з сею думкою послав батрака до нього, щоб мершій їхав сюди.

Галочка так і стрепенулася і спитала бисто: «Що ж?». Лиха година! Батрак вже його не застав. «Чуть світ він вже поїхав», — сказав денщик.

— Аж мині легше стало! — сказала Галочка, оддихнувши. — Ні, таточку, голубчику! Не робіть сього, не губіть мене овсі і не беріть на свою душу гріха. Не вбивайтесь за мною, се мині важко тілки отсю годину, а то і нічого. Тепер, пан-отченьку, пустіть мене у Хорошів: я там проживу до неділеньки, та тогді вже проситиму зробити послідню мою воленьку.

— Що хоч, доню, роби; куди хоч їдь: ні у чому тобі заперету нема, аби б ти перестала вбиватися так.

— Перестану, таточку, і не буду, коли стане сили сполнити мою думку, коли завладаю з моїм серденьком.

Зібрав Олексій Галочку і випроводив її у монастир. Вона там усе молилася, одговілася, порадилася з черницями, котрі знали її і вміли совіт подати до діла.

Зараз з неділі, у понеділок, і вернулася. Бачить Олексій, що ніби вона стала кріпченька... Смутна, кріпко смутна! Часом так як задумається, так будім і не зна нічого: сидить собі, мовчить і все руки ломить, та з виду видно було, що вона щось надумала, та боїться пан-отцеві сказати... А як не те, так і проворненько ходить, і навідується по господарству, і дещо упорає.

У вівторок ранком увійшов Олексій у велику хату і сів жити читати. Галочка, у кімнаті помолвившись широ богу, увійшла до батька, насилу ногами переступа, і зараз пала до ніг отцевських.

— Порятуй мене, таточку, голубчику! — аж закричала Галочка, заливаючися сльозами. — Не дай мині зовсім пропасти!

— Що таке, що, моя доненько? — кинувся її піднімати Олексій, дивуючися, що се з нею таке. — Устань, моя кришечко, моя лебедочко!

— Не встану, пан-отченьку, поки мене не звеселиш, поки не втішиш, кажучи, що зробиш, об чім я уостаннє тебе попрошу!

— Усе, усе зроблю, моя зірочко! Хіба ти мене не знаєш, що я рад душу за тебе положити?

— Спасибі тобі, мій таточку ріднесенький! Не відкажи і теперички, — та й устала навколінки, і цілує його руки. — Пан-отченьку, голубчику! Віддай мене заміж!

— Добре ж, моя доненько! Насилу ж то ти надумалася! Я й сам хотів тебе об тім прохати. Отсе ж він незабаром і буде. Або наймім кого, та й пошлім до нього, щоб швидче їхав.

— Ні, пан-отченьку! Сховай мене від ейї біди! Віддай мене, тільки не за нього!..

— За кого ж, доню, тебе відати?

— За кого хочеш, за кого здумаєш, таточку! аби не за нього. Поспішай, пан-отченьку, поки він не приїде.

— Що се ти, Галочко, надумала? Устань бо та сядь біля мене, пригорнися до мого серденька і розкрий мині свою душу, що се за думка така?

— А от, таточку, яку думку мині не хто, як бог, послав. Туж-туж він вернеться, пристане, не до мене, а до вас; приведе людей, начальників своїх; а ті—що їм за діло до нашого щастя?—аби б йому служити—стануть вас уговорювати, прохати, зоб'ють вас з думки об моім щасті; ви звелите мині йти, а тут ще і моє серденько змовиться з вами... Я пійду, усе рівно, що і на видиму смерть... Скільки я не роздумувала, як то не розбирала, не приходять мині бути панею. Я пропаща усе рівно, хоч так, хоч сяк; тільки те, що, пішедши за нього, погублю і його навик! От що мене вбива! Так щоб положити один конець, віддайте мене, батеньку, заміж! Тоді він, побачивши, що нічого робити, сам покине такі думки і знайде своє щастя...

— Чи будеш же ти щаслива, доню моя, з ким другим? Чи не погубиш же ти себе, віддавши себе нелюбові, та ще і цілий вік з ним жити?

— І вже моє щастя. Однаковісінько мині страждати приходиться! Хто б не узяв мене, то,

коли не він, усяк мині нелюб! Нехай він розв'яжеться зо мною, він розумний, опісля дякуватиме мині.

— Ти ж збавиш собі віку! Ти зажуришся!

— Отсе мині тільки кріпко тяжке урем'я, поки усе сполниться, а там... Таточку! я говорила, я молилася; здається мині, що я добре роблю. Мене бог не оставить, я ще втішу тебе при твоїй старості!

Довго вони собі так розговорювали... І що то, як люди з розумом! Порадилися, потолковалися, обсудили діло кругом—так і є: приходиться Галочці, щоб не заїсти чужого віку, йти за свого брата, за рівню. «А то справді,—сказав Олексій,—не стерплю, переміню свою думку, приставамиму до тебе... бо кріпко хороший чоловік... О, що жалко мині його!..»

— Тим то й треба поспішати, кінчати наше діло, а то, як разом набіжить, тогді пропала я!..

— За кого ж тебе, душко, відати? Вибирай сама; ти знаєш усіх женихів, що ще й недавно засиляли людей: скажи—зараз пошлю, і таке весілля зроблю, що ну! щоб туга не відзивалася ні в мене, ні в тебе.

— Не хочу я, пан-отченьку, ні за кого з тих женихів. Вони пишні, багаті, будуть вередувати. Тяжко моєму серцю буде у перші годи, а вони не дадуть мині воленьки і гаразд поплакати об моїй долі. Чи не знаєш, таточку, якого сироти у бідності? Озьми його у прийми, віддай йому й худобу нашу, і мене нещасну. Він буде за добро, що йому зробимо, нас поважати і мною таки не так буде орудовати. Знайди такого, приведи і скажи мині: се твій мужик; я у ноги поклонюся.

Довго думав Олексій, де і якого узяти, далі і каже:

— Доню, Галочко! коли так, ійди за Миколу!

— Добре, пан-отченьку, — разом сказала Галочка, а на серце мов кусок льоду впав, бачучи, що усе ближче, усе ближче зав'язується світ. — А хто ж то такий Микола? — далі спитала.

— Микола — круглий сирота, чесного, хорошого роду, тільки бідність така, що й не було, і нема нічого. Я, бачивши, що він є парень розумненький, роботящий, розщот усьому зна, перемовив його від купців, ще йому п'ятнадцятий годок був, і обіщав наградити його. І що то придався парень! За усіх усе зробить, ніколи не заліниться, хазяйського добра, як ока, береже і, спасибі йому, багато зберіг і доглядів мого. Я його куди гребя посилаю з хурою: усе зробить як-лучче і розщот у всім привезе. Він, як є меж купцями прикажчик, так він в мене права рука моя. І товариство поважа його: знаєш, часом бува заїде спор, лайка; він їх усіх розсудить і по усій справедливості розбере. Та він же собі і чепурний, і моторний, і красивенький...

— І вже, таточку, мині сього хоч і не кажи!

— Так коли так, доню, так так. Коли вже певно намірилася йти за когонебудь, так ійди за Миколу.

— Пійду, таточку, з великою радістю. Зділай же милость, пан-отченьку, поспішай швидче. Коли б можна, щоб сьогодні нас ізвінчали!

— Як се можна? Коли б хоч у сю неділю...

— Приїде, таточку, приїде! І усе наше пропало тогді!

— Вже що робить? — треба прибиратися...

— Яке тут прибирання? Чи до танців тут, до скоків? Аби б у закон уступити. Моє сирітське діло. А то щоб часом за приборами ви мині не наробили гіршого лиха!

Радилися, радилися, а далі дочка таки виплакала у батька, щоб завтра вінчатися і щоб не було ніяких порядків, що треба по закону. Каже Галочка: «Він сирота, і я сирота. Чого тут? Покликати старших родичів, поблагословитися, звінчайте нас; що бог дасть, пообідаєте, чим здумаєте, попоштуєте гостей, та й розпустите їх. Я не піду ні друженюк збирати і не хочу ніяких пісеньок. Се весілля — теж похорони».

Як сказала, напрохала пан-отця, той так і положився.

— Треба ж, — сказав Олексій, — покликати жениха.

— Покличте, таточку, — сказала Галочка. — Коли почали, будемо і кінчати.

Старий сам пішов за Миколою, і ійдучи, і каже: «Чи ждав же він собі такого щастя? Та й я, чи ждав же такої долі своєму дитяті?»

Зоставшилася Галочка сама собі у хаті, стрепенулася і сказала: «Тепер, Семене Івановичу, прощай на вічні віки!.. Мабуть, що я тебе щиро любила, коли відреклася від тебе, топлю свої молоді літа, дівованнячко; ійду на вічні сльози, на тугу, на усяке мучення душі, аби б од тебе відвести усякоє лихо... Не кажу тобі, люби мене! — не можна, се против закону, а згадуї мене у сім ділі, що я для тебе зробила... і як знаєш, так дякуї! Прощай! Настає година, що і задумати про тебе гріх буде. Прощай, мій миленький!»

Хусточку усю, що держала у руках, усю змочила своїми гіркими, кривавими слізьми, хоч вижми!

— Тепер, — сказала, — усе покончила. Закрився для мене білий світ, — і стала богу молитися і поклони бити, щоб бог дав їй силу перетерпіти сюю годину, перемогти своє серденько у закон уступити... а там — як божа воля!

То плакавши, то поклони бивши, розкрасілася Галочка. І що то за хороша була! От як бува рум'яна зоря догоряє, а тут чорнії хмари її застиляють, і вона ніби спішить красуватися і веселити мир божий, що так би усе і дивився на ту зорю, і хмари поодпихував би геть, коли б можна було: така і Галочка була тогді. І чого б не зробив, чого б не віддав, щоб вона була щаслива!

Увійшов Олексій з Миколою. Галочка стоїть кінці стола і не глянула на свого судженого. Вона з батраків батькових не дуже кого і знала. А чого вже було дивитися і розглядати, який собі той, з ким тяжка доля привела жити!

Сівши Олексій на лавці, подумав, здихнув і каже:

— Молодим дуже приговорив я тебе служити в мене і обіщався, коли будеш мині вірно і чесно служити, не zostавити тебе і наградити. Ти служив мині так, що дай боже, щоб і товариш так приглядав добра, як ти вбивався за хазяйським. Спасибі тобі!

Микола низенько поклонився.

— Прийшла моя черга, — казав Олексій, — слово здержати і тебе наградити. Миколо! От тобі одна моя радість на світі, втіха моя, щастя моє, Галочка, одним-одна дитина... Озьми її;

худоба, усе твоє; озьми і мене в приньми. Не покинь... — та за слізьми не міг дальш говорити.

— Тобто як, дядюшко? — пита Микола, поблід, труситься і боїться, думаючи, чи так він чує.

— Так, Миколо, будь мині зятем, кохай, шануй мою Галочку, що бог тобі дає у жену. Зроби її щасливою, і тебе бог не оставить...

— Чи не смієтесь ви надо мною? — ледве проговорив Микола.

— Не який се сміх і не жартовання, се важний, святий час. Я, отець, маючи одним-одної на світі дитятко, уручаю тобі його, надіючися, що ти, а не хто другий, зробить її щасливою.

Микола так і кинувся Олексієві у ноги і став казати:

— Чи я ж достоїн такої чести? Я круглий сирота: ні роду, ні плоду, ви мене на ноги поставили, ви мене до розуму довели. Я вас знав, почитав за отця рідного за вашу ласку, за ваше научення... Об Олексієвні, ось об Галочці, і думати не смів? Хто вона, і хто я мизерний? Чи я ж смію!..

— Коли я тобі її уручаю, — сказав Олексій, піднявши його від ніг своїх, — коли я прошу тебе: будь моїм сином, збережи мою Галочку.

Тут Галочка підійшла і, як ніхто й не ждав, припала до ніг Миколиних. Той силкується її підняти, а вона не дається і просить його: «Ні об чім тебе не прошу, тільки будь до мене добрий, не потурай, коли часом буду смутна, се мнеться. Я буду тобі покірна, поважатиму тебе; доведу до того, що ти, бачучи мою добрість, полюбиш мене. Не пострікай мині, коли часом... я й сама не знаю, яка я буду. Не вважай тим, а доведи мене до того, щоб я тебе... через тебе

мала хоч маленьку втіху, не терпіла б ніякого горя. Поклонімося ж поперед богу святому, щоб поміг нам жити, як я кажу: а далі нашому пан-отцеві, нехай благословить і молиться за нас, за своїх дітей».

Олексій зняв образ святий, молоді стали молитися; от Микола припав перед образом навколішки і каже:

— Петровичу, чи, як ви мині повеліваєте, пан-отченьку і ти, Олексіївно! От вам бог милосердний, і перед його образом заприсягаюсь, і перед вами: любити вас, Олексіївно, шанувати, почитувати вас, не як є ви моя жінка, а як против мене господина... Ніколи і ні за що не почувте від мене і жадного грубного слова. Буду для вас такий же робітник, як і до сього часу був. Ви над собою волю маєте; ви розумніші мене, ви і мене навчайте. Петровичу! я батька й матері не визнаю. Ви мині отець і благодітель! Будьте мині, як і були, хазяїном і повелівайте надо мною. Однаковісінько, як і до сього часу, буду за вашим добром вбиватися і так об ньому радити, як і тепер. Воно, як було усе ваше, так і буде вашим, і я й сам повік ваш. Тепер на таку волю благословить нас, пан-отче!

Тут з ним припала до ніг отцевських і Галочка, і що то плакала!

Олексій їх поблагословив і дуже гарно усе приговорював і просив бога, щоб їм послати на милість свою.

Далі посадив їх укупі, розказовав, як їм жити, як шанувати, поважати один одного, таки довгенько їм усе говорив.

От посидівши, сказав, що треба прибиратись, бо завтра і весілля.

Микола помагав уже своєму тестеві, у чім там треба було. Припросили то дядин, то сусід поратися. Галочка, у чім душа, туди ж з ними порастється і усе поспіша, і усіх пригання, щоб швидше усе справляли, неначе боялася, щоб хто не помішав.

У багатого і є з чого і є кому усе злагодити; так і не диво, що до завтрього усе поспіло.

Зійшлися сама ближня рідня. Подивовалися, потовквали, що то Олексій, такий багатий, одним-одну дочку та віддає за свого за батрака, та ще і за бідного! Лучче б віддав, хто скаже, за купця, хто за поповича; а хто скаже: та, може б, який пан і не погордився б узяти таку кралю, та з такою худобою. І багато такого казали; як же їх обдарили подарками, усе хустками хорошими і вишиваннями, і платками шовковими, так вони і замовкли, і затихли, надіючись і погуляти опісля по закону.

Вбралася ж і Галочка до вінця, а вбралася ж просто, не узяла з дорогого ні плахти, ні намиста, а так, як звичайно сироті; та що то за гарна була!

От вже справді, як на картині намальована, красива та красива!... Тільки чудно було на неї дивитися у тім, що якось то була вона, і ніби не вона! Очиці бистрі, аж горять, на виду краска у щочечках так і переливається; то часом стане бліда-бліда, то в'яють рум'янець у неї, як жар, спихне. Шійде проворно, порядкує, усіх поспіша... то в'яють руки опустить, голівоньку похилить. І де стоїть, не зна, і що робила і куди йшла—усе забуде... Говориш до неї—вона не на те одвіт дасть, та стане бистро-бистро глядіти і неначе дивується, чого се люди

посходилися і поперецьязані ходять. Озирається, гляне на себе і помертвіє... Отака усе була!

Увійшов і Микола вже благословитися, і що ж — не надів ні тії свити, ні того жупана, що йому Олексій учора під вінець подаровав, а одяг, хоч і добру, а просту свиту сірого сукна, і усе на ньому було просто.

— Чом ти, Миколо, не урядився у ту свиту, що тобі тєсть подарував? І жупан було одягти, — так питались його жіночки.

— Не йде діло, — сказав Микола. — Мене пан-отець бере з наньмитів, і я так батраком довжон явитися перед господа бога, і від нього прийнявши Галочку з своїм щастям, тогді вже стати чимнебудь луччим, а тепер я сам ще по собі нічого.

І поблагословивши Олексій Галочку до вінця, і випроводив її таки точнісінько, як на кладбище. А що вже плакав, плакав — як мала дитина! Тяжко бо йому було, важко на душі, хоч сполняючи доччину волю, та яка се воля була!.. Се усе рівно, якби вона вибрала ніж і просила б, щоб її отсिम пожем зарізали!

Ійшла бідна Галочка до церкви швидко, бистро і усе поспішаючи: ні на кого не дивилася, нікуди не озирнулася. Під вінець сама підійшла, та як стала на рушнику, кинула очима на вінці, стрепенулась, як рибочка, підняла очі до угору... так слізочки ув оченятах засяли!..

Одвіт попові, що по своїй охоті йде і що нікому не обіщала, сказала голосно, на усю церкву. Правду можна було сказати, що усе, що вона ні робила, збираючись заміж йти і під вінець підходити, то усе робила мов не о своєму умі, а ніби якась сила вела її до сього против

її волі. Душа і розум повелівали їй хоч погібнути, а не довести милого чоловіка до нещасної жисти, з нерівнею побравши; так серденько бо не того бажало! Воно кріпко у ній бушувало і хотіло по-своєму зробити: хоч на годочок, хоч на місяць, хоч на деньочок, знати щастя, пожити з миленьким, що й він же того кріпко бажа, і, хто зна, може й не буде нічого такого, чого душа боїться... Так против таких то думок Галочка усе боролася, що туж-туж не подоліють її!.. І таки посилили б, якби не така у неї душа була, що не піддавалася вередуванню серденька, хоч таки і дуже воно жалібно прохало зробити по-його. А від сього Галочка, як свічечка пала, поки стає воску, а як віск догоря, так і свічечка гасне усе тихше, усе тихше; так і вона крісилася, щоб стало сили, поки скінча своє діло, а тут за усяким словом, як одчитовали молитви, то і вона мов гасла, так що як прийшлося обводити круг стільця, так вона вже і не змогла сама по собі йти, а шепнула старшій дружечці: «Веди мене... бо впаду...» І справді, якби не дружечка та ще один з дядьків повели її, то тут і впала б!

Як зовсім повінчали і стали поклони бити, вона, вдаривши, і не піднялася сама. Кинулись до неї, бризнули водою, сяк-так відволодали її. Не здужала вже сама йти додому, Микола з боярином через силу довели її.

Яке ж і гуляння на таким весіллі? Чи почастували, чи попотчували чим родичів, то так усі і розійшлися.

І що то: хоч як Галочка ні чудно виходила заміж за свого батрака, маючи женихів щонайлуччих і багатих, і що так хутко, без зборів,

без приборів, без усякого весілля... та й те знали усі, що ще від самого посту учащав до них якийсь - то охвицер, що увесь денечки просиджував у них і часто дуже смерком вертався від них, усе сеє знали; так отже ніяка недобра слава не проходила про неї, бо одно те, що добре знали Галочку, що не піjde ні на яке худо, ні за усі золотії гори, а друге те, що тогді не було моди пащековати про людей і шпигати їх язиками. А найпуше на дівочу славу ніхто не смів ні півсловечка нічого сказати. Попробував би що брехнути! Та й старі приказують, було, молодим: знаєш, не знаєш — мовчи; а коли певно знаєш, що сам щонебудь іменно таке бачив, то й тогді не смій розказовати, а потихеньку скажи старшому, коли що пилно треба, а ні — так і мовчи собі, бо дівчача слава — як біле полотно: пилінка впаде, то й видно. А через такий порядок і дівки, було, бережуться, крий господи як! Сміливо можна сказати: не то що у сотні, у тисячі дівок не було ні одної, як тепер десятками лічи, вулицею проходивши. Святеє діло старовина! Мабуть, не вернеться вона ніколи!...

Вже так, що і два тижні, а трохи чи й не білш минулося після того, як Галочка вийшла за Миколу: як ось раз удень старий Олексій сидить у хаті і чита житія. Миколи не було дома — пійшов до чоловіка за ділом. Галочка сидить край віконця, зібралася мужикові сорочку шити, та покраяла, а тепер і не розбере, що і до чого слідуєть, та, мабуть, від того і задумалася: ручки поскладала на роботі, головоньку схилила і дума... Та що за гарна з неї молодичка! Вже іменно не можна було сказати, чи гарнійша

була дівкою у косах та у скиндячках, чи, як тепер — у парчовому очіпку, що їй крішко пристало, що усе б на неї і дивився. Личечком собі хоч і крішко похудла і рум'яндю на щочечках не стало, та все здавалося, що так їй гарніше було.

Як так сидять собі, аж ось дзвоник... дзвоник... і усе ближче... і якраз біля їх хати і став.

Галочка зирк у віконце... «Ох!» — тільки і скрикнула, руки і ноги затрусилися — ледве устала... і у кімнату б то посішпати, і з місця не ступить.

— Що там таке? — спитав Олексій, не дуже чувши, що щось прибігло.

— Він, таточку, він! — аж задихаючись, крикнула Галочка і кинулася у кімнату.

А тут якраз у двері... і хто ж то? Семен Іванович.

— Здравствуй, мій любезний приятелю, Олексію Петровичу! — крикнув Семен Іванович, убігши у хату, і кинувся його обнімати. — Як, — каже, — собі поживаєш?

— Спасибі богу, — сказав напротив і Олексій, що і зрадовався, побачивши його, а як здумав, що тут без нього совершилося, так у нього душа так і покотилася, і не зна, на яку ступити, і дума собі: «Буде ж тут усього доброго!».

— Де наша Галочка? Чи здорова вона? Вже тепер певно вона моя. Ось, Петровичу, привіз тобі письма і від брата, і від дядюшки мого, старшого брата отцевського. Тут тобі усе добре пишуть. — Так казав Семен Іванович, сердечний, веселенький, говорливий, і, не дожидаячись над собою біди, сів на лавку і став доставати тії письма.

— Не турбуйтеся, Семене Іванович! — сказав старий, — письма опісля прочитаємо... А, може, ви хочете побачити Галочку?

— На, пан-отче, читай отсії письма, а я побіжу знайду Галочку, що і не зна, що я приїхав, а то б вибігла. Знайду і приведу до тебе, а ти нас поблагослови, як дітей своїх. Тепер ні в чім не буде замішки. — І хотів було бігти за Галочкою, так Олексій і зопинив його, кажучи:

— Ви вже її не знайдете; вона сама до вас вийде, — та й кликнув, — Галочко! а вийди сюди, душко, на часинку!

Трошки згодом Галочка і увійшла... Семен Іванович кинувся, було, як стріла, до неї, як — зирк! Вона ув очипку, вже молодницею! Він так і обмер! Поблід, як стіна, впав на стіл, далі зскочив і до неї:

— Галочко, що се ти наробила?..

— Семене Івановичу, — стала казати вона йому, ковтаючи сльози, що від самого серця ідуть і душать її, — Пан-отець мене благословив і я по самій чистій волі вийшла за чоловіка чесного, доброго... Не приходиться нам нічого споминати... Ще раз довелось мені сказати вам: прощайте на вік! Забудьте усе і не споминайте про мене: я вам розв'язала світ, ви знайдете своє щастя... а я...

Сльози так і залили її речі... Вона мерщій убігла у кімнату, зачинилась і, чути було, як защеппулася...

Довго Семен Іванович, припавши на стіл, плакав, ридаючи гірко... Далі схопився, обняв Олексія, поціловав його, кажучи:

— Прощай, Олексію Петровичу, на вішній віки!... — вдарив себе рукою по голові і вибіг з хати.

Тільки вони його і бачили, і нічого не чули про нього ніколи...

Олексій, зоставшись один у хаті, довго не тямив себе, так йому важко було дивитися, як вони меж собою побачились і як розірвались на вішній віки! Прочунавши трохи, зараз став молитися богу, що чи не согрішив він тим, що розлучив таку їх любов? «Щоб побратися їм — ніяк того не можна було: і, щоб закінчати усе, треба їй було вийти за другого. Сього і сама Галочка хотіла: я їй вибрав чоловіка доброї душі, чесного, він Галочку не те що любитиме, він буде її шанувати, зберігатиме її. Галочка по своїй охоті ійшла за нього, вона не цурається його, бачить, як він вбивається об ній, вона і дякує йому... А далі, як Семена Івановича тут не буде, то вона його потрошку і забуде, а він, спасибі йому, і він побережить її, він не буде показуватися до неї і сам, щоб не розважати нудьги її. Саме важке, уостаннє попроситися, минулося вже. Тепер молитися богу і від його милости ждати, щоб ми усі затихли собі і стали жити без горя».

— Галочко! Вийди, душко, до мене; вже я сам. — Так казав Олексій, стукаючи тихенько до неї у двері. Галочка, а ще лучче сказати, тинь її — так то вона змінилася ув один час! — вийшла, ледве ступаючи, кинулася батенькові на шию, гірко плакала укуші з ним і, не здужаючи стояти, присіла на лавці.

— Се вже уостаннє, — ледве промовила вона. — Боже, прости мене за сю годину! Може, я спіткнулася?... Я чоловік!.. Таточку! І ви, і Микола не побачите більш моїх слізочок, а далі-далі не замітите ніякої журби за мною!

Олексій, бачачи, що вона кріпко змінилася після того, як побачилася з Семеном Івановичем, приголубив її, просив, молив, щоб вона виплакала своє горе, що після того їй легше буде, щоб не душила своєї журби, а потроху завладівала б її.

Галочка вже мовчала, не плакала і — так би то бачиться — слухала його, та нічого не чула, що він їй казав.

Вернувся Микола. Аж вжахнувся, побачивши, яка стала Галочка у короткий час!

Олексій хотів було казати, так Галочка зопинила його і швиденько каже: «Миколо! Отсе був тут Семен Іванович... Ти знаєш усе... він не знав, що вже я за тобою... Добрий! він поплакав трохи... і я не стерпіла! Прости мене, се святі сльози... я вже ніколи не побачу його...»

— Чим же ти винна, що кажеш, щоб я простив тебе, — сказав їй Микола, пригорнувши її до свого серця. — Чи є хто чистіший тебе?

— Годі ж, годі, — сказала вона, силкуючись всміхнутися. — Се хмарка набігла було і вже... ніколи не вернеться. Побачиш, що я любитиму тебе... Поможи мені лагодити обід, пан-отець наш хоче обідати.

Усе пішло на порядках, як і було сперва; тільки Галочка що-день змінювалася. Дуже видко було, що вона силовала себе, щоб і по господарству старатися, або робити що, або розговоритись з ким, зазивала до себе подруг і іноді сама ходила до них, та се усе робила, дуже себе силкуючи: і за роботою, із подругами бачиться і слуха, що вони розказують, вона усе була у думках; а сльози так і видно було, що от хли-

нуть з очей... вона їх здержує, перемога нудьгу своєю... І таке їй мучення, з собою ніколи було не минеться їй: не тільки що кожний час подавалася усе більш, усе більш, і кожний вечір вона вже була не така, як була ранком. Микола не покидав її, розважав її, у вічі дивився, чого б вона забажала, усе хотілось йому, щоб вона повеселішала, щоб забула журбу свою. Пан-отець теж розговорював її, щоб вона об чім другим думала; усе понапрасно! От і слуха Миколу... далі стане дивитися на нього, розглядаючи, мов уперше бачить чоловіка; нізнає його, згадує, хто се такий?... тут... здихне тяжко та тяжко, від серця здихне, згадавши усе... кинеться до нього і жалібненько, та не плачучи — бо як сказала, так і не плакала ніколи; вже і слізочок не було, усі канули на серце — казала йому: «Бачу усе, знаю, що ти для мене робиш, дякую тобі за твою кріпко добрую душу... та що ж мені робити? Не можу завладати з собою!..»

І не посилала таки горя свого! Скоро так знемоглася, що не здужала і з постелі устати...

— Миколо! сину мій!.. Бачиться... вона нас покине?... гірко плачучи та вбиваючись, казав Олексій.

— Хіба ж ми достойні, щоб янгол небесний жив з нами? — сказав Микола і швидше до болящій.

Вона не боліла, вона не страждала, а час-від часу догоряла, мов свічечка, засихала, мов билиночка. Тілом хоч зовсім опустилася, так духом була бодра і не боячись дожидала, що їй надходить...

— Тепер я помирилася з богом милосердним! — так казала вона, сполнивши усе по

закону святому: — я готова... ійду перед суддю праведного і милосердного отця... Він мене не отженеть від себе. Я сполнила самий святіший закон його; душу свою положила за мого друга... щоб відвернути від нього горе!.. Себе змогла, не могла зберегти... Я старалася... не змогла... я чоловік! Отець мій буде розбирати моє хотіння... він не залишить покірної дочки...

Так розговорювала вона, сидючи на постелі своїй, держачи Миколу за руку і припавши головою до батенька... як ось... бачить, коло неї великий світ... чує, кличуть її як то дуже приємно... вона, мов ійде у гору... зирнула униз... аж батенько її і мужик — над її тілом..

БОЖІ ДІТИ

Присвячується його превосходительству Петру Олександровичу Плетньову

Як таки не любити діточок, сих янголиків божих! Воно дивиться на тебе приятненько, люб'язно, всміхається; хоч ти його і зобидиш, пхнеш, поскубеш, — воно заплакало, відійшло, побачило кошениачко, іграшку якунебудь, вже воно і там, вже возиться коло нього, вже до тебе лізе і сміється тобі, коли ще сльози з очей крапляють; воно їх втира, а другою ручечкою хвалиться тобі цяцею і забуло про те, що ти його ізобидив. Лиха не пам'ятує, а приголуб же його, так воно іще і пилніш буде до тебе ластитися.

Чи є ж такий чоловік на світі, хто б не любив діточок? Інший хоч і не любить з ними пестуватись, і не зуміє їх приголубити, та усе таки любить їх від серця, втішається, і чого б то йому не дав, чого б не зробив, щоб воно було веселеньке? Ні, нема такого чоловіка, щоб їх не жаловав! І самий запеклий харцизяк, звісно, як о своєму умі, а не тогді, як розлютується, що і не чує нічого, і в того рука не підніметься, щоб яке зло зробити дитині!..

А як дитячечко та недуже — крий боже, як то жалібно дивиться на нього! Лежить ув огні, бачиш, що стражда, чогось бажа, кидається, дивиться тобі у вічі, просить чогось, — не знаєш, не второпаєш його, що воно силкується промовити; жаль тебе озьме, проймуть сльози, і...

тут би душу свою віддав, щоб відгадати, чого йому хочеться, і усе те йому дати, щоб воно повеселішало. Тільки ж вгадай та дай йому, то і бачиш, що воно вже і забуло лихо! А коли ти потрапив на ліку та йому полегшало, то згадай лишень, як на твоїй душі весело стане! Неначе сам собі яке добро зробив, білш — неначе вгодив самому богові милосердному, создателеві нашому, і от-от від його святої правди ждеш собі великої милости!..

Воно ж так є, так і господь повеліва. Що з того, що ти зробиш яке добро такому, що тобі тим же і віддякує? Ні, зроби добро такому, що він тобі ніколи не віддасть. Вже й нема нікого такого білше, як дитина. Ти його нагодуй, ти його оборони від чого, що хоч йому зроби, а воно тобі і подяковати не вміє, і поклонитися не зна: побігло від тебе, вибрикуючи. Ти ж, думаєш, що твоя праця об ньому і саме пусте слово, чим втішав його, так і пропало? Е, ні! Є той, що віддасть тобі добром на сім світі, а на тім уведе тебе у царство своє, бо ти вбивався за сиріточкою, тратився на манюсінських діточок, поставляв їм усе, чого їм треба було, а найбільш усього помагав немощним та болящим діточкам, пам'ятуючи і до тебе любов і милості самого господа, творця небесного.

Ось розкажу я вам, як господь сам старається об манюсінських діточках, сохрания їх і посила їм благодітелів; не оставля і тих, хто вбивається за діточками, жалкує об них і не жаліє нічого, аби б сих маляточок сохрानити від усякої біди.

Чи зна хто ту біду, як куди, — нехай бог боронить усюди, — увалиться, чи у село, та хоч

і у сім'ю, яка болість? От вже біда тогді, так так! Недужий стражда, усі вбиваються коло нього, ніхто не зна, що йому робити, чим йому помагати. Недужий бажа солоного, а воно йому не годиться; він хоче на прохолоду, а йому б треба лежати у теплі: нікому навчити, роблють по його, та після того й ховають. Тут же одно лежить, на божій дорозі, гляди — друге звалилось, третє стогне, часом і уся сім'я лоском ляже!.. Навідались би сусіди, так і в них лихо, і по усім хатам біда, по всьому селу скрізь страждають. Лікарів нема, нікому поради дати; тільки знахури та знахурки тут вже пораються, аж скільки видно! Такого дадуть, таким підправлять, що недужий і видужав би швидко, і устав би, так же як вип'є ліки, так до вечора йому і амінь! Там у хаті батька кладуть на стіл, а у другій мати п'ятьох сиріточок покинула, там дівку замість вінця та вбирають у домовину. Та так по усьому селу, усюди біда! і не приведи господи!..

Таке лихо постигло те село, де жив Захарій Скиба. Вже не знали, що й робить від гарячки, що увалилась і поралась по селу вже білш, чим два тижні. Що в бога день ховають! На однім кінці села ховають, а з другого кінця біжать, що помер такий то. Город далеко, лікарі не наїжджають; хто ще не звалився, ходять по похоронам, та об собі бога просять, щоб помиловав від біди.

Захарій з жінкою своєю Васьюкою ще держались, і як діточок дасть бог, так вони об собі і не турбувались; знай ходили по дворам, де недужому яку поміч давали, а де об помершому трудилися, щоб допомогти у похоронах; і тільки їх і діла було.

Поховали вони сусіда свого, щирого приятеля, і ув один день зранку сиділи над його жінкою, що вже на ладан дихала; як ось кличуть їх, що жінчина дячина на тім кінці села, за річкою, померла. Треба їм іти її ховати. Пійшли, і як тамечки опізнались, то й заночували з діточками. Уранці, давши порядок дядиним дітям, пішли додому.

Идучи біля того сусіда, що помер, а жінка учора вмирала, зайшли вони в хату провідати її... Господи милостивий! що там робиться?... Таки настояща пустка! Болящої жінки вже нема. Видно було, що як померла, так її швидко і поховали. Дещо ще таки поприбрано, хтось то й ночував, та мабуть уранці і пішов. Хата нетоплена, багато дечого порозкиданого лежить, а двоє діточок сами собі валяються по долівці. Дівчинка тільки що іще по другому годочку, мабуть, впала з полу на долівку, а хлопчик, так що по четвертому году, возиться коло неї, силкується підняти її, та не здужа: що озметь її рученятами під плечиди або, не знаючи, що робити, стане піднімати її за ноженята, та як силочки нема, а воно його переважить, то він так і плюхне на неї; і вона, і він плачуть собі, сердешні, і не тямлять нічого, тільки що плачуть... Лихо та й годі!

Як же побачив хлопчик, що увійшли люди, він підняв головку та, силкуючись, і каже: «Бач... ляля бєбєся... вава лялі... пачє ляля!»— і само почало плакати.

Захарія та Ваську, дивлячись на се, аж сльози пройняли. Далі Захарій, думавши, думавши, перехрестився, та й каже жінці:

— А що?

— Атож,— сказала йому Васька, утираючи сльози.

Зараз вони стали молитися богу, вдарили по три поклони й узяти: Захарій Костя — сього таки хлопчика, а Васька — дівчинку, Маласею звали; перехрестились іще, та й пішли з хати до себе. Зараз попрохали пан-отця, відправили молебень в себе у хаті і прийняли сих сиріточок за рідних собі дітей.

Захарій був чоловік розсудливий: пішов до свого начальства, об'явив, що так і так, він приймає сиріточок замість дітей, а об худобі, що у хаті зосталася, так щоб начальники дали порядок, як треба.

Добре діло. Начальники дали порядок, що аж пальці знать було. Яке зосталося у хаті збіжжя і надворі господарство, усе пішло по рукам. Не брав тільки той, хто не хотів; лавки з хати позабирали, двері познімали, стала хата пустою; пустувала-пустувала, далі як стала завальоватися, то її розібрали і потребили на місток, щоб добре було калюжку переїжджати. Пішло усе по усім усюдам, звісно, як сирітське.

Що ж Захарій з своїми дітьми? — Еге! і сиротам бог послав такого чоловіка замість батька, а жінку його замість матері, бо обоє добрі були, так і їх господь милосердний за їх добре діло благословив уво всім.

Захарій був не з заможних. Перебивався сердега, де б заробити, та тільки тим і пропитовався. Часом дуже крішко чухав потилицю, щоб дечого узяти. Жінку йому бог дав непередливу і роботящу, не поклала рук і вона, і що зароблять удвох, тільки у них і є.

А як вмiли добре порядковати, то їм і ставало на усе. Не було в них багато одежі і залишнього нічого, та й не походили ж і на старців. На Захарію свита добра; хоч вона і одна, та годилася промeж людей; щонеділі сорочка на ньому біла, нелатана, і усе прочеє, і чоботи, і шапка, і пояс, усе було, як у людей. Васька тож мала і плахтину, хоч і простеньку, та недіряву; була й запасочка, і черевики шкапові, і очіпок парчевий, хоч і дуже старенький, іще материн, та годився про празник і у люди куди. А вже намиста або хреста і не питає. Не збули б вони сього добра, як воно в них поперед було; а то як не було, так не стяглися добути його; бо, я ж кажу, хоч і робили, щиро робили, та тільки що пропитовали себе, зодягались та протоплювали себе зимою.

Узявши Захарій діток до себе, каже з Ваською: «що ж, будемо ще пильніш робити, щоб стало на долю дітей наших». Так і почали робити.

Еге! і бог благословив труди їх. Де Захарій мав заробити рубля, гляне — ні відсіль, ні відтіль набіжить йому два. У таке урем'я, як, думає, нігде не прочує робити і каже: «От буду щонебудь коло хати, то у дворі справляти та лагодити». Дивиться — кличуть його, і така трапляється робота, і такий з неї заробіток, що він і на думках не покладав. Теж саме і у Васьки робиться. Рук не поклада, роботи не оббереться, та знай грошики чистить. І свій, і мужиків заробіток — усе докупи, усе докупи... Хвалять бога милосердного. Не сиділи голодом ні один день, сиріток зодягли, у чім треба було, ще і грошей скільки там лежить. Треба їм коровку

купити — не поморщились, готовими заплатили, пішло господарство, як і у людей, а усе — для діточок. А сі їх потішають: ростуть, граються, взивають їх татом та мамою, люблять їх. Стали трошки розуміти, навчено їх богу молитися, навчено до церкви божої ходити, навчено, як там молитися і перед ким та і як стояти, навчено, як старість почитати і усіх поважати.

Піднявсь Кость на ноги: видиме діло, що бог наділив його розумом і що хлоп'я понятливеньке. Захарій, порадившись з жінкою і бачачи, що зможе, віддав Костя у науку, у школу до дяка: «Нехай, — каже, — хлоп'я привчиться письма; хто його зна, що з нього буде, до чого бог приведе». Хлоп'я вчилосся, до розуму дошло, було понятливе, звичайненьке, приятливе до усякого.

Мелася була втіхою Васьці, а що вже Захарію, так і міри нема! З рук не спускав. І вже було хоч як, а знайде залишній шажок, щоб своїй Меласі, як їде з города, або медяничок, або бубличок, або хоч щонебудь так привезти. Піднялася на ніжки — те і зна, що за веретено береться. Звісно, як дитина, не вмiючи ще нічого, поспеє матері і мичку, і ті нитки порве, що мати направля, вона їх по-своєму зведе, а часом і веретено закине, що й не знайдуть. Погрима було на неї Васька, так будім то та й нічого, бо бачить, що дівча кидається до роботи. От, як трошки урозуміло, мати і почала їй показувати, як що робити, так куди — від гребеня і не віджене, і шити узялося таки і гаразденько.

Нашому Захарію і у всім бог помагав. Незабаром розжився чоловік і на шкапу. Друга

робота — другий і заробіток. Катються знай грошки, хоч і невеликі, та усе таки з нужди вийшов: про усячину лежить у нього непочатих рублів з п'ятдесят. А се і усякому, такому як Захарій, сума немала; вже він недалеко став і від багатого. Хвалять бога Захарій і Васька, потішаються діточками своїми, а найбільш їх послухнянством, звичаєм і щодо усього доброго ретиві, а на злеє діло в них і думки нема, і цураються від усього недоброго.

Не бува на світі добра, щоб з ним не йшла біда. Якби чоловікові усе добро та щастя, то він би і забув і бога, і думав, що се йому так добре не від кого йде, як він сам собі заробляє; а те, що усе від божої до нас милости йде, він би і не подумав, та закопилівши губу, так би і думав, що йому ніхто, як він. То от господь наш милосердний, як є кріпко люблящий нас отець, бережучи нас, щоб ми не спіткнулись або і овсі не впали, пошле нам біду, як можемо по силам нашим стерпіти, та таки і тут не оставить. Перетерпиш, не прогнівляючи создателя свого, він тебе ще й білш наградить.

Так прийшлося і нашому Скибі. Його Васька, його добра жінка, що була хазийка невсищуца, зодягала його з Костем і об усім убивалася, покинула його на сім світі, пронеуджавши тижнів зо два. Поховав її Захарій... і що то вже вбивався та журився, так і розказати не можна! Та не менш того журився і Кость. Сам над нею читав псалтир, бо вже письмо добре знав, та й над гробом її через шість неділь що у бога день від ранку до вечора усе читав, бо любив її як рідненьку матір. Чувствував усе,

що вона задля нього зробила, як вигодовала, як доглядала, як обпатрювала його, як з батьком. Захарієм на усе добре вчила; та як згада се усе, та так і обіляється слізьми, припаде на гроб її і молиться, щоб милосердний господь увів її у царство своє. Таку молитву від добрих дітей бог завжди прийме, а таких добрих, як була Васька, і собира до себе, щоб не терпіли на сім світі, а щоб там, у царстві, прийняли розплату за те добро, що робили на сім світі.

Пуше усього вбивався Скиба об своїй Меласі, думаючи: «що я з нею буду робити, як я її сам, чоловік, доведу до резонту? Се жіноче діло. Що їй? Ще дванадцятий годок, тут її і вчити, тут їй і порядок дати, щоб стала на добрій дорозі. А я, що я знаю? ще ж собі така красива! А як стане підростати, чи я ж, з старістю своєю, чи я ж догляну її як треба? Зведуть її з ума, а гріх паде на мою душу. Біда, зовсім біда. Коли б пак, на моє щастя, та знав би я, кому її віддати, щоб їй так було хороше, як і в мене, та щоб до розуму довели лучче, чим я можу! Еге, так де ж так знайдеш, де?.. Молитись богу, то і не оставить мене грішного, і сироті щастя відкриє. Я певне вірую, що не на погибель бог послав її до мене. Буду ж дождати, що і як бог повелить!»

І молився ж об сім Захарій рано і вечір. А як Кость поохотився вчитися і писати, і дихвіру на бумажці викладати, бо дяк був з бурсаків і таки дещо трошки знав і, бачачи у Костя розум, не за велику плату його і вчив (от затим Кость білш усе у школі пробував): то Захарій куди було іде, то й Меласю з собою бере, і вона йому, як де, і коні поганя, і біля

воза посидить, і у всім йому прислуговує, що зна і що здужа.

Купив Захарій сінця, тільки що накошеного, скільки там копичок, і почав його перевозити. Мелася з ним: накладе сіна на віз, та й зсадить туди свою Меласю, що завжди чепуренька, у біленькій сорочечці, плахтинка на ній звичайненька, скиндячечки на головці гарненькі, а тут ще, поки батько сіно складав, так вона бігла по луку та нарвала квіточків, та й завітчалася їми і, як бігаючи розкраснілася, так тепер сидить на возу така гарненька, рум'яна, чорнобрива, з довгенькою косою, та личком собі біленька, хоч намальовати — неначе панська дитина.

Захарій ійде побіля шкапи і, де треба, підганя її, і так переходить через панське село, що від Захарієвої слободи буде верстов зо три, і дорога йому побіля самих панських воріт. За воротами пани сидять, і діти коло них бігають. Захарій, бачачи їх, зняв шапку, поклонився і ійде своєю дорогою. Не відійшов і десятка сажнів від панів, як чує, що хтось гука на нього: «Мужичок, мужичок!». Захарій озирнувся. Що за диво — сам пан, гукаючи, ійде до нього, а за ним і пані, а за панею діти їх підбігцем поспішають з няньками своїми.

Захарій, дивуючись, що се таке є, спивив коня і, знявши шапку, ійде назустріч пана; підійшовши, поклонивсь низенько, і знавши, — сусідське діло, — що пан добрий, пита його: «А чого zvolите, добродію?».

Пан розпитовав Скибу, відкіля він, куди їздив, де сіно купив, і усе, як поводить ся у неспесивих панів. А за тим підійшла і пані і стала питати Захарія, чи се його дочка і як її зовуть.

Захарій, як не вмів хитровати, — і для чого б то йому було! — він і розказав усе, як йому досталися сі діти, як він їх содержує, а як остався удов, так ні на кого Меласі дома покинути, так він її возить усюди з собою. Усе до чиста розказав.

А за тим панські діти, бігаючи коло воза, стали заньмати Меласю, а вона до них всміхається несміливо: звісно, як мале дівча, — не розуміє нічого. Пані усе на неї приглядається і стала її голосно хвалити, що яка то гарна дівчина. Мелася, сеє почувши, засоромилась, головку схилила і покрила свої очиці, що ще у маленької, та вже знати було, що багато лиха нароблять. Пані, як вздріла її таку, та аж скрикнула: «Ах, яка вона хорошенька! Се чудо!».

Захарій, розказавши усе, об чім його питали, поклонивсь панам, пійшов до шкапи і поїхав своєю дорогою. А пани, як стали, та усе дивилися услід за ними, усе хвалячи і дивуючись, що яка то хороша дівчинка. Мелася ж чує усе, і буцім то і не чує, та знай усе оглядається то на дорогу, то на лісок, так кудинебудь, та й зирне на панів, а ті усе її хвалять, аж поки відїхали геть-геть.

Так і минулося.

А се, днів через два, Захарій щось робив собі у хаті, а Мелася пряла, як ось рип! у хату... хто ж то? Той пан, що отсе недавно у Захарія розпитовав про Меласю.

Захарій трошки було зрябів, а далі, знаючи, що пан є добра і проста душа, — і нічого сінько. Кинувся лавку змести, а Мелася ухопила килимок і підслала сісти панові.

Пан не погордився нічогісінько, сів і почав просто Захарію казати: «Знаєш, чоловіче добрий, що я тобі скажу?»

— А що зволите, добродію? — спитав звичайненько Захарій.

— Отже, — каже пан, — твоє удовецьке діло, ти собі одинокий. Як тобі вчити і доглядати твою... як пак її зовуть?

— Мелася, добродію! — сказав Захарій, а у самого серце і заколотилося, а сам дума: «До чого ся річ дійде?..». А Мелася, хоч ще і дівча було, а зараз догадалась, що се обній щось хотять радитись, та мерщій на піч, та відтіля і прислухається, і часом визирне відтіля.

От пан і каже: — Ми то з жінкою, як ти поїхав від нас, так ми довгенько розговорювали: що тобі з нею робити? хто її навчить, чому треба, хто її доглядить і хто оборонить від лихих людей, що, бачачи, яка вона красива, так і нападуть на неї, як рябці на голубку і погублять її. Хто її від такого лиха убереже?

— Бог, добродію! Він не дав їй пропасти, як вона зоставшись сиротою у пустці, мов билинка у полі, що туж-туж біда б її постигла, та милосердний господь послав же нас з жінкою, і нам грішним сподобалось сполняти його святую волю, доглядить і вигодовать сиріток. Той же бог, отець наш, не оставить її і теперечки, і відведе від усякого зла.

— Так треба ж, приятелю, її вчити усьому доброму, тогді і вона розумітиметь, що добре, а що худо, і буде знати, чого цуратися і стерегтися, а чого держатися.

— Правда ваша, добродію, свята правда! Де ж мині, при моєму будучи одиночестві і при моєму таки достаткові навчити її чому, чи реместву якому, чи що у них по-дівочому? Стало бить, нехай приде до якого часу.

— Тобі, чоловіче, і нічим, і нігде тому її обучити, чому я думаю. Знаєш що? Господи благослови! Віддай її до мене, у мою сім'ю. Жінка моя просить тебе. Вона буде в нас замість дитини, в нас тільки є, що синочок та дочечка. От думаємо, що дочечка наша охотніше буде вчиться, як і твоя Мелася з нею вчитиметься.

Скиба, похиливши голову, стояв і мовчав. Що йому було казати, коли в нього серце так і трепеще від радости, що його Мелася, його радість і втіха, буде у добрих панів замість дитини жити, усьому навчиться, світ їй відкриється, і сама буде мов панянка. Він, сеє усе подумавши, не знав, що йому казати, як йому дяковати панові за таку милость. А пан його уговорює і каже:

— Соглашайся, старий! Не віднімай щастя у сироти. Я їй те дам, чого ти, як би не хотів, не можеш дати. Я їй усьому навчу, награжу, повік зділаю щасливою. А як ти сьому поборониш, то гляди, щоб не було гріха на твоїй душі...

Захарій так і повалився йому у ноги і каже:

— Чи можна, щоб я у свого дитяти, у сироти, віднімав щастя, що бог їй через вас посила? Його свята воля нехай буде з нами грішними! робіть як знаєте...

— Тепер же питаємось її, твоєї Меласі, — сказав пан, — чи хоче ще лишень вона? А наряд: бач, ще і нічого, а вже плаче...

Старий Скиба кинувсь до неї, вивів її, вона, таки хоч плачучи, та сказала:

— Я не того плачу, що не хочу до вас, а міні жалко татуся. Я вже його, мабуть, ніколи і не побачу...

— Як се можна? — сказав пан. — Як захочеш, так і бачитимеш його хоч що в бога день.

— А братіка? — спитала Мелася, усміхаючись, а сльози таки втираючи.

— І братік нехай хоч по усяк день приходить. Коли захочеш, тоді його і побачиш. Сама захочеш, то і поїдеш, бо ти в нас пішки не ходитимеш.

— Я письма вчитимусь?

— І письма, і усього доброго, чого мої діти вчаться. Тільки старайся сама об собі, — так казав пан, приголублюючи її, а далі поцілював у голову і каже: — Поїдемо зо мною, поживи; коли через тиждень не захочеш в нас жити, то ми відпустимо.

— Добре ж, поїду. Нехай же братік прийде.

Незабаривсь прибігти і Кость. Що ж то зрадовався він, як почув, що таке щастя трапилось сестрі. І панові дякує, і Скибу просить, щоб не журився, і сестрі приказує, щоб як можна вчилася усьому і щоб слухала і шанувала своїх благодітелів.

— Сестро! — каже він їй, — не журись ні об чім. Ми сироти, божі діти. Померли наші рідні батько і мати, мусили і ми вже з голоду вмерти. Ти просила папи; я поліз з полу пошукати, чи не знайду де хліба, а ти полізла за мною та й впала на долівку. Устати і злізти вп'ять на піл ми обоє вже не здужали; прийшлося було нам обом і голодною, і холодною смертю вмирати;

так же господь послав нам отсього янгола. Він з покійною жінкою своєю нас не покинув, призрів і веде нас до добра. Бог узив у нас і другу матір. Що б ти була без неї? Як би ти у своєму сирітстві пробувала? І пан-отець, і я журилися, вбивалися по тобі, молилися господу милосердному, а тут і є поміч його свята. Сестро, Меласю! не плач і не журися. Се таке тобі щастя бог посила, що нам і уві сну не снилося.

— Та я не журюсь, — сказала Мелася, обнімаючи його, — а плачу з радості... та коли б вишвидше з пан-отцем мене провідали...

Обіщали їй і ходити, і провідувати частіш, і усе їй обіщали; зібрали її і проводили, а таки не можна без того, що й Кость сплакнув; а що вже Захарій плакав, так не менш, як і сама Мелася. Як увостаннє обняла його, так насилу рученята розвели, а усе таки не хотіла зостатись, бо бачила, яке їй добро буде. Поїхала ж наша Мелася, хоч і в свитинці, та у колясці, мов панночка...

Старий Скиба журивсь кріпко, одначе дякував богу милосердному, що сироті таке щастя лучилося. А усе таки хотів над вечір побігти до пана та подивитись на свою Меласю; так бо Кость сказав: — Ні, таточку, не ходіть іще сьогодні, та й завтра не підемо. Нехай сестра роздивиться, розглядить усе, бо вона того зроду не бачила й не була меж такими людьми. Тепер їй усе диво, усе не так, як вона зна; вона скуча, а як побачить нас, так і учепиться за нас і руками, і ногами, притьмом не захоче там зоставатись.

— Добре, сину, нехай і по-твоєму. Перетерплю і завтра, тільки не знаю, як то перетерплю.

— А ось як, таточку! Чи є вам діло, чи нема, поїдете у город. Поки вернетесь, от і вечір, то так і не зчуєтесь, як день пройде.

— Так таки і зроблю, — сказав старий Захарій, і увесь вечір просумовав і не пустив Костя від себе.

Дуже нехотячи поїхав Скиба ранком у город, хоч Кость йому і діло знайшов — то того купити, то те у чоловіка узяти, за тим, щоб він пробарився у городі увесьденички.

Вернувся смерком додому, послав за Костем; чи повечеряли, чи не повечеряли, а мерщій спати. А і не спить же то старий ні трохи, його і сон не бере. Чи проспівали перші півні, вже він і зсочив, вже б то запрягати і бігти до Меласі.

Кость став його уговорювати, що ще, каже, сама глупа північ, — так куди! Наш старий розходився так, що ну! І поки, каже, доїдем, то і день буде, і пани, він знає, дуже рано, опівночі устають, і усе таке, щоб притьмом зараз їхати; і посила Костя запрягати, і сердиться на нього, що він такий непроворний... Сяк-так зібралися, поїхали, тільки що стало на світ заньматись.

Приїхали, так що ж бо? У панськім дворі і ворота замкнуті, і усі хвіртки позапиріювані, нікуди ні увійти, ні улізти, і усі у дворі лоском сплять. Нічого їм робити — заїхали до чоловіка і перебули, аж поки ворота повідчиняли. Тоді пійшли у двір. Не встигли увійти у панські хори, як ось біжить до них панночка, та так і повисла старому Скибі на шию, і облива його слізьми... Той відступається, вона за нього: «Таточку - голубчику, ти мене цураєшся!». Кину-

лає на шию Костеві: «Братіку - соколику, і ти мене не пізнаєш!». Коли ж розглядаються, аж се їх Мелася!.. І таки іменно Мелася, тільки вже вбрана зовсім не так, як була. І плаття на ній хороше, красне, та з цвітками, і головка вже стрижена, з косицями, що у панночок мотаються та теліпаються, і таки і обути, і прибрана таки зовсім лучше, чим придворні дівчата.

Старий Скиба, як тільки міг, виціловивши свою Меласю, відав її братікові, а сам, зложивши руки, дививсь на неї і опісля каже: «Я вже до тебе боюсь і приступити. Чи се ти, моя дитино, чи не ти? Бач, яка ти пишна».

— Та я ж, таточку - лебедику! Я таки ваша Мелася, як і була, усе однаковісінька. От бачите, як мене нарядили, що я іще і сама себе не тямлю!.. О, що міні тут, татусю, і ти, братіку, хороше та прехороше! Отсе убрали так: коли б же ви побачили, чим мене годують, на чім я сплю, яке міні плаття ще шиють, так і уві сні не можна того побачити!

— Хвали, доню, за те бога, — сказав старий, — і по усяк час дякуй і молись богу за своїх благодітелів.

— А що найбільш усього, — зміг вже, переплакавши, Кость сказати, — роби те, що їм вгодно. Вчись, сестро, яко мога, вчись усьому тому, чого тебе будуть вчити. Так роби, щоб не тільки не було на душі гріха, та щоб достойна була тієї милости від бога, що він на тебе, бідну сироту, посила через таких добрих панів.

Та багато дечого розумного говорили і Кость, і таки сам Захарій, усе навчали Меласю; а Мелася усе їм хвалилася, що як то пани люблять її і жалують, і усім наділяють.

Як тут і визирнули і пан, і пані, що при-слухались, що будуть вони меж собою розгово-рювати. От як вийшли і стали їх за розумніі речі похваляти, і Костюся похваляли, що па-реньок був вже важненький, бо вже йому був шістнадцятий год, та зростом вигнало його так, що думати можна було, що йому ще й білше. Та був собі красивенький, штепно вбирався, і одежа на ньому лепська, і був собі звичайнень-кий, і на розумні речі бойкий. От пані його і полюбили, розговорювали з ним про усе розумне і усе похваляли. Далі звеліли Меласі попошто-вати своїх гостей. Батечки! чого там не пода-вали? — звісно, як у панів.

Погостювавши там до півдня, треба і додому збиратись. Пані і дала Меласі, щоб подарувала, будім то від себе, Костеві платок на шию бу-мажний, красний та хороший, а старому Захарію пояс добрий. Та тут же пані і сказала: «Коли будеш, Меласю, хороше вчитися і будеш слухняна, то і усякий раз буду тобі давати чим наділяти твоїх родичів: і вам, — каже, — буду уво всім по-магати, у чім вам нужда, аби б вона добра була».

Мелася кинулася їй руки ціловати, а Захарій, дякуючи, осмілився і каже:

— А найпуше вам, добродійко, за те дякую, що Мелася і в вас Мелася. Будьте ласкаві, не перехресшуйте її на панське імення: нехай зо-стається так, як і у віру уступила: Мелася, та й Мелася.

— Не бійся, старичок, — сказала пані, — я й сама не люблю перемінати імення. Нехай зоста-ється повік Меласею, щоб часом не забула, з якого вона роду та щоб не загордилась.

З тим наші і піійшли. Землі під собою не чують, що Меласі лучилося таке щастя і що пані і до них добрі.

Сього і розказовати нічого, що Захарій та Кость дуже частенько провідовали свою Меласю і за усяким разом усе білш бачили, що пані однаковісінько добрі до неї, люблять її і вби-ваються за нею. І Мелася бо добре робила: письма узялася якраз і незабаром читала добре і церковне, і гражданське, а писала — так і у волості так не вмiли, як вона вмiє: рівненько та дрібненько, неначе мачком посипано. А що то за голосок був у неї, так точнісінько мов гуслі грають, як вона співа; так от і заставля-ють було її співати сюю пісеньку:

Кудрявая березонька сама собі в полі.
Ой тяжко їй, сердешненькій, в такій лихій долі!
Всі нивоньки дрібен дощик гаразд поливає,
На зелену ж березоньку краплини не має!
Сонце зверху припікає, сухий вітер сушить,
Ніхто ж то об березоньці, ніхто й не потужить!
Розпустила листя своє, рісочки набрала,
Покропила коріннячко, здоровіша стала.
Оттак бідна сиріточка, так собі малце,
Кругом її ходять люди, а її не баче.
Ніхто не зна сердешної, ніхто не голубить!
Всіх у долі вона бачить, сама ж світом нудить.
Нині лихо, завтра горе, й ні з ким розділити,
Не дають же мнi люди гаразд і потужити.
Щемить дуже моє серденько, сохну, сама бачу!
Тільки моєї і порадоньки, як гірко заплачу.

Як же стане пісню кінчати, то не вдержиться і справді заплаче, а пані і стануть її пестувати.

Чого то вона в панів не навчилась? Опріч того, що навчили її богу молитися хороше і усе по книжкам, а то усю цихвіру вивчила і про усі царства знала. Вмiла і цвіточки мальовати, мов

живі. Та й що то, — усе вмiла. Частісенько з панами проїжджалась і заїздила до Захарія і до братика, і вже було без гостинців не приїде ніколи. Пані сама їй чогонебудь дасть і скаже: «На, Меласю; поїдеш до своїх, так от їм на гостинець».

А придворні усі любили її, бо дуже добра була до них до усіх. Ні загордиться ні против кого, і не заставить кого, щоб їй що зробили; сама попереду кинеться і за другого діло справить. Ще й любила, як її розпитують, як вона у мужицтві жила, як пряла, мазала, мила, як коня поганяла: усе було без сорому розказує.

А така жалослива була до усіх! Коли було хто проброїть або і зправди прошкодить, що притьмом треба провчити, без чого вже не можна, то вона кинеться і до паней і до самого пана, і просить, і молить, і руки їм цілує, а вже без того не відійде, що випросить та й випросить. Усі двором їй дяковали і бога за неї молили, і любили більш, чим саму панночку, що таки трошки сердитенька була. Звісно, від розкоши ніжна собі була.

Що таки вдвох, Скиба з Костем, ходили до Меласі, а то й сам Кость бігав до сестри у таке урем'я, як їй гуляти. Та як приїде до неї, то і пійдуть у садок і посідають у бесіді; то Мелася і чита йому усякі розумні книжки, а Кость, слухаючи, якщо добре натрапить, то і заміча собі на душі, щоб так і робити. А далі і сам узявсь за гражданське. Тільки сестра йому показала, він зараз і поняв, і не забарився сам вже читати. То було сестра йому надає книжок додому, та не таких книжок пустомельних — ні, він

і сам від них цурався, а таких, де усякі науки і премудрості понаписовані; таких було набере, та й читає, і витверджує, і виписує для ради себе що треба.

Та й парень же був, так так! — на усе село. Вже йому і дев'ятнадцятий год, а його нігде у худім ділі не чути було, тільки що добра слава їйшла. Парубки його поважали і усе перенімали з нього. Старики дітям показували на нього, що хоч і сирота, а яка то розумна і тиха, і звичайна дитина. А що вже дівчата — так ну! І снівся він їм кожній. Бо то був гарний, а як ще підріс, то став ще красивіший. Усі, чорні, як соболь, узенько підголював, та на білому лицю, та при рум'яних щоках так настоюще, як є тая картинка! Брови — як на шнурочку, а очиді чорні, бистрі, та як поведе ними на яку дівчину, так не бійсь — не всидить, побіжить за ним куди захоче. А що жартовливий, та з прикладами, та усе з розумними, і усе до діла, так тільки одного б його і слухав.

Котрі були по селу красивіші і багатіші дівчата, ті вже ждали — от-от прийдуть від Костя старости: не одна обіщалася дванадцять п'ятінок говіти, не їсти і не пити нічого, аби б Кость її узяв; не одна, тихенько від матері, по п'ятінкам пряла на свічечку, щоб Кость її узяв. А Кость і овва! Ходить коло них, шапка йому на-бакир, люлька у зубах, руки позакладавав по кишенням, та тільки, будімото нехотячи, озирнеться туди, де прочує, що про нього кажуть. Та що ж? Зирнув через плече, плюнув по-московськи, піднявши вгору лівий вус, нужди йому нема, моргнув — і не дивиться ні на одну, хоч яка б хороша не була.

Стане було йому Захарій казати:

— Оженився б вже ти сину! Слава тобі господи, тобі вже дев'ятнадцятий год, пора стати хазяїном; і мою старість звеселив би, допливши до берега, пійшов собі, як і усі добрі люди. Нехай вже Мелася йде, як їй бог дасть і як з нею пани зроблють — сказано, відрізана скиба від нашого хліба, — а ми своє будемо думати. Чимало дівчат, що і я бачу, коло тебе так і в'ються, як ті ясочки, і у вічі тобі заглядають; коли б вміли, приворожили б тебе до себе. Пособери, яку вгодно. Вже я знаю, що тобі гарбуза не піднесуть, хоч би і в Дениса Крутопляса. От дівка бойка, так так, на усе село. Га, кажи?.. коли так, то й так, і зробимо так.

— Тату! — сказав на те Кость, — ось послушайте мене, що я вам скажу. Ну, пожалуй, я і ожениюся, стану хазяїном, буду хліб робити, дякуючи поперед богу милосердному, а далі вам іменно, як батьку рідному, що вбивалися за мною і наділяєте мене чималим добром. От я житиму у всякому приволлі! Та так живе і усяк, хто тільки затим дума жити, щоб з голоду не вмерти. Не так воно є, таточку! Кому милосердний бог відкрив світа через письмо та через розум, так треба жити на світі затим, щоб яке добро робити другим: чи usługувати у чім, чи старатись за людей та, — що нужди, — хоч і біду яку потерпіти, хоч і постраждати за кого, щоб я не даром жив на світі. Ох, таточку! що то мині хочеться бідному таке щонебудь зробити, щоб від того добро було або бідному, або хоч нашому селу, та готов би душу свою положити, аби б зробити що добре. Отакі думки як озьмуть мене, так тут у мене у грудях мов що кипить, а сер-

це — так і чую, як колотиться. Така думка і ошиба мене, що я таки дождусь свого, натраплю на те, чого так кріпко бажаю; та затим то не хочу і одружитися, не хочу чужого віку заїдати. А то, пожалуй, є дівчат і бойких, і мудрих; пальцем кивну, так десятками побіжать за мною, куди захочу. Цур їм! Нехай ськають свого, а я буду дожидати свого.

То Захарій, слухаючи таке, махне рукою, та й скаже:

— Як собі знаєш, сину! Ти письменний, а я темний собі, так я і не второпаю тебе.

Тут же від батька достається Костеві, щоб оженився, а тут — прийде до сестри, побачуть пани і нападуться на нього: «Женись, Костю, женись! На весілля ми тобі поможемо. Бери яку хоч у нас дівку з дворових, самої луччої не пожаліємо, без куниці відпустимо». Та шутки ради і гукнуть: «Дівчата! ййдіть усі сюди! Вибирай, Костю, яку хочеш».

І набіжать Матрьошки, Палажки, Наташки, Парашки, Дуняшки — скільки їх там буде у дворі; вилізе і Стеха, що ще при старих панах панські полумиски перемивала і що й досі дівує, а тетер, думаючи, чи не уподоба її, вийде і вона. Стануть перед Костем: та гребішок свій у косі підтопирює, щоб ще вище стояв, та ніженьками переступа, щоб побачив, що вона у червоних черевичках та у біленьких панчішках, та косинку свою знай обсмикує, що дуже відтопирилася, та передником грається, будім їй і нужди мало, а щоки ж то як жар, інша, захилившись за других, очидями пишно, як не з'їсть, дивиться на Костя, щоб — гм, догадавсь... та й розказати усього не можна, чого вони там не робили, щоб

тілки Кость їх узяв. А пани, дивлячись на се, потішаються та регочуться.

А Кость стоїть собі, мов у лісу, і йому нужди мало до усіх до них. Передивившись на сюю кумедію, подякує панам за їх ласку, що об ньому стараються, поклониться і скаже: «Ще до якого часу підожду».

Мелася собі знай напада на братіка, щоб оженивсь: «Женись та женись. Ось я тобі знайду дівчину, що вже міні спасибі скажеш. От озьми мою приятельку, Марфушу. Що за добра душа! І розумна, і звичайна, і до роботи невсипуща; вона усе і по мужицтву зна — не позабувала. А що вже любить мене, так і господи! Та й я її кріпко люблю: ні з'їм, ні зоп'ю нічого без неї, і не засну, коли вона біля мене не лежить. Вона й тебе, братіку, кріпко любить і признавалась мені, що «коли б, — каже, — твій братік мене узяв, то я повік щаслива була б». Озьми її, братіку-соколику! І тобі буде гаразд, і міні дуже добре, що моя приятелька та буде міні невісткою».

— Нехай, сестро, опісля, — скаже було Кость, та й закине на друге на щонебудь.

Частісінько, як Мелася з Костем сидять, то й Марфуша з ними. І що то вже перед Костем вона і баяси точить, і усякі вихилси строїть, щоб то Кость націлив на неї; а Кость — хто його зна, що він думав? Сидить було проти неї, задумается, далі здихне, топне ногою і пійшов по хаті мовчки ходити.

Що год, то пани білш любила Меласю, і хоч їй був ще шістнадцятий год, то вона у неї була усюди. Усі комори, усі інбари і кладові — усе було у неї на руках, і від усього ключі у неї. Вона і за дівчатами гляділа, вона усе видавала,

і усе записовала, скрізь вона, пани мало усього знала, а усе було на Меласі. Порядком же усе робила, нічого не пронадало, і ніхто на неї не плакався, а усі двором її любили. А що вже купувати для паней і для ради панянки, та хоч би і для самого пана, так така ретива була, що ще хто скаже: «того треба купити», то вже Мелася і біга, і збирається, і треба їхать, і швидше купувати, усяке діло покине та біжить у город. А що вже купить, так що саме ні найлучче, а дешево так, як вже ніхто так не купить. Мабуть, вміла добре торгуватись!..

Та ні — тут не те. Ось як воно діялось.

У городі був купець і торговав усяким крамом: чого тілки панам треба, усе у нього було, усі до нього прибігали. А через те був собі кріпко багатий, мав двоє хоромів у городі і свої лавки, та усе ж то муровані. П'ять прикажчиків їздило по ярмаркам і знай гроші до нього звозили.

Він жив з усіма приятельно, пани його любили і водилися з ним, а простий народ шановав і поважав його. Жінка його була добра хазяйка і господарство содержувала на порядках. Хоч по усяк день, то раді були гостям, бо було з чого. Роздавали і на бідність, поміг великою сумою на новостроющу церкву, до другої дзвін купив аж у сто пудів, а до третьої цвинтар обвів мурованою стіною.

Одним-один був у них синок, Антон Васильович. Не відкотилося яблучко від яблуні. Такий же був і богобоязливий, і чесний, і розумний, і тихий, як і батько. Красивий та красивий, і усе було сидить у лавці та книжки чита. І як батько йому увесь торг ізвірив, так

він було з лавки і не виходить; а іще найбільш тільки що пообідав, зараз і біжить у лавку, ухопить книжку у руки, та трохи чи і не сторч розгорне, держить перед собою, а сам очей не зведе з дороги, що видко, як хто у город уїжджа. Коли ж побачить, що біжить бричечка (вже він її добре знав), то вже він і сам не свій. І прилавок змита, і всякий товар налагоджує, і сам не зна, за що узятись, аж поки не ускочуть у лавку дві молоденькі мов паняночки. Одна з них, чи поклонилась, чи ні — зараз і каже: «Торгуй же, Меласю, туг своє, а я пійду за своїм ділом». То Мелася, хоч і веселенька і поспішаючи ускочила у лавку, а тільки через поріг, то й почервоніла і ні слова не промовить; а Антон Васильович собі стоїть, дивиться на неї, і спитавсь би то, так забув, як і люди говорять.

Далі Мелася схаменеться і пита: «Чи... є у вас... Антон Васильовичу... теє... от і забула... постоїте... згадаю».

— Я ж вас просив, судариня, — каже Антон Васильович, — щоб ви мині сказали, як вас величати? Ви мене і по батюшці кличете, а я не знаю, як вас...

— Та я ж вам казала, що я не судариня, а тільки Мелася, і більш мині ніякого величання не треба. Ви усе думаєте, що я панянка, а я з роду мужичка, прозиваюсь Скибина, тільки що годованка пані, та закупаю їй усе...

Оттак вони то об сім, то об тім і розговорюють, аж поки не прийде до них Марфуша (се то вона завжди з Меласею їздила) та не нагада, що вже пора їхати; а то без неї та не купує, той не продає, тільки що розговорюють собі та поглядають один на одного веселенько.

Як же нагада їм Марфуша, тоді Мелася і згада, чого їй треба, а Антон Васильович подасть їй щонайлуччого товару і ціну озьме саме поспішно, без усякого бариша.

Еге!.. так тим то Мелася і любила їздити купувати, що Антон Васильович їй дешево уступав?... може!.. Се ж так вони собі спершу розговорювали, що ні об сім, ні об тім, і не знають об чім, а там далі-далі — вже вони і багатенько де об чім розговорювали.

Раз Антон Васильович похвалився Меласі, що він вже дума женитися. «Намітив, — каже, — собі у одної пані годованочку, красивеньку та розумненьку, що міри нема; вона у неї і закупиця, і економка, і усе, і коли б тільки вона пійшла за мене, то я був би самий щасливий чоловік на світі...»

Мелася, сеє слухаючи, господи! і червоніла, і соромилась, і не знала куди і дітись... Утекла б з лавки, так Марфуші нема, і та її не знайде; так і стоїть, похиливши головку, та хусточку ту, що у рученьках держала, вертіла-вертіла, аж у шматочки її порвала...

Аж ось, на її щастя, убігла Марфуша і питається: «А що, Меласю, чи усе купила? Пора вже їхати».

— Ось зараз, тільки відміряють. Мірте ж! — так каже Мелася і сама не зна, що і для чого міряти...

Не луччий же був і Антон Васильович. Попав якесь то полотнище, що лежало перед ним, та й давай міряти. Знай міряє та лічить. Вже аршинів десять наміряв, а усе лічить: чотири, чотири та вп'ять чотири... А Мелася виняла, скільки захопила, мілочі, та й склала перед ним, і каже: «Давайте ж здачу».

А Марфуша так аж за боки береться, так регочеться з них... Що будеш робити з таким народом!... Що ж, були колись і ми такі! Коли згадають і про мене мої ті, що були колись для мене Меласями, то не дадуть збрехати...

Не десять разів приставав з таким Антон Васильович до Меласі, аж поки вже — і то через Марфушу — добився до свого, що сказала: «Як, — каже, — моя благодітельниця захоче... так і я... зроблю... поблагословившись у мого батенька, що мині білш, чим рідний... Та ще... щоб і ваші... не сказали чого. Я ж кажу, що я ніщо білш, як мужичка, і братік в мене простий».

Антон Васильович аж побоживсь, що, каже: «І батюшка, і матушка чули про вас усе добре; вже й бачили вас не раз, полюбили і благословляють, — каже, — мене, і ось туж-туж я з батюшкою приїдемо до ваших благодителів за добрим словом і за моїм щастям».

Оттак вони, усе потолковавши, і стали збиратись починати своє діло.

Се діялось увосени. Як ось прийшла некрутчина. У Захарія був брат, Назар Скиба, і хоч мав п'ять синів, та, на лихо йому, старший горбатий і на ногу кривий, а менші три дуже малого зросту та замлілі, та худі, неначе у якій болісті, так собі змалу були. Один тільки з усієї сім'ї, підстарший Терешко, парень був голящий і здоровий, і зросту хорошого. Так що ж! Оженився собі і вже придбав двох хлопчиків і дівча; так от і стала сказка величенька: шуточка! з батьком і малими хлопцями, як писар налічував, восьмидушна!

Як прийшла у се село бумага, щоб стілки і стілки некрут постановити, то й зібралася

громада, а найпаче притюпали старики велико-сімейні, щоб послухати, на кого черга паде. З ними прийшов і Назар Скиба, боячись (не знати, що громада нарає), боячись почути і об своїй біді, так затим і тулився поза усіма.

Як тільки писар начитав «Назар Скиба, восьмидушний», так старики і загули: «Так отже вам і некрут! Чого ж білш! Адже восьмидушний! З Скиби з Назара й некрута...»

Тут же кричать, а тут мерщій і подають писареві руки, щоб за них підписувався, бо вже, по їх думці, пора і обідати. Гаразд наробили. Не розібрали діла, не розсудили нічого, втопили усю сім'ю... Як то кусок у горло піjde, чи! може і нічого? Та так таки: нехай друтий стражда, аби не в мене боліло...

Почувши сеє, Назар виліз із-за кучі і став, кланяючись, прохати, чи не можна б його помилувати на сей год, бо нікого віддати, тільки що Терешка...

— Так що ж! і Терешка, не яке свято твій Терешко! — так сказала рижа борода, що висіла в кінці голомозої голови; та як був він з самих багатих, так за ним усі підтягнули.

Ще таки обізвався Назар і каже: «При чому я зостануся, коли рішусь Терешка?» Так і не дали йому і слова сказати. Загомоніли, закричали на нього, він і замовк; і як бачить, що зовсім біда, мотнувсь швидше до брата, до Захарія, бо знав, що той і вмів розумніше говорити, і що часом громада поважала його. Через превелику силу дошвандяв до брата і нездужа слова сказати; сяк-так вимовив: «Либонь Терешка у салдати».

Затрусився Захарій, подумав, зібрався сам і каже Костю: «Йди, сину, зо мною. Се біда! Треба їх прохати. Скинемося по слову — чи не вмолимо».

От й пішли, поспішаючи, удвох до ратуші.

Старий Назар потюпав додому. Терешко щось робив у хаті, а його жінка коло діточок возилася. А другі хлопці, звісно, як млілі та тощі, не дуже хватались за роботу, а лежали — хто на печі, хто на лаві, інший і на току, та не молодив, а дожидаючи обіда, хропака давав у соломі.

Ще ж тільки Назар увійшов у хату, вже Терешкова жінка і накинула оком, що старий щось не те, і стала пилновати за свекром; а тому ні до чого діла нема, мершій нахилився до Терешка та нищечком і каже: «Або забіжи кудинебудь, або що, бо тебе націлили у привод». Господи милостивий! Терешко став як мертвий — блідий та блідий, і очі йому підкотились!.. Як довбав щось долотом, так і пустив його з рук... Далі перехрестивсь, узяв шапку, одягся і каже: «Ні, тату, не хочу бізділничати, піду сам. Йди, тату, зо мною, не покидай мене тепер». От і пішли, а куди — і не сказали.

Так що ж то жінки? Чи така вже в них душа, чи щонебудь таке, що зараз відгада усе? Нам ще треба розтолковати, розказати, що до чого, і як би то зробити, а жінка, тільки почула що, зирнула — вже й зна, що до чого і куди усе йде. Ось і тут так. Ніхто Терешковій жінці і не сказав, яка біда їх постигла, та вона вже зараз догадалась, усе розібрала і, не думаючи багато, знала, що їй робити у такій лихій годині... Ухопивши діточок — і собі до ратуші за ними, неваче хто їй сказав, що там усе діло.

Захарій з Костем перш усіх добігли. І як Захарій знав, як поводитьься, що хто голосніше говорить та покрикує на всіх, так того і слухають, то думав і теперички залякати їх грозою; от і загомонів:

— Що се ви, панове громадо, тутечки наробили? Чи о своєму ви умі? Де ваша правда, де ваш товк? Як таки можна на Назарйову сім'ю положити некрута? Так сеє стало бить, нехай і старий, і молоді, і маненькі попухнуть з голоду, бо нікому їх буде пропитовати? Отсе славно! Ануते лишень, на кого там слідуєть, опріч братової сім'ї?

— Слідуєть те, Лук'яновичу, що Назарйова сказка восьмидушна, — сказав один з стариків, маючи сказку десятидушну.

— Говори, голово, восьмидушна! Так коли ж сім не стоять нічого доброго: старий та каліка, немощні та манюсінські, оттака сказка! — так казав Захарій, усе таки думаючи, що він їх переспорить.

Як же піднялися усі ув один голос: — А нам що за нужда? Нам велять. От сказка велика, і бери з Назаря...

— Так вивезіть же мене поперед усього за живота оттуди у проваля, щоб я не терпів лиха і не бачив би, як моя кров, мої болящі сини та манюсінські унуки будуть страждати і пухнути з голоду і вмирати не своєю смертю! — Так казав, гірко плачучи, Назар, батько Терешків. Далі як припаде до них навколішки, як кинеться до ніг голови і багатших стариків, цілує кожному ноги і жалібно просить: «Не осиротіть моєї старости, не відрізуйте в мене правей руки!.. Хоч п'ять синів маю, та що ж,

коли вони немошні, нездужають, не прогодують і себе, не то що мене з калікою і з унуками! Ви будете душегубці й мої, і отсих сиріточок!».

— Батечки, голубчики! — обізвалася жінка Терешкба, убігши у ратушу, мов не о своєму умі; дівчинку манюсінську на руках несла, а двох хлопчиків, один по восьмому, а другий по шостому году, увела за собою і кинулась до ніг стариків, а на неї дивлячись, і хлопчики припали та жалібно плачуть, а молодиця просить: — Батечки-голубчики, соколики! Громада чесна, і ти, пане голово! Що отсе ви хочете зо мною робити? Нащо мині світ зав'яжете? Лучче разом побийте отсюю дітвору! Куди я з нею дінуся?.. Хто їх пропита і до розуму доведе? Хто батька старого прогодує і хто оплатить за нього? Сини? З них той каліка, а ті від вітру валються. А сі — манюсінські, що тільки світ божий вздріли, та вже прийшлося їм і лихо терпіти! Вони з нужди швидше пропадуть, чим діждати від них помочі!.. Прошу і молю вас, лучче мині смерть заподійте, а мужика зоставте; він їх і пропита, і лучче доглядить, чим я. Та знаю, що і зараз звалюся. Чи не гріх же вам тогді буде? Чи боїтесь ви бога милосердного?.. Згадайте, що й вам треба вмирати! Як ви будете одвічати, що стільки душ разом погубляєте?

І що то, господи милостивий! Як то вона жалібно просила та гірко, від серця, плакала! А тут з другого боку старий, як молоко сідий чоловік, зовсім від горя знемігся, та тож на вколішках стоїть і землю змочив слізьми, та просить і собі, як молодиця за плачем переставала говорити... А тут хлопчики собі знай кланяються у ноги та просять; старшенький каже:

«Не беріть в нас тата! Ми пропадемо без нього, і мати пропаде, і дідусь... Нехай я виросту, так я пійду за нього...». А менший перехопив, та шепеляючи і каже: «Поки ще братік виросте, я тепер охотою піду у москалі, тільки тата відпустіть...»

І багато там такого було, що і розказуючи душа болить. А старики що? Нічогісінько. Сидять собі, понадувались, та землю паличками копірсають. І не зчувствуються. Бо як Терешка ослобонити, так треба з них з кого з сім'ї некрута назначити. Що їм за діло? Хоч усю сім'ю чужу погубити, аби б своїх позащитати. Далі голова не стернів: мабуть, печінки під серце підступали, і кріпко хотілося йому обідати, от і гукнув: «Та годі ж, годі! Усього не переслухаємо і до вечора. Десяцькі! а беріть Терешка!».

Господи милостивий! Старий Назар так і впав безчуттєвий! Жінка як кинеться на Терешка, так і обвилася коло нього і аж кричить та голосить; синочки чіпляються за батька, віднімають від десятих, його руки, ноги, усього затуляють; десятих їх відпихають і хочуть йому руки скрутити: плач, крик, гомін! Страсть одна!..

Кость стояв окреме від усіх та тільки дивився на усе, що діється, а сам блідий-блідий — як полотно. Бачить, що усьому кінєць, перехрестивсь, підійшов до Терешка і як пихорне десятих, так аж де опинились, узяв його за руку і віддав жінці: «Не журись, сестро, — сказав їй, — озьми дітьського батька, живіть собі!». А сам підійшов до голови і каже: «Повеліть Терешка відпустити. Я йду за нього охотою». Та з сим словом кинувся до Захарія, впав перед ним

навколiшки i каже: «Таточку рiдненький! Не поборони минi у сiм разi!.. благослови мене на нове щастя!..»

— Що... що се ти, сину, задумав?.. — ледве змiг Захарiй сказати, та не встояв i присiв на лавку.

— Хочу довг свiй вiддати,— сказав Кость бодро,— як ви мене пожалували, вiд видимої смерти ослобонили, так я тепер, бачачи гiрку долю сих сирiток, хочу їх захистити, iйду за їх батька охотою богу i господарю служити. Не боронiть минi, тату, благословiть мене, нехай сi страждущi оживуть.

— Чи на те ж я тебе презрiв i викохав, щоб ти мене при старостi, що вже одною ногою у ямi стою, покинув без усякої помочi, як билину у полi, на усi лиха i бiди?— сказав Захарiй i заплакав, як мала дитина. Який би нечувствений змiг без усього дивитися на старика, що вiд великої бiди плаче кривавими слiзьми!.. I при таких сльозах ще таки змiг Захарiй говорити i каже: «Зглянься на бога! Побiйся його, не вiдавай минi за те добро, що може я думав зробити тобі, не вiдавай минi великим горем!.. Ти мене живого у яму кладовищ, ти моє серце на шматочки рвеш!.. Грiх тобі!..»

— Нема, тату, нiякого грiха минi,— так казав на весь голос Кость, а усi ж то старики так i обступили їх, i слухають, що з них буде. Терешко ж стоiть, як дерев'яний, не чувствує нiчого, що край його робиться. А жiнка його впала перед образами навколiшки i хлопчикiв своiх постановила i тiльки що дивиться на святiї образи, та не зна, чого їй бажати, не промовить слова, а жде вiд бога милости. Хлопчики

не знають, що робити, плачуть та поклони б'ють... Янголи святi вiрно тут лiтали i веселилися, дивлячись, що тут дiється...

Кость же каже своє:— Нема, таточку, тут минi нiякого грiха. Ти ослобонив мене вiд смерти не для себе, а для миру божого i для усiх людей. Ти мене до розуму довiв: ти минi дав урозумiти, що минi треба меж людьми зробити для них. Як же я, глядячи, не можу ослобонити дiточок вiд такої смерти, вiд якої мене ослободжено, як би я дививсь тiльки i не помiг би їм? От я i викупаю їм батька. Тепер вони будуть щасливи. Я одинокий, нiхто через мене не постражда; а Терешко занудивсь би, покинувши сiм'ю... сiм'я — велике дiло... а жiнка його звелась би нi на вищо!..

— А про мене, про моє сирiтство при старостi, про мої немощi нiчого не подумаєш?— сказав сердешний старий.

— Бог минi свiдiтель, що, покидаючи вас, серце моє таки точнiсiнько неначе рiжеться тупим ножом, та ще й каленим... Жалко минi вас,— казав Кость та швиденько i втер слiзку з очей. А там вп'ять став бодро казати:— Не однi ви, тату, застаєтесь. Упервих, бог милосердний, i перед ним вашi добрiї дiла з нами, сиротами, i з другими, котрим бiдним помагали. Вони, сiї дiла, прикличуть на вас милость божу. Удругих — сестра моя Мелася, дочка ваша; вона вже в таких годах, що от туж-туж вийде за хорошого чоловіка, за купця, що хоче її узяти, от вам i син буде, вони вас доглянуть i не доведуть вас потерпiти нiякої бiди. А ось же iще. Терешко, iйди сюди! Я тобі вертаю i батька, i жiнку, i дiточок, i щастя, сам же iйду на

труд, на нужду і, — воля божа, — може й на смерть. За се дай міні на дорогу саме тільки щастя, білш міні нічого не треба. Прийми мого отця, мою радість, мою втіху, моє усе, що маю дорогого на сім світі! Прийми його на свої руки. Шануй його, бережи, не доведи його ні до якої нужди. І гляди! коли його старість щонебудь потерпить і він сплакне, та хоч здихне через тебе, то знай, що я там перед богом милосердним, де як салдат швидше буду, чим ти, я виплачу, я вимолою на тебе усі біди, усі нещастя тут на сім світі, а на тім, як явишся, я не дам тобі покою до суду, до віку, буду тобі поприкати, буду тебе мучити і не пушу у царство. Я нагадаю тобі тогді і теперішню радість твою і сім'ї твоєї... тогді тільки розкажу, що тернить теперички моя душа; і того з тебе буде!.. Пам'ятуй добре, що за сльозоньку батькову мало міні твоєї усеї і дітей твоїх крови. Надіюсь на тебе, і з атим, не боячись нічого, йду у божу дорогу. Благослови мене, тату, потім нас усіх... І я стражду, боюсь, як ти не подозволиш; а он і ті — ні живі, ні мертві, ждуть своєї долі.

— Костю мій милий, — став його старий ще обнімати та прохати, — обдумайся, що се ти робиш, на яке мученіє йдеш! Опісля роздумаєшся, будеш і на мене жалковати.

— Тату, я не вітер, я вже не хлопець, не блазень. Я розумію, на яке велике, на святе діло йду. Чоловікові треба, скільки його сили є, робити не для себе, а щоб добро було усім. Так я давно думав і усе бажав, щоб міні не просто прожити на світі. Так міні і бог поміг. Йду за брата, за його діточок, йду за тебе, тату! Бог, видячи моє діло, тебе не оставить

і наградить. Йду за увесь мир християнський, готов кров проливати. Вб'ють мене, заміню тим якого доброго чоловіка, а по смерти бог царство дасть, як єсть я мученик! Тут би я був мужик і білш нічого, і наука б моя пропала, і може б ще і розбезділничився; а тут я знаю, що я салдат, захититель і віри святої, царя, отця нашого, і миру усього, і твій, тату! Церква за мене молиться, а опісля поминатиметь і без граматики вашої... Ні, тату! не держи мене. Послухаю тебе, зостанусь з тобою: яково ж тобі буде дивитись на сих сиріточок? Нехай і не пропадуть вони, ми їх озьмемо до себе, та їм батька, а матері їх мужа не вернемо. Яково тобі, кажу, буде, як ти подумаєш: через мене ся жінка бідствує і діточки страждають!.. Тогді і те добро, що нам зробив, і те тобі у гріх піде, а мене зоставиш цілий вік тут не жити, а нудитись!..

І що то йому багато такого розумного говорив, що вже Захарій не знав, що і казати... Сплакнув, помолився, підняв руки до бога і сказав: «Бог милосердний, що тебе для сього часу сохранив від явної смерти і дав тобі таку добру душу, той, з небеси видячи твою думку, нехай благословить тебе рукою мене грішного, що сподобив викохати таку дитину, що йому і міри нема!» Далі обняв його кріпко, заплакав дуже і сказав: «Костю! сину мій!.. Тяжко міні... і радісно!.. Служи!.. Вірю і надіюсь, що за се діло бог тебе не оставить!».

— Бозю! не зостав мого дядька Костю! — крикнуло менше хлоп'ятко, а за ним і старший, і мати, і Терешко кинулися поклонити і просити бога, щоб не зоставив його. Старий Назар,

що усе моливсь навколішках, так! не устаючи, і приповз до ніг Костевих. Той підняв його, і обнялись собі. Назар довго дививсь йому у вічі, усе держачи його за руки, далі і каже: «Чи ти чоловік?... Ні, ти янгол, від бога присланий, щоб мене помиловати, оборонити від біди...» І що то вже дякував йому, що вернув його на світ божий! Не можна того ні розказати, ні написати, що там було, яка дяка Костеві, яка молитва за нього!.. А він же то веселенький, раденький, мов яке щастя знайшов, усіх цілує, усіх просить, щоб доглядали батенька його; кинеться до нього, стане його розважати, щоб не журився за ним, щоб не жалковали на нього, та усе такими розумними словами, що далі довів до того, що старий сказав: «Тепер я і сам бачу, що ти дуже велике і добре діло зробив. Я вже не журюся, а прошу бога, щоб тебе помиловав і дав би мені іще побачити тебе».

— І побачите, і порадуєтеся об мині. Будемо ще у щасті жити,— казав Кость і усе розпоряжав: що було його, то даровав кому, то батькові віддавав про його нужду; усе рішав, а сам мов на панство куди збирався, моторненький, радісенький, аж біга.

Голова не звелів його у залізо ковати, хоч він і некрут був. Таки розсудив, що не втече, і що такому треба дати волю, щоб порядок у хазяйстві дав. То от Кость і був дома у батька, а туди, опріч Назарійової сім'ї, що дивляться на Костя, як на янгола небесного, позіхалилися усі родичі і знакомі. І що то було наклали йому: і грошей чимало, і полотна, і хусточок, усе б то йому на дорогу; так Кость нічого і не

бере. «Не треба мені нічого,— каже,— мені не так як вам, мені усе буде государеве...»

Ви ж думаєте, що Кость без усякої журби йшов на службу? Куди! Вже хіба так заховаться від усіх, щоб ніхто і ніхто його не побачив і не замітив за ним нічого; так тут тільки стане, задумається, далі зчепить руки, здихне, підведе очі до бога... неначе і сльозинка в очах засяє... він швидче обітре і перехреститься, і з веселим лицем вбіжить до усіх, неначе і нічого, і кинеться до Терешкових діток, і стане пригублювати їх... Що в нього на думці було, чого журився — незвісно.

Убравши усе дома і поприказовавши усякому, що треба, пішли до Меласі прощатися. Що вже там було, так і не приведи господи! Спершу вона не повірила і думала, що се шутки, бо Кость з шуткою пополам сказав їй об сім; як же побачила, що Захарій і усі родичі, що з ним прийшли, плачуть, вона так і впала нежива: насилу одволодали, і водою бризкали на неї. Опісля вже і просила, і молила, і до ніг його плачучи припадала, щоб роздумався та вернувся, і чого то не робила, щоб його вмолити... «Коли,— каже,— гроші треба положити на викуп тебе, то от мої усі, от двісті рублів, що пані мині надаровала, от мої серги і перстені, і платочки; усього рішусь, усе віддам, щоб чи не можна тебе викупити...».

— Ні, сестро! — каже Кость, — салдат — не продажна душа, нема тієї ціни, щоб за нього заплатити. Чого ти журишся? Я тобі казав, що божі діти, не будемо zostавлені. Йди за Антона Васильовича, живіть щасливо, а об мені не вбивайтесь. І не зчуємось, як я свій срок

вислужу, і буду твоїх дітей вчити і помагати їм...

Розслухавши, через віщо він йде у салдати, пан, подумавши, сказав: «Велике діло робиш, Костю! Бог і тебе помилує, як ти помиловав сиріток». А пані так попікала, зачим старого батька покидає...

Хотіла - не хотіла Мелася, а відпустила братика, обмивши слізюньками. І що то: і пани плакали, провозаючи його. Кость прощався зо всіма до єдиного, кого знав у дворі, і усе був веселенький, іще жартовав дещо; як же Мелася сказала: «Йди до Марфуші, там так плаче за тобою, що господи! аж злягла, не здужає й вийти. Піді попрощайся з нею». — «Нехай опісля» — тільки і сказав Кость та трошки і зморщився.

Пішов Кость від сестри. Вранці одправили молебень, покропили Костя святою водою і поїхали у город. І що то за дивовижа була людям, що некрут йде, і не в залізах, і без калавурних, і без оддатчиків (вони бо поїхали попереду писати бумагу), а некрута провозають самі родичі, і він йде мов у гості куди — веселий та моторний.

Приїхавши у город, зараз пішли у привод. Судящі викликали сказку Назаря Скиби. Так їм була подана поперед усіх.

Увійшов Кость бодро, весело, живо.

— Найомщик? — спитали судящі.

— Найомщик, — сказав Кость голосно.

Майор з уланів, прийомщик, зараз і устав до нього, і питається: «За сколько нанявся і сколько денег получил?»

Та осмогрюючи і поворочуючи його, каже: «Вот славный молодець!»

Кость йому і каже: — Я денег не получатиму, а іще довжон йому.

— Много ти должен?

— Се, що йду за його сім'ю, так і десятої долі не віддаю, чим винен.

— Как так? — спитав майор, і усі судящі приступили слухати, що се є? Тут Кость і розказав усе, як його Захарій узяв, спас від видимої смерті, як воспитав і як було Захаровим родичам прийшла біда; так він за милості Захарові пожелав охотою йти, щоб не відняти батька від дітей і худоби від розору.

Усі ж то похвалили Костя і, не дуже розглядаючи, привяли його у салдати, забрили лоб і до присяги привели.

Кажуть, що хтось - то підглядів, що як голили Костеві лоб, так буцім-то в нього покотилися з очей дві слізки... мабуть бритва була не з-так гостра, так трошки скубнула... Може і так!

Як одяг Кость мундер по-некрутськи, то став іще веселіший. Майор його полюбив і говорить йому:

— Хочеш оставаться при мені? Я тебе щасливим зроблю.

— Как прикажете, ваше високоблагородие, — сказав Кость, вже випрямившись по-салдатськи. — Тільки, — каже, — в денщики не жалаю.

Майор засміявся і сказав йому, що не буде у денщиках, а буде при ньому списки і усякії бамаги писати. Кость сьому дуже зрадовався і, таки правда, не пішов з командою, а зостався при майорові.

Як же вже зовсім тут управився і трошки у службі оглядівся, то і побіг побачитись з батьком

і з сестрою. Старий Захарій зрадовався, побачивши Костя, і грошки сплакнув, що вже він в мундері, а далі той розважив його. Сестра ж, так крий боже! як плакала, що братові лоб забрили...

— Не знаєш ти, сестро, нічого, — казав їй він, — лоб вибритий — се означа мов печать на мені, що я вже присяжний чоловік, царський слуга. — І усе таке говорив і розважив її, обіщавшись часто ходити.

Як на їх щастя, Костів майор та улюбив панночку тих панів, де Мелася жила; і Меласю знав, що вона є сестра Костева, так через те більш і жаловав його. І як майор до своєї панночки що в бога день їздив, то іноді брав і Костя з собою, або посилав його до неї з письмами. Так от Кость неначе і не розлучався з своїми, частенько бував у них, і вже батько і сестра нестак об ньому журилися. От майор і оженився на панночці, а там і Меласю віддали за Антона таки Васильовича, що кріпко собі любилися. А що весілля їм пани справили — так так. Цілу неділю гуляли то в панів, то у молодих! Пани наділили свою Меласю усім, чим тільки здумали; а що у мужа свого найшла усякого добра, так іменно по шию у золоті сиділа. Кость дуже радовався, що Меласі трапилося таке щастя.

Поживши з ним и, як вже майорові треба було їхати у полк, що був поселений і нестак далеко, тогді вже Кость розлучився з своїми, як треба, і на прощання таки поплакали удоволь.

Минулося годів п'ять. Кость служив справно. Майор, начальник його, любив і жаловав його за те, що уво всім був на порядках. Він, як траплялося майорові, і бумаги писав, і усе справляв лучче усіх. Усі начальники знали його, що він

є бравий улан, і любили його за те, як і за те, що з безділками він не водився. Не без того бувало, що майор підглядить, що Кость тужить, от і почне його розговорювати, а коли, то і відпустить його до родичів, де Кость і проживе, радуєчись, бачачи, що Мелася живеть хороше, мужик її любить, і що, хоч старому Захарію, як ні було у Терешка жити (о, там йому у вічі дивилися, щоб чим тільки вгодити!), одначе перезвала Мелася його до себе, і обоє з мужиком кохали його старість.

Як ось ляхи, ні з чого білш, як з жиру, показалися, мов собаки, та здуру, мов з печі, задумали відбиватися. От і послали против них, які були ближче полки. І сей, де майор був, пішов. Кость до сього торгу пішки: мов на весілля куди танцювати, так він на війну. Провожали ж його, батечки! і сестра, і старий батько, і усі знающі, як на видиму смерть. Звісно, як ми тут зостаємося, а військо провожаємо, так думаємо, що вже ні один і не вернеться. Аж нічогоісінько! Наші повчать добре неприятеля і вернуться у добрім здоров'ї. А то не ішли против ляхів, так ні над чим було і рук каляти. Так нашим же жінкам, та й нам домосідам, що сіро, то й вовк; чи там пукне що з пістоля, а ми вже думаємо: з пушок палять, і вже вбито кого-небудь. Так оттим - то старий Захарій і Мелася кріпко вбивалися за Костем і по усяк день молилися за нього богу, а Мелася своїх діточок, що вже двох мала, та й Терешкових, усе заставляла молитися, щоб бог сохранив його від усякої біди і смерти і дав би йому щастя. Мелася думала, що коли, каже, він пішов за дітей страждати, то бог його і не зоставить, послухаючи дітську молитву.

Наші били добре ляхів, аж пальці знати було. Не миловав їх і Кость. У скілках вже баталіях був і усе біля майора, і бог його виносив; та ще за його сміливість і храбрість усі знали його, і генерали жалували, що який то він бравий був і що через віщо він пішов у службу, так усі похваляли. Вже він і унтером став, і хрест заслужив, і усі улани любили і казали: «коли Кость з нами йде, то і не боїмось нічого».

Раз майор з своєю командою був посланий, і Кость з ним, як і завжди. Як — тиць! і нагнулись на ляхів, що сила силою, побачивши, що уланив дуже небагато проти них, осмілилися і кинулися на них, кричачи, що усіх покришуть. Майор послав звістку до своїх, що були недалеко, щоб дали помочі, а сам став оборонятись. Рубались-рубались і якось то майора, що був попереду, ляхи захопили і потаскали до себе.

Кость бачить, що лихо, як крикнув: «Пропадемо без командера! Хоч усі ляжемо, а виручим його! За мною, улани!». Кинулися улани живо боронити майора, що був вже кріпко поранений, та ще так відбивався...

Їх старший крикнув: «Зрубайте майора, тоді і їх усіх поберемо». Як тут Кость, сам не свій і не тямлячи нічого, кинувся у кучу, пробився, підхопив майора, що вже падав, пхнув його зо всієї сили до своїх... а сам... захитався на коні... та тут і... впав!.. Як на те набігла поміч. Бесурменських ляхів усіх до єдиного так і покришили. Майора понесли до лікарів... Кинулись Кость ськати... Знайшли його, сердешного, ліва рука відтята і у голові рана велика, одначе ще живий. Через дитську молитву бог його спас!

Принялися його лічити і вигоїли зовсім, тільки що без руки зостався, служити вже ніяк не можна. Списали усю його храбрість, і як визволив майора, начальника свого, та й послали бамаги. От і пожалували його у охвирдерський чин, ув одставку.

От як отдєвська і дитська молитва держить на світі чоловіка!

Що ж то вже за радості були, як побачив його Захарій і Мелася, що вернувся вже зовсім з служби, та ще і благородним став і хрест получив, і сказано, щоб за його калічество царське жаловання давати йому по саму смерть. Вже раді та раді були і богу усе дяковали, і роздавали на бідність багато, бо було з чого.

А ті пани, що Меласю содержовали, прийняли Костя як благодітеля, що виручив з біди зятя їх. От їх добро, що зробили Меласі, не зосталося так. Посадили його з собою за стіл і не знали, чим йому і дяковати. Після обід Кость пішов з Меласею, щоб поздороватись з приятелями, що у дворі жили. От усіх бачив, далі пита, зопиняючись: «Де ж твоя приятелька Марфуша?»

— Але! — каже Мелася, — вона, як і пішов ти від нас, усе журиться по тобі. Скільки не находилося до неї людей, і хороших, так вона і слухати не хотіла. Побожилась, поклялася до самої смерти тебе одного любити. Тепер сидить собі і дожида, чи спитаєш ти об ній. І усе плаче вона, усе журиться, що ти не любиш її.

— А ходім до неї, — сказав Кость, та й пішли.

Увішедши Кость до неї, прямо і говорить: — Зачим ти, Марфуша, думаєш, що я тебе не люблю? Я тебе щиро і від усього серця любив,

як ще тільки піднявся на ноги. А тобі не казав і не дав запримітити, бо не знав, куди мене бог поверне і яка моя доля буде, а чужого віку заїдати і світ тобі зав'язати я ові не хотів. Ідучи у службу, тяжко міні було і тебе покидати, затим і не прощався з тобою, щоб ти чого не запримітила собі. Тужив об тобі і усе боявся, аж і сюди під'їзжаючи, усе боявся почути, що може ти з ким другим одружилася. Тепер же, як усе минулося, я вольний козак; ти мене однаково, як і я тебе, любиш, так тепер покінчаємо те, що я тобі, Меласю, кажу було: нехай опісля. Коли согласна.

Ще Кость і не договорив, як вже Марфуша і кинулась йому на шию, і скрикнула: — Костеньку... соколику... лебедику!.. Я й люблю тебе, і люблю — міри нема!.. Не покинь мене... Я твоя повік!..

— Ну, коли так, так і ходім до панів, — сказав Кость, і усі трійко пішли до них, і, як звичайно, впали у ноги. Пани зараз догадались, що се є, і поблагословили їх; та тут і почали радитися, коли і як весілля їх одбути.

Кость тут і почав прохати: «Коли вже так ваша милость до мене, то прошу вас весілля відгуляти по нашому закону».

— Як се? — спитав пан.

— Так, добродію, як мій дід і батько женилися.

— Як се можна? Ти тепер охвицер...

— Так хіба вже і треба соромитись свого роду? Ні, вже здітайте милость, докінчайте ваші милості.

Пани дали йому волю, щоб як хоче, так нехай і робить.

І було усе по закону. Марфуша розрядилася по-дівоцькому і з розпущеною косою, звісно — як сирота, ходила по селу, збирала дружечок на завтра. І які гарні пісні приспівували! А зате жінки, зібравшись у її хаті, ліпили коровай і діжу носили по хаті важно, з пісеньками, як закон велить. А далі був і дівич-вечір, і танцювали до півночі.

Уранці молодих звінчали і обідали кожен у себе з своїми. Пообідавши, Кость і шестеро бояринів посідали на коні, а та жінка, що замість матері, виїхала верхи на кочерзі, у вивернутому кожусі і у шапці поверх свого очіпка. Так вона і об'їхала тричі, обсипаючи вівсом, горіхами і денежками, та й узяла коня, що сидів молодий, за уздечку та й вивела з двора. От і рушив поїзд!.. Як тут старший боярин, панський таки псюрник, та що за завзятий! — пук! з пістоля... і побігли собі, а за ними поїхали усі чиновні: дружко, підружий, двоє старостів, дві свашки і дівчинка світилкою з мечем у руках, завітчанам калиною, васильками і усякими квіточками, і три свічечки, укупі зліплені, палали.

Як бігли мимо церкви, Кость зараз і зскочив з коня, збіг на рундук, вдарив три поклони, поціловав замок церковний, і побігли до свого діла.

Тільки-що стали доїзжати до двора молодої, так бояри і почали пукати з пістолів, тільки і чути: пук! — пулі! пулі!.. аж страшно було слухати. Вже на славу усе було. У дворі ж молодої що діється! Батечки! Тільки почали стрільбу, зараз ворота і зачинили. Викотили велике поламане колесо від воза, давай його замість пушки ліском у маточину зарядати та викидати його

з колеса, мов відстрілюються, та усе з законними приговорками. От приїзжі подужали, відчинили ворота, увійшли; тут хлоп'я у старости і вихватило паличку, і почало на ній верхи бігати по двору, вибрикуючи та ржучи, будім-то кінь. Староста підбіга за ним, та молить, та просить, щоб вернув коня, не мучив би його та не зновив би його; далі дасть хлопцеві грошей, викупить паличку, і тогді ійдуть вже у хату...

Там ві'ять лихо! Молода з друзками сидить за столом, похиливши голову, перед важним хлібом, перед короваем, над коровайним калачем, і вже чи хоче, чи не хоче, а щоб плакала. Друзки на увесь голос кричать пісеньки, осміюють і молодого, і увесь поїзд. Два скрипники ріжуть на нитяних струнах щось таке, що і розібрати не можна, а цимбалист паличками вибива своє. Біля молоді сидить хлопчик, братік її, з пре-страшенним кийком у руках замість пістоля, уतिकаним усякими реп'ягами. Дружко підійшов, щоб прогнати його; куди! хлоп'я так і кричить: «Застрелю,— каже,— з свого пістоля!». Дружко до нього, хлоп'я тим пістолем його у бороду, так і усіє її реп'ягами... Що тут є людей, усі потішаються, регочуться, ті спорять та кричать, дівчата пісні співають та кричать, музика ріже що є духу... Чудо, як весело! Далі брат продасть сестру за скільки там червонців, а воно то усе є шаги, і пустить молодого сісти біля молоді.

Тут стануть дароватись. Друзки пересміхають пісеньками подарки молодого, а свашки з світилкою відсміхають теж такими пісеньками. Далі усе ійде по закову, і вийдуть з хати надвір танцювати.

Усе, усе, таки не впустили нічого, усе сполнили по закону, і молоду возили у двір до молодого через вогонь. Нехай інші і сміються! Не від нас воно сталося, а ще діди і прадіди, та таки споконвіку люди так і женилися, і женються. Сміються нічого — закон.

От вже на другий день гарно було, як пішли молоді вже по селу. Ійдуть собі парочкою, мов голуб з голубкою, і ійдуть, як пави пливуть. Молода, як вже стала молодичею, так вже у очіпку: сама рум'яна, як є садова рожка, ійдеть і очіці понурила. А що красної квітки, приколотої на правім боці очіпка, як звістки, що вона не постидила свого роду, так-так і хоче щоб усі бачили. А молодий, веселенький, що достав свого, йде важно, і землі під собою не чує. Дружко та підружий, покончивши своє важне діло і за те перев'язані рушниками і лентами, ійдуть і весело собі розмишляють, що іще треба їм робити. Свашки теж думають, де і як би то їм іще погуляти. Терешкова жівка, дякуючи Костеві, що усе жила непокинута мужиком, так дякуючи його за се, і білш усіх рада щастю Костеву, а через те, поперед усіх підгулявши, тут же була у почоті і веселила усіх і танцями, і усякими вихилясами. Музика тут же різала Дербентський марш. Як ще при царю Петру, як добули наші Дербента города, так тогді іще був сей марш, і тогді якийсь-то полковий музикант та навчив тут одного скрипника грати сюю штуку, а від нього один по одному перенімали аж до нас. То може дещо і не так, бо давно діялось, а тільки гарна штука з нього! Так усіх і тягне танцювати і скакати: як почувеш його, то ні—вже не всидиш і не встоїш, як заграють його. Та чого! Хлопці,

так ті, іроди, усюди бігають за весіллям, щоб хоч здалеку потанцювати під таку бойку музику! Вони тут і у скоки, і у боки, і у всякі присядки, і через голову, і на голові, і колесом качаються, і на руках ходять... Ну, вже огнепали!..

Оттаке весілля удрали за Костем і Марфушею! Цілу неділю гуляли!..

Майор прохав, а пани по його желанию і зробили: вистроїли Костеві світлиці, як сам захотів; дали й землі, і робітників по смерть. Жив наш Кость паном і Захарія до себе перевів, записав його у купці, і що то йому добре було жити у розкоші і у щасті! Часто було сидить, держучи за руки з одного боку Костя, а з другого Меласю, та й каже:

— Чи думав же я, як брав вас з пустки, що через вас і від вас буде мині таке щастя?

— Так, тату! — сказав йому Кость, цілуючи його у руку, — бог завжди посила свою милость тим, хто милує діточок.

СЕРДЕШНА ОКСАНА.

Любий мій зінці, Анні Григорівні Квітка

Нема на світі нічого луччого і богу милішого, як серце матері до своїх діточок! Скільки б їх у неї не було, чи десятком бог благословив, чи тільки одним-одно — для неї рівні, жадного любить, усіх рівно пестує, за всяким рівно вбивається. Дев'ять здоровенькі край неї, потішають її, а одно морщиться, кисне, недуже; вже вона за ним вбивається, тужить, вже і боїться, щоб ще дужче не занедужало або щоб, — нехай бог боронить, — щоб ще і не вмерло. Вона їх обмива, обпатрює, обшива, зодяга і ніколи ж то не втомиється, ніколи не поскуча з ними, і усяка робота на діточок їй не важка. Коли з дітей є яке шалівливе, неслухняне, то батько — як батько — гримне на такого, скубне, щипки дасть, попіб'є; а мати — як мати! Вона почне його уговорювати, пестувати: «Не роби так, синочку, не ходи туди, голубчику! Так негаразд. Ти мині досаждаєш. Я, гляючи на тебе, частісенько плачу, та думаю: коли б то він схаменувся та покинув таке робити, та слухав би батькового вчення, та пожалкував би моїх слізочок; то ще з нього був би чоловік, ще б я діждала на старості радоватися, гляючи на нього».

Нехай же тепер усяк про себе згада, — бо хто не був змолodu шаловливий? — від чого більш жаль візьме? Чи від батькових скубок, або

хоч і пужки, чи від материного голублення? А ще як яка часом заплаче? — так господи милостивий! Усі пакості покинеш, і на вечерниці з місяць не навідаєшся, і зробиш за трьох. Що то мати! Святе діло, господь милосердний, як є він на небесах, так замість себе дав нам на землі родителів: батько — щоб навчав та до розуму доводив; а щоб чоловік молодий здуру не затужив та не збився з пантелику, так тут мати з такою любов'ю, як є сам господь милосердний до нас грішних.

Ось проти чого я трошки закинув про материнське серце й душу.

Була удова, Векла Ведмедиха, і що то жінка: на усе село! розумна, розсудлива, богобоязна і чесного роду. Було і сам голова частісінько до неї за порадою, і вона такий совіт добрий дасть, що не тільки голова, та усі старики так не придумують, як вона скаже, і усе гаразд буде по її. Сама ж було не ходить до волости і ніколи не розпитує, чого і зачим зібралася громада. Їй і нужди мало ні до чого. Прийди ж до неї за порадою об яким хочеш ділі — так, так! Уже добре навчить. Тяжко розумна була!

Була собі і заможненька. Була в неї земелька, скотинка, був і вітрячок, та як зосталася удовою, та й пороздавала усе: землю — на скіпщину, вітряк — з мірки, та усе чесним, богобоязним людям, щоб не зобиждали її і щоб у срок зносили що треба. Скотинку попродала і стала собі з копійки жити.

Вже її Охрім вмер, а тут стала ревізія. От після Семена пішла вона до волости, почувши, що громада зібралася. От увішедши вона, помилася богу, поклонилась голові і усім, як довг

велить, і стала казати: «А що, пане голово, і ви, панове громадо, от вже і Семена прийшло, покрови святої швидко діждемося, а десятник до мене ні разу не заходив і не загадовав об подушнім».

— Та дже твій Охрім вже вмер? — казав голова.

— І состоїть ісклученним із ревізських сказок із общественних відомостей, — підхопив писар, мотнувши патлами, і покинув писати.

— Та знаю, що вмер, — казала Векла, — і стоїть заключенним у відомості, як пан писар по-письменному каже. Та я таки усе хочу за мого Охріма платити, аж поки жива буду. Спасибі богу, мині є з чого зносити, і буде веселіш, що я за душу Охріма, нехай царствує, буду платити, та й сама буду бодритися, що і я мов чоловік на світі, туди ж, за добрими людьми, зношу цареві і свою копійчину на військо, що нас оберіга. Та й з общественного не виписуйте, нехай і я буду зносити — по чому там з душі.

— Та як можна, — казав голова, — щоб женська душа та платила податі?

— Казуснеє діло! — обізвавсь таки писар, штрикаючи себе пальцем у лоб. — Не іміється приміру. Треба - надобно спросити у господина ісправника розрішення.

— Та нічогосінько цього не треба, — сказала удова. — Ти таки, пане писарю, і не розрїшайся, і не казися, а ось що, панове громадо, зробіть: виписіть лишень якого каліку, або бідного сироту, а з мене справляйте. Нехай таки я не даром житиму на світі!

— Хіба так, хіба так! — загула громада, і зробили по-Веклиному, і пішла по селу слава, що

Векла стоїть у ревізії і подушне платить. «Так і треба,—Векла було ув одвіт каже,—лучше ж мині від достатку платити, чим з сироти та з бідности требовати. Аджеж і я у царя нашого чоловік; зможу за людьми зносити! Дочку віддам, приймуть буде, за двох буду платити».

Вже туж-туж Векла дожидала зятя. От-от після зачаття, у шлюбну, почнуть старости швандяти до неї, бо вже її дочка Оксана, як діждемо різдвяних м'ясиць, то буде їй шістнадцятий год. А що то за дівка була? Білявенька, моторненька, швидка, прудка, на річах бойка, против усякого звичайненька. Де вона, там з неї і регіт, і сміх, і іграшки, і вигадки. Як то в матері не було ніякого хазяйства, а усе жила з копійки, то Оксані нічого і робити було. Чи вчинила хлібця, чи спекла — мерщій до подруг: там її ждуть, дожидають, як об весні ластівки; бо як защебече, як забаладрасить, так усім весело, хоч цілий день слухав би її; а вже розсмішити — так подавай! Коли б мертвий чув, як вона баляси точить, то і той би розреготався, не то вже живий, що так і лягають від сміху, де вона у беседі. На вулиці, на вечерницях, у колядці наша Оксана перед веде; без неї не знали б, що і робити.

Мати було почне її зопиняти; «Сиди, доню, дома; чого таки бігаєш? Чом не робиш? Візьми лишень або пряди, або ший: нічого не вмієш».

Кинеться було до матері на шию, обніма її, цілує, примовляти стане: «Матусенько, рідненька, рибочко, голубочко, перепілочко! Не зопиняй же мене. Я ж собі ще молода; нехай же я погуляю, як та птичка на волі під небесами літає. Буду згадувати своє дівування, що я в тебе,

як рибонька у річечці гуляла, куди хотіла, туди плавала, та тебе дяковала, що ти в мене матусенька жаліслива, добра, пестувала мене. От вже як піду заміж, надіну очіпок, тогді вже нікуди гуляти, тогді вже зопинюся, тогді вже приймусь робити; рук не покладатиму: і мужика, і діточок буду обшивати, і тебе, мамочко, що ти в мене була така добра, жаловала мене, пускала усюди гуляти».

— Коли то ще буде! — стане стара казати. — Звикла бігати та гуляти, так хто тебе присадить за роботу? Та чи вмієш що робити? Нитки не виведеш...

— І вже цього, мамо, не кажи. Я, дивлячися, як ти робиш, усього навчилася. Ке лишень гребінь сюди, — зараз вихопила у матері гребінь, і почала прости — аж хурчить веретено, а вона нитку виводить, тонку та довгу, а тут пісеньки весняночки співа. Стара дивиться та дивується.

— А що, мамо, не вмію, скажеш, прости? — та покине гребінь, та за рушник, що мати вишива їй же на придане, і почне такі ж квітки ставити, як і мати, і заведе весільних пісеньок. То мати аж сплесне руками, і рада б то, що таке добро росте, і весело б то їй з нею, і жалкує її zostавити біля себе, щоб не сумувала, і боїться її пускати, щоб часом... дівча молоде, щоб не загубила слави... Далі, скрізь зуби ще тільки наміряться казати: «Та йди ж, йди...» — вже та і схопилась, вже і на ший у матері, вже і виціловала, вже і побігла... і дверей не зачинила... вже тільки чути — по вулиці йде і виспівує...

Нехай же коли мати хоч трохи зморщиться, що або недужа чим, або що таке; вже Оксани з хати і не виженеш, вже усе забула, і вже хоч

у дружки сама перша приятелька кликатиме — не піде ні защо. Вже від матері ні на п'ядь; усе їй у вічі дивитиметься, усе питатиме: «Що в вас, мамо, болить? Чого ви бажаєте? Чи не покликати знахурки? Чи не розсердила я вас чим, та се ви не кажете, та стогнете, та жалкуєте на мене». Там уже як пристане, та й відведе усяку журбу, усяку тугу, та хоч би й справді недужа була, то Оксана її розвадить, розговорить, і лихо забуде.

А хоч би яка весела була, та побачить старця, каліку або погорілого, вже вона усе покине — зараз до нього, розпитує, розпрошує, візьме за руку, поведе до себе, нагодує, обділить чим бог послав, на дорогу дасть і випроводить за село; тільки і видно її, як вона коло бідности в'ється, та знай слізюньки утира. Обділила, випроводила, слізюньки втерла, біжить... вже ви'ять у бесіді, вже і верховодить ви'ять, як була.

Отсе ж тільки що весна настане, і сонечко позлизує сніг де з яких горбиків на піску, вже Оксана і збрала свою команду: шатнулась - мотнулась з кінця в кінець, веде низку дівчат і приговорює: «Та чого ви будете сидіти по хатах? Бог дає весну, сонечко пригріває, вітерець тепленький, годі вам по запічкам тулитися. Не обридла вам зима? Не докучило киснути у хаті? Будете старі, тогді ще належитесь по печам, нагримаєтесь з мужиками, налаєтесь з діворою. А чим будете згадувати свої молодії літа? А бодай вам весело було! (се вже в неї усім і завжди така лайка була). Ану - те, лишень, побіжімо!.. а берітеся у хрещика, у ворона, поведем кривого танця, коровода, кострубонька, у жони». Зараз і попаровала усіх. Вже усі дівчата гарні, усі

прибрані, усі повіряжувані... та ба! її знати від усіх. Така баєва юпка з рукавами, така і плахотка, і запасочка, і коси так убрані, і бачиться й рушником так же підперезана, і усе, усе так і в неї, як на усіх дівчатах... еге! та щось усе не так. Усе на ній так штепненько, чецурненько, обципано, так усім дівкам краса, тільки б на неї одну і дивився.

Тільки почують дівчачий гомін на вулиці, то й повзуть з хат і діди, і баби, і жінки, і молодці повибігають, та що то — і дівчата уся висипле з хат, і усі кажуть: «А ходім лишень на вдвір'я, вже Оксана розгулялася». І посідають вдовж по вулиці на завалинках, на колодках і, де можна, попід тинами. А парубоктво ж, вирядившись по - своєму, шапки на - бакир, люльки позатягують, та купами ходять кругом дівчат, та аж облизуються, дивлячись на Оксану. І вони, і увесь народ, що по вулиці дивиться, одну її бачуть, на одну дивляться, про одну Оксану говорять...

От і попаровались дівчата у хрещика; от і гроби стали... та й чкурнули... фіть - фіть! Не родиться той чоловік, хто б Оксану піймав! Хто б гробами ні став, хоть би з парубків, хто прудко біга, — і не кажи, щоб її уловити! Хто її зна! Усі бігають — то під ними аж земля ступонить, засапуються, задихаються, спотикаються, інша сторчака дасть такого, що... тільки друга біжить швидче закривати її... Побіжить же Оксана, так на удивовижу! Біжить, неначе муха летить, до землі не доторкається, тільки знай ніжками дрібненько перебира, а рученьками не мота, а тільки буцим і протягне, щоб то піддатися, та тільки що піддуєтись до себе близенько...

дриб-дриб-дриб... вже тільки й бачив. Сама ж то ні зігнеться, ні згорбиться — як струночка!

Набігалась у хрещика, виморила усіх, давай короводи водити. Повела кривого танця, так що другі дівчата! їх і не видно за нею. Як зірочка вечірня між усіма зірками; як утінка по воді пливе, та вихиляється, та головою поводить, та веселенько на усіх погляда... а як заведе пісеньок, знаєте, що при короводах треба співати, так як та сопілочка, або тихесенький дзвінок... Усі прочі співають на увесь рот, а вона і губоньок не роззива, та її голосочок чуть від усіх, що так за серце і бере... усе б її й слухав...

Якво ж то було Веклі, матері її, дивитись на свою доненьку, що хоч вона була і її дитя, і що кожній матері своя дитина мила, а тут сама бачить, що її Оксана — краса усьому селу, і що усі люди зібрались затим, щоб подивитись на Оксану, і що усі, ув один голос, не перестаючи, нохваляють її милу Оксану. Як прийде вже додому зовсім увечері, тут вже мати цілує-цілує свою доню, вицілує її усю, приговорюючи: «Ти — моя донечко... ти — моя ластівочко... ти — моя краса, ти — моя слава... через тебе я й весела, і здорова, і від людей у почоті!... Ти мою старість веселиш, ти мене на світі держиш!...» і усякими такими приговорками довго пестує свою дитину.

А Оксана ж то й мовчить? Ну, ну! Та собі цілує матері і руки, і щоки, і голову, і собі ув одвіт: «Мамочко, голубочко, моя ріднісінька! Та я ж вся у тебе... у мене твоя натура... Аби б ти була здорова, весела, та не переставала любити мене, так я землі під собою не чую,

міні так легко, полетіла б, мов та пличка. Що ти любиш мене та жалуєш, від того і я така веселенька і ні об чім не думаю, тільки б тобі вгодити, розвеселити тебе. Ти ж в мене сама матусенька! Нема в мене ні батенька, ні братика, ні сестриці; ти мені і сонечко, і місяць, і здоров'ячко, і щастячко... Я ж знаю, що і я в тебе одна, як та порошинка ув оці; то я себе так і держу, щоб ти веселилася через мене до кінця віку свого, щоб радовалася, гляючи на мене і чуючи добру об мені славу. Матіночко, ріднесенька! Не віддавай мене заміж. Мужика треба любити, а я не хочу нікого любити, тільки тебе, матусеньку мою, зірочку мою!..»

Векла і слуха її, і не наслухається. Дивиться її в тії оченки, що, як небо синє, блистять, дивиться, любить, поцілує їх, перехрестить дитя своє, здихне, підведе свої очі до бога милосердного, подума: «кому таке добро дістанеться?» — сплакне, та й стане богу молитись.

Така дівка, як наша Оксана, невже ж то не вподобалась парубкам? Не знаю! Чи був же то хоч один з них, щоб не гострив зубів на неї? Жоден би заслав людей до неї поперед усіх; так боялись бо гарбузів. Не один запитовався заїммати її, так, знаєте, на женихівське діло... так куди ж, ні приступу! У беседі зо всіма і говорить, і регочеться, і підміює, і що хоч кажи — буде слухати. Запитайся ж зайняти її або пхнути, або ногу підставити, щоб спіткнулась, як водиться у парубків, так обсоромить усякого, що не знатиме, на яку ступити!

Деякі сміліші, так ті так, напростець, стануть казати: «Оксано! Я тебе полюбив, широко! кріпко полюбив! От така і така у мене худоба, отто і то є.

Підеш за мене? Присилати людей?» Вона зараз ув одвіт: «Спасибі тобі, чоловіче добрий, що ти мене полюбив. Мині весело, як мене люблять. А людей не турбуй. Не те, що за тебе не хочу: я й ні за кого не хочу».

Так було і матері скаже, що не хоче заміж, як до неї, до старої, придуть самі батьки або матері, щоб сватати Оксану за сина. Стара Векла було людей розвадить, почастиє, та з тим і відпустить, а сама приньметься за дівку.

— Скажи ти мині, зділай милость, Оксано, де твій розум, де твоя голова? Чому таки ти не підеш ось за сього? Так відрізала й тому, і тому (тут усіх згада, що сватали її), от і тут те ж. Коли б, сказати, люди які-небудь, а то ж люди на усе село. Що ти з собою думаєш, моя дитино?

— А те я з собою думаю, мамочко, що не хочу заміж за мужика.

— Що се ти здумала, доню? — аж скрикнула Векла, сплеснувши руками. — Чи не здуріла ти? За кого ж ти думаєш пійти?

— Ох, мамочко ріднісінька! Я й сама часто про себе думаю, що трохи чи не обожеволіла я! А вже що хоч, лай мене, хоч бий, а як здумаю йти за мужика, так мині і світ немилий! Ось бач що. Як і стала на ноги схвачуватися, і росла, і виросла, то усе і від тебе, і від людей чую, і сама бачу, що я хороша та красива, що й у селі у нас такої нема. Та як ще й натура придалась у мене так весела, що мене усі люблять, так у мене і заройлось у голові: не хочу за мужика, та й не хочу. Пійшовши за мужика, треба покинути об собі думати, що як би нарядитись, як би убраться, а піди лишень на вгород, у поле, і дома возись з дітворою, товчись, і тільки і знай,

що дома порайся, мужикові годи, і слухай його, і поважай, а коли ще і попіб'є, так ти і терпи. Не хочу за мужика.

— Кого ж тобі треба? За кого ти думаєш пійти?

— А ось, мамо, що. Коли б ми жили у горді, то я б з своєю красою швидко б знайшла собі якого панича. А як ми живемо тут, у селі, то я б пішла за купця, або за поповича. Ох, матусенько моя! — та, це кажучи, і кинулась до матері на шию. — Якби мині таке щастя! Що то люблю, щоб у розкоші жити. Не поратись нічого, а тільки хороше жити, щоб пити й їсти, і хороше ходити було що. Та як згадаю, що як я тебе тогді шануватиму на старості, так і себе не тямлю від радості! Буду тобі годити, буду тебе ніжити, чого забажаєш, усе поставлятиму. Сама ні з'їм, ні зіп'ю, а усе об тобі убиватимуся...

Довго і пилю на неї дивилась стара Векла, далі як заплаче: «Господи милосердний! — каже, та справді, Оксано, чи об своєму ти умі? Відкіля такі думки тобі прийшли?... Се я винна, що натолковала тобі об твоїй красі; матері усяка дитина хороша здається. Та хоч би й так; хіба жу сі хороші йдуть за паничів або за купців? Потурай, буде хороша, як та квітка, а таки йде за хлібороба; і у полі з ним робить, і дома порасться, і краса її не пропала; вона породила діточок і дякує богу, а дівчата її теж красиві, як і вона була. Та от і я: і я була на усе село дівка. Не то що по селу славилася, та й проїзжаючі пани, як уздрять мене, та аж з колеси от поти вилізе, та дивиться, та хвалить, а інший аж шапку зніме та скаже: «Здрастуй,

красавиця!». Та я ж не дуже що подумала і не загордилась, а таки, як лучився чоловік з наших, пішла за твого батька, за Охріма, хоч і удовець був, та чесна душа була; і жила за ним, дякуючи бога милосердного. Ей, доню, кинь такі горді думки! Се тобі смущення від нечистого, господи нас борони від нього! Гляди тільки, щоб тебе сі думки не завели в погибель — нехай тебе сохранив мати божа!». Та й обняла дочку, стала її ціловати і христити.

Оксана й каже: «Як хоч, мамо, а поки така думка є в мене. Буду слухати, що міні казатимеш, буду й сама розбирати».

Оттак часто вони собі міркували: і стара, то просючі, то плачучи, довела дочку до того, що сказала: «Що ж, мамо, піду і за мужика, аби б чесний та добрий був против тебе...»

Аж ось і лучився швидко парень важний. Один собі, ні батька, ні матері, нікому буде орудовати. Сам собі хазяїн, а добра усякого, хоч скотини, хоч поля, чимало; молодий, друзьяка, роботящий, смирний, неп'ющий, і вже ні за ким ні залається, ні заведеться, та чорнявий, та красивий. Стара Векла обома руками ухопилась за сього (Петром його звали), і сама Оксана і сюди, й туди, і вже не дробачись сказала: «Піду, тільки нехай об осени». «Дарма, й підждемо» — сказала Векла, зрадовавшись.

Як тут... і розказовати не хочеться... Отто у ту слободу, де жила Векла з Оксаною, та прийшли салдати на постой. Що ж тогді сталося з дівчатами!.. Сами себе не тямлють з радощів!.. Ой, згадаймо лишень, братця, свої молоді літа, як ще ми парубковали: чи в тямки вам, як було прийдемо на чужі вечерниці, то

дівчата, як ясочки коло нас, і вже на своїх не хочуть дивитись. Звісно, їх дівоча натура: сьогодні уподобала червону скиндячку, завтра — зелену, а червону під ногами топче — і байдуже. Сьогодні бажає молочної каші, а завтра вже не треба, — давай їй коржа з салом. Сьогодні милій їй Стецько, з ним жартує, з ним женихається; коли ж побачила завтра Хведька, та ще з чужого села, то вже Стецькові й дур, і пек, і не займай її, і не руш її, вона тебе й знать не зна і відати не віда; їй тільки і миліший усіх Хведько... та й то на сьогодні тільки, а завтра кого уподоба. А вже найпаче — як вздрять служивих!.. У! до цього торгу вони пішки. Як їм мундир, а ще пуше уси, і тільки побачить доведеться, то вже усе забула, і нічого не чує, і нікого не бачить, окрім усів... От така натура усіх дівчат. Усі вони одним миром мазані...

Так було і теперечки. На тутешніх парубків ніхто з дівчат і не дивиться: усе б їм салдати та салдати; подавай їх і на вулицю, і на вечерниці, і усюди. Так бо царські служиві не те думають: йому треба мундицію справити, мундир налагодити, спочити; ніколи їм за дівчатами. Чимало вони світу прийшли — і усюди ж то дівчата їм на шию вішались, і вже стали ні по чому... Дівчата, бачачи, що їх постояльці не займають, прийнялись за свої хитрощі: порозряжуються, повбираються, так що ну! і саме у таку пору, як салдати на муштру збираються, от Мелашка ухопить відра і йде по воду якраз против салдатів. Зострілась з Наталкою, що йде за чимсь до дядька. От як зострілися, та й давай базікати, то об скиндячках, то об черевиках, то не знать об чім; як тут гульк! —

відтіля Домаха, відсіля Ївга, а там Хвеська та Педора, та ся, та та, та й назбирається їх до сина. Балакають, балакають промез собою, та й посідають на колодках, усе балакаючи, а на салдатів будім-то і не дивляться; а в самих аж жижки трусяться, думаючи: «Коли б оттой високий та чорнявий заняв мене!». Та так усяка сидить і дожида аж до пізнього вечора. А матері сами: ждуть дочок — нема; нічого робити: сама води наносить, сама розведе, піч затопить, вечеряти варить; «нехай, каже, дівка погуля».

— Де то ти, доню, так довго була? Але вже й не рано. Де то так запізнилась? — питала мати нашу Оксану, що прийшла додому притьмом увечері.

— Де була? — одвіт дала Оксана, знімаючи свою білу нову свиту, скидаючи баєву юпку, а з голови — ленти та скиндячки і покладаючи усе гарненько, що на піл, під голови собі, а ленти — заворочуючи у бумажку і ховаючи з хрестами і намистом у свою скриню. — Де була? Дивилась з дівчатами на москалів. Що то як гарно муштру викидають — як один. То все їх вчить їх старший. Кажуть, нема і у всім селі старше від нього. Та який же то, мамо, розумний! Та як його усі слухають! Що скаже, так усі мерщій і роблять. Коли крикне на них, щоб підняли рушниці, так якраз і піднімуть, аж забрязкотить усюди... Так весело, що не можна! І куди їм скаже йти, чи направо, чи наліво, тільки крикне, так ніхто й не спорить — усі стіною так і йдуть. Що то, десь, розумний! А що вже красивий, так і міри!.. Чи ти, мамо, солила дрова?

— Що ти, що ти, що ти? Бог з тобою! — крикнула Векла на дочку, що вхопила пшоно у жменю, та й почала по припічку посипати, мов солять страву. — Чи ти одуріла, чи обожеволіла? Що се ти робиш?

— Бач!.. тьфу! — схаменувалась Оксана і покинула пшоно, та ухопила віник, та давай хату мести... Тут вп'ять мати гукнула на неї по-прікаючи, що не знаєть що робить. «Чи о своєму ти умі? Чи то вже надивилась на салдатів, так вони у тебе у голові?».

— Та ні, мамо, цур їм! Будто усе на них і дивитись, як їх той старший вчить... А як дуже кричить! Його далеко чуть; вже так, що голос! Як стане перед ними, то як орел. Височенький та пряменький, як стрілочка, і уси є невеличкі; чорнявий собі на виду...

— Хто там такий чорнявий? — питала мати, засмажуючи борщ, у Оксани, що, поскладувавши ручки, сидить на полу, та усе своє дума і про те тільки й розказує.

— Та то я, мамо, так собі; то я про старшого... — та й задумається... а далі вп'ять прийметься розказовати: почне про Явдоху, а зведе на старшого... розказує про Хіврю, а зведе на старшого... А мати, знаючи про свою білоручку, що вже не прийметься ні за віщо, і байдуже: усе сама пораяється і не прислухається, що там дочка розказує.

І за вечерію Оксана закидала про старшого, а мати й не слуха... та десь і усю ніч нашій Оксані снились салдати, а не так салдати, як їх старший...

Уранці, чи зробила що, чи ні, по своїй натурі побігла до подруг, щоб вп'ять зібратись

їм дивитись на муштру. Підмовила, і веселенька. Негаразд з матір'ю пообідала — вже й чуркнула, вже й на колодках, вже й дивиться...

Аж вбігла смерком наша Оксана у хату до матері... Раденька, веселенька, сміється, щибече, бігає, сяде, вп'ять скочить, кидається матері на шию, розкажує — і де була, і що бачила, і з якою дівкою говорила, і як салдати муштровались, а про старшого — ні чичирк. Кругом коло нього що було, усе розкажує, і тільки б про нього що сказати, то й замовчить, задумається, і так якраз як полон'я спихне, зачервоніється, засоромиться, рученьками закритється, перемовчить, та вп'ять за своєю: поратись кинеться — то й гляди, те розілле, те переверне, те розіб'є. Мати стане на неї гримати, а вона жартує, регочеться... та й розвадить матір.

Се ж така була сьогодні. Завтра ж то як увійшла у хату, так неначе і не вона. Смутна, невесела, очі понурить, сидить — ні з місця, і мовчить, як стіна. Чого мати не спита — «Не знаю. Не бачила. Не чула. Не доглядалась». От і уся розмова. Мати коло неї убивається: «Може хочеш сього, того? — розважа усім, а Оксана й не слуха її. Вечеряти не схотіла і лежучи усе тяжко здихала.

Що ж се сталося з нашою Оксаною? Мабуть що не даром? Еге! так таки й є не даром. От бачите: прийшли у ту слободу, де вона жила, салдати на постій; а над ними був копитан і збирав їх на муштру над вечір, а дівчата схопилися дивитися на салдатів та розглядати б те, з якими би то опісля пожартувати. От меж ними і наша Оксана. Вона на салдатів не дуже й доглядалась, а усе дивилась на копитана: який от

він бравий, який молодий, який красивий, який проворний, і усе його розглядовала, так що опріч його нікого й нічого не бачила. Отго у перший вечір так і хочеться, так і кортить її, усе про нього матері й щибегала.

На другий день вийшла зарані, а тут і охвицери вийшли, і копитан з ними, та як ще не усі салдати позбирались, так охвицери і давай з дівчатами розговорювати та сміятися та дещо вигадувати. А копитан накинув оком Оксану, та й почав її хвалити: «Яка то вона, каже красавиця! Скільки, каже, не походив по світу, скільки чого не видав, та не видав такої красавиці і меж панянками. Се, каже, чудо!» Се все Оксана чула і як на вогні горіла. Далі, як підійшов до самої її, так вона б скрізь землю провалилась, щезла б, забігла на край світу. Він почав її розпитувати... так що ж бо. Пита: «Де ти живеш?» А вона каже: «Окса-на». «Є в тебе мати?» А вона каже: «Позавчора». І сама не тямить, що каже. Далі погладив її по щоді, та й каже: «Не стидись, душенька! Ми познакомимось з тобою». Тут вона трохи-трохи не сказала: «Та я вже й так вас люблю». Так бо лзик в неї не повернувся, засоромилась і світу не побачила. А дівчата ж то, подруги її, аж регочуться з своїми охвицерами, не так, як Оксана, що й слова не підбере, що йому й сказати. Поки салдати муштровались то копитан частісінько поглядав на Оксану, а та з нього очей не зводила — так і пилювала на нього, і вже в неї серденько так і б'ється, як та рибонька на удочці; а на душі ж то так весело-превесело, що й розказати не можна! Опісля усіх дівчат пішла додому Оксана, як розійшлись

салдати і як копитан, йдучи біля неї, зняв шапочку та сказав: «прощай, красавиця!», так вона й не стямилась і отто така весела побігла до матері.

На другий день побігла Оксана поперед усіх на муштру дивитись. Що ж?... дивиться: аж її копитан вже з другою дівчиною стоїть, жартує, займа її... а вона ж то і при людях, і посеред вулиці, і ще куди—ще до вечора, а вона сміється та регочеться, що вже радісінька, що копитан заняв. Так то думала Оксана, дивлячись на се, та їй чи досадно стало на копитана, що він, де вздрів дівку, та й почав її заїмати—і стида йому нема, чи стидно за дівку, що не втіка від нього, та й сама стоїть з ним і розговорює, та від сього аж поблідла, затрусилась та мерщій і вернулась додому... А коли правду сказати, Оксана й сама себе не тямилась: вона думала так, а се їй було досадно, що копитан заняв другу, а не її... Знаєте, серденько в неї молоденьке, сама себе не розбере; полюбила копитана, защемило серденько, та як зроду вперше, так вона й сама не зна, що з нею є...

От у такім горі вернулась додому, ледве-ледве дійшла... і усе у їй на думці отта дівка, що не постидилась з копитаном розговорювати, та й той копитан... бач який! нехай би возився з своїми салдатами; яке йому діло до дівчат? Хіба ми йому рівня? Жартуй собі з панянками!.. Так бо нічого б і не було, якби вона втекла, а то й стоїть, і регочеться... у! безстидниця! Побачила б її мати, щоб тогді їй було?... Оттак то усе сердилась і на неї, і на копитана увесь вечір, і як спати лягла, то усе

у неї одні такі думки та гадки... аж сплакне сердешна, як їй донече до серця, що дівка себе не поберегла і що копитан опісля посміється з неї...

Чи спала, чи не спала, а уранці ухопила відра і пішла по воду—і трохи чи не перше зроду! Бо й правда: де криниця, а вона потягнула аж геть вулицею до базарю... думаючи, там близько кватера копитанова, то мабуть вже учорашня дівка свує коло неї, щоб тільки з ним побачитись... «Та вже не я буду,— аж крикнула Оксана,—коли тільки вздрю її з ним, то далєбі, що матері її скажу; нехай зопинить її, нехай вона не робить слави на нас усіх!»

Аж гульк!.. копитан з-за хати... і пізнав Оксану, та до неї: «Здрастуй, Оксано!».

А у Оксани і руки, і ноги затрусилась, стала як укопана, як приросла до землі, ні з місця, ні пари з уст...

Копитан і став до неї казати по-нашому, бо хоч і з москалів був, та мабуть розумний був, що й по-нашому вмів. «Што ти не виходила учора на салдацьке учення смотріть, га?»

Оксана мовчить.

— Мині без тебе скушно було.

Оксана тут би йому й сказала, що йому і без неї було весело з другою дівкою, так позабувала усе те, що думала з вечора і уночі. А як позабувала, так і мовчить, оченьки понурила у землю, неначе лічить стеблинки, що під ногами.

— Скушно було без тебе. Я кращої дівки і не видав нігде... і полюбив тебе... кріпко полюбив...— та узяв її за руку і каже тихенько:— тільки полюби мене, а я тебе щасливою зділаю.

Оксана — як у раю! Вона, що ні хотіла ні за якого мужика йти та усе думала об панстві, об розкоші, чує тепер, що її любить пан, молодий, хороший, багатий — бо по мундєру усе у нього золото; і мабуть справжній пан, що усі ж то салдати його слухають і бояться, і такий пан каже, що він її любить і щасливою зробить; вірно, він дума її узяти за себе; от-от вона панею стане... Що ж їй тут казати? Вона від широкого серця тут і каже: «Як же вас ще полюбити?»

— Полюби від широкого серця... об мені думай... виходь до мене... полюби, як я тебе люблю.

— Та я ж так і... люблю... та ще й дужче!..

Оксано, Оксано! якби ти білше панів знала, ти б сього ніколи не сказала; ти б з першого слова відбігла б від нього, як від лихої години. Ти не знала панів, чи ще лучче — паничів! Не диво їм одурити селянку, що зроду їх не бачила, не чула, як вони брешуть, як заприсягаються, як опісля гублять тих, що їм піддається. Паничі звиклися на тих бідних, що озьмуть від батька, від матері у двір за панночками ходити, зараз обстрижуть їм коси і піднімуть на гребішок, що так і стирчить на голові, мов на шівневі; з православної плахти та нарядять її у той проклятий компот; з Явдохи перевернуть на Дуняшку, з Івги — на Євгенію, з Пріськи — на Афроську... От вона й подума, що й вона стала панночкою, і чіпляється до паничів; і як тільки побачить цілкового, то й біжить, і вішається їм на шию... Так на таких паничі звикши, кидаються і по селянкам і обдурюють їх дуже, а опісля — хоч плач, хоч пропадай, — він і байдуже, сміється та другу підмовля...

Не знала сього наша Оксана! Вона бо змалу начулася, що вона красива — міри нема! Вона усе бажала вийти за пана, а тепер пан її полюбив... Вона і в головах не поклала, щоб пан мусив збрехати... от і призналася копитанові, що любить його... Тільки се вимовила на лихо собі, тут вже копитан, сам не свій, кинувся до неї, обняв, поціловав... йому ж не вдивовижу дівчат ціловати, мов горіхи лускати; яково ж то було нашій бідній Оксані?... Земля під нею запалала, небо над нею загорілося; сонечко, як мак, почервоніло; вона, мов птиченька, піднялася від землі, щоб полетіти... швиденько вхопилася за свого копитана, обвилася коло нього рученьками, щоб не розлучитися з ним, щоб він не зостався сам без неї... обняла його, і щоб ще їй так гарно було, вона вже його поцілівала... та тут і зомліла, і не відірветься від нього...

Згадайте лишень, братця, як вам тогді було, як ви зроду вперше поцілювали ту дівчину, котру широко любили! Чи можна ж то розказати або списати, яково вам тогді було? Не розпитуйте ж і мене, яково було нашій Оксані: хіба б жаром на полонї писати та іскрами засипати, так тогді б потрапив, як списати... А копитанові що? Нічогісенько. Згадаймо ж таки вп'ять, як ми, хоч і вперше, цілювали ту дівчину, котру, не люблячи, тільки піддурювали. Тільки що смачно, мов після трьох день без люльки роменського тютюну смокнеш.

І того таки не буду розказовати, що вони опісля промеж собою розговорювали бо се вам і самим в тямки); як вона обнімаючи його нестовала: і «копитанику мій», і «соколику»,

і «голубчику», і «лебедику», і усякими словами приговорювала йому; і як він, — по-нашому, як колись бувало, — казав, що він має їй дечого багацько розказати, так тепер ніколи, а просив її якомога, що «коли, — каже, — вірно любить, так щоб вийшла вечерком до верби, що против їх двора». Там то він вже усе добре мав їй розказати. Звісно, що Оксана обіщалась вийти, бо ще не наговорила з своїм милим.

Націловавшись, наговорившись, побожившись ще, що будуть щиро любитися до смерти, пішли по своїм місцям: копитан до салдатів, а Оксана — по воду... йде — й землі під собою не чує... згадує усяке слово, яке то їй копитан казав, як її любить, як ціловав, як пригортав до себе... та у сих думках зайшла аж геть — геть, зовсім на край села... «Ох мині лихо! — аж крикнула Оксана, оглядівшись, — куди ж я отсе йду? Та, бачиться, я ж по воду пішла... де ж мої відра? Що се зі мною сталося? Де криниця, а де я зопинилася? Чи я з ума зійшла, чи що?... Ох моя годинонька!...» Аж закрилася рученьками, як згадала, що вона середу-дня з копитаном стояла і розговорювала, і обнімалася... та й стояла, як укупана. «Що то добре, — дума собі, — що не серед вулиці, а у куточку, під тинном, на вуглі, що ніхто там не побачить... там же я й відра покидала... буде мині, як хто знайде! Бач, корила Катрю, що учора з копитаном гралася, а тепер сама чого наробила? От так пак! Так він бо розказав, що він Катрі зовсім не любить, що він її зайняв так, шутки ради, і що вже білш не буде її зацьмати, бо любить мене одну... та як же кріпко любить! Як то божився, що, каже,

усю ніч не спить, усе про мене дума... Що ж то увечері скаже? Може домовиться, коли за рушниками присилати. Пожалуй, хоч сьогодні... То-то, як стану панею!.. аж дух захвачує від радости!.. І матір одягну, як паню, і буду її віжити й нестовати... покличу до себе своїх подруг, покажу їм, яке в мене добро буде: які юпки, шовкові спідниці, плахот вже не носитиму; сорочки будуть усе з іванівського полотна, скрізь повимережовані шовками»...

— Чи се не твої відра, Оксано? Я аж ген там знайшов; лежали порожні, і коромисло край них, — се обіззався до неї парубок Петро, йдучи назустріч їй.

Стоїть Оксана против нього, як дерев'яна, і не второпа, що він їй каже. Та й як же уторопати? Вона тільки що була у своїх панських будинках, відчиняла свої скрині, показувала подругам своє добро, приміряла іванівські сорочечки, шовками повимережовані... а тут де узивсь Петро, де узялись відра, що треба, покинувши панство, та йти по воду!

Стоїть, мовчить... а далі схаменулася, та таки й відбрехала, кажучи: «Ось, бач, де вони! Спасибі тобі, що знайшов. Я се пішла по воду, так як напали ж на мене Трохимові собаки, так я як побігла від них, та й сама не тямилася з ляку, куди забігла. А далі вже й собак нема, я схаменулася, та й шукаю відерець. Аж ось вони де!»

— Провожу ж я тебе, Оксано! Однаково ж мині побіля криниці йти.

— Проведіть, спасибі вам. — От і пішли.

— А що, Оксано! — став казати Петро, поспішаючи за нею, що мов ластівка летить — і до

землі від радощів не доторкається. — Чи вже ти хоч надумалася? Казала, що підеш за мене, то не мори мене; нехай я пришлю людей, побере́мося вже собі.

Яково ж то було Оксані се вп'ять слухати? Вона тільки що слухала копитана, як він божився, запрягався, що дуже-дуже любить і без неї вмере, так вже певно візьме її за себе; от як не видно — людей від себе пришле; а тут Петро з своїми старостами. Чи можна ж сьому статися? Ще вона не одуріла! Вона б усе розказала Петрові, щоб вже покинув об ній думати, що вона вже піде за копитана; усе б розказала, так бо копитан не велів і самій матері ні слова казати. «Я, — каже, — сам опісля усе розкажу». От Оксана мовчала, далі й каже: «Ви б вже покинули об сьому й думати».

— Ні, Оксано, не так я тебе полюбив, щоб викинув цю думку. Подумай ще, Оксано, — сказав се Петро та й пішов своєю дорогою.

Тільки що Оксана з водою у двері — мати на неї і напалася: і де вона була, і чого так довго ходила, що удруге у піч дровець накладала, а її нема, що вже й діжа зійшла, і усе, усе їй вичитовала. Так не на таківську бо напала! Попереду поставила потихеньку відра з водою, далі як кинеться до матері, як стане її приголублювати, приговорювати: «Не сердься ж, моя мамочко, рибочко, перепілочко, зозулечко! Прости ж мене! Як пішла по воду, а там подруженьки зострілися, та й почали мині сміятися, що я й білоручка, як ви мене, мамо, зовете, та й я пішла по воду, та не вмію відер нести, коромисло не так держу; зовсім обсміяли; а тут Трохимові собаки як нападуть на мене, а я як

побіжу, як злякаюсь! Та вже, спасибі, Петро оборонив, і відра позбирав, що я з ляку покидала, та проводив мене знов до криниці...»

Мати вже й забула, що й сердилася на неї. Вже й сама злякалася, почувши про собак, і стала кругом оглядати, чи не покусали де, чи не порвали де... «Випий, — каже, — доню, води трошки... або ляж на печі... або чи не хоч, онде молошна каша, учорашня, з'їж трошки, то й минеться... або піду я до Кудайки, нехай прийде та тобі переполох вилл... Та як же і тебе саму покинути?...» Бігає, мотається стара Векла по хаті і не зна, за що ухопитись; труситься, боїться, думаючи, от щоб дитина до вечора не вмерла від переляку... А дитина — як та ясочка: «Та ні, мамочко, ні, ріднісінька! мині й нічого. Я й не перелякалась; мині ніколи так весело на душі не було, як теперечки. Я в тебе, мамо, щаслива дочка, що ти мене так жалуєш і ніжила мене змалу. Благослови мене, щоб я була щаслива, щоб... усе те збулося, чого ти мині хочеш; то я тебе не покину довіку, буду тебе покоїти, ніжити, чого душа забажа, усе тобі поставлятиму...»

Та так одна другу пестуючи, одна об другій жалкуючи, забули було й об обідові. І піч погасла, і діжа перейшла... Насилу опісля сяк-так справилися.

Не біжить наша Оксана нікуди з дому. Не милі їй і подруги, і пісеньки на ум не йдуть, і щебетати перестала. Ухопила рукав від сорочки, узла голку, протягла нитку, та й забула узлика зав'язати, та сіла край віконця і давай би то шити. Знай виводить та виводить... і спіху нема; не схватиться, моя голубочка, що узлика

нема, та й не догадається, стібаючи, бо знай у віконце погляда, чи високо сонечко? «Чого воно так тихенько котиться?—дума собі.— Коли б я здужала, я б його швидче приволокла аж геть туди до ліска. Що сьогодні такий довгий день?... І кінця йому не видно... Вербочко густенька! розпусти своє листячко ще густіш, покрий нас, як з милим зійдемося під тобою розмовляти, щоб не побачив нас ніхто. Вже я увечері питаюсь, як мій миленький копитаник дума, коли має по мене старостів присилати?..» Та й почала думати, як вона вийде за нього, як стане панею, як у добрі та у розкоші житиме... та се то те, та се то те... От діждала і вечора... «Не жди мене, мамо! Я піду до Домахи та й посижу там довгенько...» Та з сим словом — шасть з хати... двічі - тричі стрибонула... вже й під вербою!..

Копитана не було. Вона розглядала усюди... нема нікого, ніч темна, ніхто не побачить... Незабаром біжить і копитан... «Чи ти тут Оксано?»

— Тут, край твого серденька, — і припала до нього... зібрались, щоб поговорити, та нічого і не кажуть, знай цілуються... Далі вже й не іграшки... Оксана аж злякалася... Нічого їй робити, треба вириватися та випручуватися... Не бере ні цілкових, ні бумажок; плачучи, каже: «Заріж мене попереду, та й роби зі мною що хоч».

Не випросилась, а випручалась наша Оксана і, як муха, від нього полетіла і ускочила у хату... Господи! блідна, труситься, мов лихоманка її б'є... «Чого ти, чого ти?» — Векла питається, а Оксана і слова не промовить... Далі вже

як то зібралася з силою, та й давай матері брехати, будімто Домахи не застала та, йлучи назад, побачила відьму, що клубом котилася, «так я,— каже,— так злякалася, що не можна!» Мати й повірила. А чи довго матір, та ще й добру, довести до того, що повірить усьому, що їй стань розказовати?... Стара вже ні об чім і не думала, а боїться, щоб дитина з переляку не занедужала, і стала її на піч покладати, і кожухом укривати, і водою наповати... Оксани й добре, що її на печі мати положила, щоб не дивитися їй у вічі, бо сором, бо стид, що тихенько від матері почала з копитаном любитися і з ним тихенько зіходитись... Якби мати тогді до неї пристала, вона б усю правду, від широкого серця, усе б їй розказала.

Сумуючи, чи вечеряла, чи не вечеряла, троха чи й брала ложку у руки, звалилася на подушки, та й стала тихенько плакати... та й дума собі: «Так так то він мене любить?... Так то він об мині жалкує, що хотів посміятись надо мною?... Хіба ж я тобі не казала, що я тебе дуже-дуже люблю? Не треба мині ні панства, ні багатства; будь хоч простий мужик-личман, я тебе усе рівно любитиму!.. Не треба мині ні золота, ні перстенів, ні намиста; нехай сонечко на мене не світить, нехай місяць для мене потускне, нехай зірочки від мене поховаються, квіточки передо мною зав'януть, пташечки не щебечуть, річечка висохне, світ зміниться... мині до цього усього нужди мало, аби б я бачила тебе по усяк час, дивилася у твої карі очі, слухала, як ти мене зовеш душкою Оксаною, як ти розказуєш, що як мене любиш... от моє щастя, моє панство, моє у тім ув одним! Я ж думала, що й ти

так любиш свою Оксану! Аж, бачу, ти раднісінський згубити її, світ зав'язати... Бог вже з тобою! Сказала б я, що після сього не буду я тебе любити: ні, щиро, вірно тебе любитиму до смерти моєї; бо раз чоловік родиться й душу прийме, так раз і любить. Казала б я, що не хочу тебе любити: ні, чи скаже чоловік, що не хоче на світі жити, не хоче собі здоров'я, щастя? Так і я: ти — моя радість, втіха, щастя, увесь світ... як же мині тебе перестати любити? А що правда, що не хочу до тебе виходити, не хочу говорити з тобою... і таки не піду, не піду й не піду; і не вийду до тебе, хоч ти мині бог зна що роби, давай; слова тобі не скажу, поки не побереш за мене рушників по закону»... Та з сим словом устала, вдарила три поклони та вп'ять і лягла, вже з думкою спокійнішою.

Уранці порається з матір'ю, аж ось з волости десятник — рип у хату. Помолившись богу, сказавши: «Дай боже вам день добрий! нехай вам день добрий, нехай вам бог помага!», далі й каже: «Звілтеся, тьотушка, до себе постій прийати».

— Який там постій? — аж скрикнула Векла. — Через віщо се? Сказала громада, як я просила, що у самих жінок, де чоловіка нема, щоб там нікого не ставити? Я ж ще плачу постійно у поміч бідним. Хто ж се з вас видумав? Який там постій?

— Я, Уласівно, не знаю, тільки послав голова, нехай, каже, приймає до себе копитана. Бач, твоя хата, каже, краща, чим де він стоїть.

Подумала Векла, подумала й каже:

— Що ж мині з тобою говорити? Ти посланий. Я сама піду до голови і розкажу усе.

— Добре, тьотушка, ходіть; голова у волості.

Швиденько зібралася Векла, узяла паляничку, звичайно, як перед голову йти, і каже Оксані: «Сиди ж, дочко, не ходи з хати та запри сіни, поки я прийду. Я зараз вернуся». І пішла з десятником.

Оксана покачала-покачала головою, здихнула, утерла слізку... позасовувала усюди двері.

Векла, пришедши до голови, поклонилась і стала розпитовати, з чого се узялося, що до неї постій становлять, та ще й копитана?

— Еге! — казав голова повагом. — Ми б тебе, Уласівно Векло, і не зачіпляли, так бо сьогодні приходив сам копитан і потребував, щоб йому дали квартиру в тебе. Ми таки, правда, і казали йому, що не можна по такій і такій причині, та як гримне на нас, як затупотить ногами — «Давай, — кричить не своїм голосом, — давай мині сейчас! Справник вас усіх мині у команду віддав. Той час пошли очищати квартиру. Я зараз сам туди переберусь». Ми, Уласівно, так з писарем переякались, що не знали, на яку і ступити, та отто і послали до тебе.

— Гай, гай! — стала казати Векла, — ви ж в нас голова, ви ж нам, безпомощним, защита! Як же се можна? В мене одним — одна дочка, як та порошина ув оді! У неї одним — одна честь — наше багатство, наше здоров'я, наше усе! Погубимо його, куди ми на світі годитимемося? Чи можна сіно з огнем докупи складати? Хоч я дуже добре свою дочку знаю і не сподіваюсь від неї нічого недоброго, так люди ж! так язики ж! Такого набрешуть, такого наплетуть, що хоч з світа втікай! Лучче мині руку утять, лучче мині очей рішитися, чим віддати славу моєї

дочечки на поругательство! Брехатимуть люди, звісно, брехатимуть, бо не буде там правди нічогісінько; та усе ж не добре і від одної слави. Не давайте, пане голова, нас у абеда...

— Потурай, Уласівно, ми отсе усе казали йому, так нічого не слуха.

— Добре ж, — подумавши, сказала Векла, — підіть же до нього і скажіть йому, нехай трошки згодить, поки я з дочкою виберемося до сусід.

— От так би й давно, — сказав голова, йдучи з хати. — Вже звісно, що проти копитана не можна спорить.

От вернувсь голова і каже, що аж засумовав копитан, як почув, що ти, Уласівно, хочеш вибиратись у сусіди, і каже: «Чи не можна її як-небудь зопинить?» А я кажу: «Ні жодною мірою не можна; баба дуже завзята». «Так чорт з нею!» Не прогнівайтесь, Уласівно, що він так сказав: «Не надать і єї, і хватири її». Так я узяв та й пішов.

Всміхнулася Векла і пішла радісінька додому, що відвоювалася від копитана, а далі йдучи й засумовала, що чи не підбирається копитан до її дочки? І стала примічати.

Що ж вона примітить? За копитаном би й так, — звісно, молодецьке діло. «Так бо моя Оксана, — так дума собі, — дарма що й шутлива, і жартлива, та вона не загубить себе: вона зна, що є гріх і погибель; вона не напустить на себе слави».

Та й правда ж бо. Перестала Оксана жартувати і до подруг бігати; усе сидить дома, то шие, то пряде. Попереду сиділа з роботою під віконцем, та як зобачила, що копитан почав що у бога день мимо вікна ходити та, шапочку

знявши, поклонятися, коли вона гляне на нього, вона, се бачучи не раз і не два, стала казати матері: «Сидіть, мамо, ви біля вікна. Ви старенькі, не дуже бачите, а міні усюди видко».

— От так пак! — каже мати. — Чи годиться ж міні на старості сидіти у вікна та усім показувати свою старість? Ти молод чоловік, ти дівка; тобі подоба у віконця сидіти; йтиме добрий чоловік, побачить, полюбить, буде залицятись за тебе».

— І вже, мамо, сього не кажіть! — сказала Оксана, та й пересіла до полу. Мати втішається, що дочка не піддається ні на яке дурачество, і знай копирса, сліпуючи, то очіпки, то рушники на придане дочці, а того й не бачить, як та, роблючи, знай слізюньками вмивається... Вона добре розібрала, з якою думкою копитан збирався до них на квартиру... «Се ж він мене любить?...» — приговорювала собі, лежучи на подушці, що хоч викрути від слізочок її...

Не поживився наш копитан квартирою. Незабаром — рип у хату до Векли старости; один таки сусід її, а другий — підкачка, салдат. Почали говорити законні речі, Векла слуха, а Оксана з кімнати і не показується, прислухається, що з того буде. Як договорили до кінця, так за кого ж се вони прийшли сватати? Еге!.. за копитанового денщика... «Віддай, — кажуть старости, — паніматко! Дочці твоїй добре буде: і у хороші походить, і у добрі поживеть» — і се, і те їй приставляли... Сердешна Оксана так вдарила у груди, та впала в подушки, щоб мати не почула її голосіння, що так і рида! А стара Векла, вислухавши їх, та ще під веселий час, не стала їм виговорювати, бо дуже добре розібрала,

до чого воно є, та дивиться на них веселенько і каже: «А що? Чи не з Брехунівки ви, люди добрі?».

— Щоб то як? — спитався перший староста.

— Та так, — каже мати. — Я бачу, що воно є. Нема у вашому ділі ні словечка правди. Бачу, для чого воно робиться. Так слухайте, люди добрі! Є на небі бог милосердний. Він не поведіва гнушатися над сирітством! Тяжкий гріх зобиджати і усякого чоловіка, не то що сироту! Як сонце на небі, так у усякого чоловіка слава. Лихо тому, хто загубить її; лучче тоді на світі не жити. Що ж за чоловік, що підкопується під чужу славу, та ще під дівочу, під сирітську? Не хочу я ні золота, ні срібла, коли за нього погубити славу моєї дочечки, моєї утроби, мого народження!.. Лучче я маю своїми руками нав'язати їй камінь на шию та утопити у річці, чим віддати на согрішення, на поругателство!.. Господи милостивий! Чим я тебе прогнівала, що чую таке мині посміяніє? — Тут аж сплакнула; далі й каже: — Йдіть, люди добрі, туди, відкіля прийшли, і до того, від кого прислані. Гріх, стид, сором тому копитанові! Він благородний, він письменний, він зна за що гріхи, чого не можна робити... других би навчав, а не так робити...

От у такі сливки ускочили наші старости! Піймали облизня — не знаю! Поточилися з хати, не озираючись. Кажуть, як розказали копитанові, що їм було у Векли, так, кажуть, аж зубами заскреготав.

Оксано, Оксано! де твої шутки та жарти? де твої танці та скоки? де твої ігри та шебетання?... Усе минулося!.. Гай, гай! Та ж дівка,

та вже не та! Нігде її у беседі не видко, у розговорах не чути. Сидить усе дома та дома, ні словечка не промовить, ні пари з уст не пустить. Держить у руках або рукав від сорочки, а голочка застромлена спочива... або хоч за гребінь, то веретено долі лежить і мичка на гребні ділісінька. Руки спустить, голову похилить, дивиться — і нічого не бачить; а часом слізочки тілки кап-кап! Була червона, як мак, тепер щодень усе блідніша, усе блідніша. Щоки були повненькі, теперечки позападали. Очиці, що грали як зірочки, тепер притухли, мов чим заволочені, що мов і не бачать нічого. Хоч цілий день з матір'ю сидітиме, то коли та до дочки не заговорить, то не почувеш від неї ні півсловечка. Коли що мати і питає — «не знаю, мамо» — один у неї одвіт. А часом і так буває, що мати питає про ложки, а вона їй каже про темя...

— Що з тобою, моя доненько, сталося? Чи в тебе що болить? — питає мати.

— Не знаю, мамо! Бачиться, нічого.

— Чи журишся об чім?

— Ні, мамо!

— Так бо я знаю, що ти журишся, і знаю об чім. Ти об тім сокрушаєшся, що копитан думав про нас, що ми пустимося на гріх і що я продам твою славу, а через неї і мою душу? Бодай він цього не діждав! І бодай йому так тяжко і важко було, як мойому сердцю, бачучи, що моє миле дитя, моя порошина у воці, мій квіточок зав'ядає, сохне, як билиночка... — та й пригорне її до серця... і плачуть укупі.

Після такого пестовання та бачучи материні сльози, туж-туж Оксана не признається, що

се вона плаче, сумує і вбивається об тім, що, любивши дуже кріпко копитана, чула від нього і він їй заприсягався, що любить і її від широго серця і що не покине її довіку, і що вона йому і краще і миліше усіх... та й чимало чого він їй не наговорив... Та після сього що задумав? Як вона від нього під вербою на силу вирвалася; як він хотів у них на квартирі стати, щоб швидче згубити її славу; як хотів узяти за свого денщика, щоб після орудовати нею як би захотів... та, збираючись об цім пожалітись, стида ради не зможе вимовити ні словечка, та тільки що сплакне, та вп'ять за свою думку, що як то копитан звів її.

Як невидко було на вулиці і нігде Оксани, то подруги її часом було приходять до неї або шити, або прости, щоб розважити її то пісеньками, то усякими розказами; так усе нічого! І дивиться, і слуха, та й не всміхнеться, як ті регочуться. Бідна Векла, гляючи на неї, журиться; накупить їй горішків, і медяничків, і тарані, і гороху їй спряже... покуштує, бачить, що другі дівчата їдять, а вона й байдуже! «Не хочу, мамо; у душу міні ніщо не йде»... — та худа собі на лихо, що зовсім тільки що не звалиться. Без знахурок та без ворожок не обійшлося: виливали переполох, вмивали від уроків, шептали від очей і що не робили — усе нічого та й нічого...

Опріч дівчат, приходили провідовати Оксану і жівки, і молодиді, бо Оксану усі селом любили. Промеж ними була Мелашка, молодидя проворна; не було того весілля, де б вона не була свашкою; на масниці волочити колодку — вона перша приводниця; відколядують дівчата —

вона зібрала свій ватажок молодидь, пішла поперед усіх; спаровати парубка з дівчиною — їй подавай: вона зведе. От як стала вона ходити до Оксани, як стала з нею шупу-шупу, аж гульк! — наша Оксана стала потрошку віддихати. Вже й борщик поїсть, капуста з свининою забажа, і вже часом і всміхнеться як чому. Далі та далі, вже й каже: «Піду я, мамо, проходжуся; або на вдвір'ї посаджу, або до Мелашки схожу».

Мати радісінька, ще й сама її випроводжа. І що піде Оксана до Мелашки, то вернеться усе веселенька, усе ніби здоровіша; далі минулося усе лихо: стала наша Оксана і здорова, і повновиди, і рум'яна, як була; і наряджається, і чепуриться щодня, і вп'ять узяла свою натуру: і шебече, і сміється, і вигадує, і регочеться, і до матері ластиться; ще троха не веселіш стала, чим попереду була.

Що ж то їй так Мелашка починила? Мабуть ворожила над нею, або щонебудь таке зробила, що як з води витягла нашу Оксану?.. Еге! Вона добре поворожила; вона підлізла до Оксани, та й стала їй розказовати, як то копитан її любить, як вбивається за нею, чуючи, що вона недужа, і що й сам — хоч вмирати, що не бачить її.

— Так же то й люблять, як він, — стала скрізь сльози казати Оксана, а самій аж повеселішало трохи, що є кому своє горе розказати і про копитана поговорити. — Якби любив справді, так він би не хотів мене погубити, він би не топив моєї слави!.. — Тут і розказала усе, до чого копитан мав їй підвести; а сама так і заливається сльозами.

Мелашка тут і пустилась з своїми лясами. Тільки їй того й треба було, щоб Оксана стала жаліться на копитана... тут вже вона і почала, і почала... вже така щебетуха не вибреше, як кого захоче!.. І почала, шепчучи, казати, як і сам копитан тепер жалкує, що так робив; що вже тепер не буде і що вже в нього вже й думки такої нема; що коли б тільки йому побачитись з Оксаною, то він їй розкаже, що дума робити...

— Що йому зі мною робити? — сказала Оксана. — Покинути мене бідну; нехай пропадаю!.. Не слухати було його попереду, не признаватись, що і я полюбила його... А тепер що? Він мене не візьме, а на безчестя я не піду, хоч нехай мене й пече, й ріже.

— Та тільки послухай його, що він скаже, — усе своє товкла Мелашка і щодень усе об сім товковала.

Перш Оксана і руками й ногами: «Не хочу й не хочу. Я бачу, що я швидко вмиру; задля чого ж він мині? Нехай здоров живе та других піддурює». Далі, слухаючи Мелашки, стала вже казати: «Не хочу його бачити, бо й мині жалко». Далі каже: «Я б і пішла, а як же він вп'ять прийметься за своє?» Тут же, як забожилася і заприсяглася Мелашка, що він і не дума нічим досаждати, а тільки хоч би побачитись, хоч на часинку, то Оксана й сказала: «Піду, коли мати пустить».

От і пішла.

Не з біса ж лукавий і копитан! Аж заплакав, як вздрів Оксану, і тільки що голубив її та кріпко пишно просив, щоб вона ні об чім не журилася, одужувала б швидче, і що він має таке гарне щось сказати, що їх щастя усіх буде.

Оксана, як дуже кріпко любила копитана, то й повірила йому, і, бачучись з ним частісінько, не думала про нього, щоб він ішов на погибель її. Знай приходить до Мелашки, що в бога день, бачиться з копитаном; а далі він її довів до того, що чим до Мелашки ходити далеко, стали вони жодень вечір зіходитись під вербою, біля Веклиної хати.

Мабуть, що підглядів Петро про сі їх сходьбища, а вже не чув ні від кого, бо ніхто її ніколи не бачив під вербою, як вони зіходились. Хіба може тільки Петро як-небудь підудздрів їх, бо пишно слідив за Оксаною і коли й бачив, то вже нікому ні словечка не сказав, бо був парень чесний, душу добру мав і берігся, щоб кого зайняти або словом осудити. Як то там було, ми не знаємо, а тільки раз над вечір прийшов він до Векли вп'ять за тим же словом.

— Як дочка хоче, — відвіт дала Векла, — так нехай і буде. Якби по мені, так я б її сьогодні віддала. Та я не така мати, силувати не буду. Кажи, доню, як знаєш.

Думала Оксана, думала; щипала той рукав у сорочки довгенько, аж нитки повідьоргувала, і через силу намірилась сказати: «Семеновичу! бачу я, що ви мене дуже любите... дякую вам за те, що ви маєте мене щасливою зробити... ні з ким не буде мині такого щастя, як з вами... та підждіть ще»... Далі зглянула на бога, перехрестилась і каже: «От вам хрест святий! Коли до покрови... не вмиру або щонебудь... тогді, мамо, як знаєте, так і робіть».

Здвигнув Петро плечима, покивав головою, та сказавши: «Глядіть, щоб тогді вже не пізно було», махнув рукою та й пішов з хати.

— Що се за річ така? — думавши довго Векла і дивлячись на дочку, спитала її.

— А хто його зна, мамо, що се він сказав. Може щонебудь до себе: або у дорогу піде, або другу дівку знайде, так ми щоб не жалковали...

— Оксано, Оксано! гляди!..

Вже Оксана і на шиї у матери, вже й обняла, і виціловує її. «Чи можна, щоб твоя Оксана та довела тебе хоч сльозинку об своїй долі спустити? Я тебе радоватиму, я щастя і тобі принесу... Ніколи не заплачеш через мене, не здихнеш об мені... бо й мині лучче от тут зараз перед тобою на сім столі лягти, чим погубити себе, та не тільки погубити — і славу спустити на себе». Та се сказавши, стриб-стриб з хаги до копитана, що вже дожидав її під вербою.

— Що ж, мій орлику! що з сього нашого женихання буде? До мене Петро пристає; мати швидко присилує, а лівчата чули від салдатів, що ви швидко підете від нас у поход... — Так казала Оксана, сидючи у копитана на колінках, обнявши його одною рукою, а другу він держав. — Коли ти підеш, а мене тут покинеш... почувеш... про мене...

— А от що буде, — сказав копитан, — ми збираємося у поход, я з тобою вінчаюся і тебе озьму з собою.

І стали вони любитись, і скільки раз ні зіходились, уперше що копитан сказав, що озьме її за себе.

Що ж Оксана? Руками сплеснула, затрусилася уся... і ледве промовила: «І сьому ж правда?.. Скажи ж мині, як перед богом!»

— Як перед богом, кажу тобі, моя Оксаночко, що так воно є. Я давно узяв би тебе, та бумага на наше вінчання не прийшла ще з полку. Я думав, як вона прийде, не кажучи нічого, узяти тебе за руку, та й повести до церкви...

— Так я ж матері об сім скажу...

— Ні, моя Оксаночко, ще не час їй об сім казати. Я думаю ось як: ні словечка їй не кажучи, ми звінчаємося і прийдемо до матері і принесемо їй і шовкових платтів, і платків, хусток, і очіпків, і усього, що звичайно для паней, бо й вона стане панею, як буде копитанська теща. А що тебе вже виряжу, так...

— Мині нічого не треба, — кинувшись йому на шию, стала його виціловувати та приговорювати, — тільки б мині у сі чорні оченьки дивитися та їх ціловати, і сі щочечки, і сі губочки...

Так довго женихавшись і порадившись зовсім, щоб у неділю їм вінчатись, і тогді вже матері об'явити, розійшлись собі. Оксана біжить додому і землі під собою не чує... Копитан, котрого вона так любить, озьме її, вона буде панею, мати буде у розкоші, у багатстві жити... «Чи є така щаслива, як я?» — думає Оксана, убігши у хату... і досадно їй, що мати вже лягла спати, як се й частенько бувало, що не діждеться дочки, та й ляже; а тепер Оксані досадно, що нікого їй пестувати та ніжити, бо сама себе не тямить з радости.

Неділенька недалеко — треба б Оксані збиратись заміж; та чого їй збиратися? Хоч одежа, хоч сорочки, вже їй сього не треба, вже в неї усе панське буде... і рушники ж, і подарки, в них усе не по-нашому... так дума наша

сердешна Оксана і ні об чім не дума, коли б тільки швидче неділенька прийшла.

У суботоньку увечері, тільки зійшлись під вербою, копитан і каже Оксані:— Знаєш що, душко? Завтра уранці ми йдемо у поход...

— А як же се?— аж скрикнула Оксана, злякавшись.

— Але! не бійся нічого. Моя бумага у полковника. Я завтра відведу салдатів до нього, озьму бумагу, та й явлюсь тут ік вечеру. Гляди, дожидай мене, не заходя де далеко. І матері ні півсловечка не кажи... Що за гарну спідницю я їй справив! люстринову; і юпку парчеву... Що вже на усю губу пані буде...

Вже коли Оксана чула, що матері їй буде гаразд, тут вже вона ні об чім білш не думала, і хоч що їй скажи, усе зробить і у всім послуха. Тут стала споминати як мати здивується, як зрадується... «Коли б у нашій церкві вінчатись, щоб і дівчата подивились, як я панею наряжуся!..»

Чого то вже тут копитан не брехав? Чого не вигадовав, щоб тільки одурити нашу Оксану! А вона, сердешна, як рибонька на удочку, так сама й кидається, і чіпляється!..

Хоч тільки і до завтрього розходились вони, та Оксані щось дуже на серці жалко було... Усе б вона плакала і сама не зна чого... «Та се мабуть від того, що я заміж йду, що маю покинути і своє село, і свою хату, і скриню?.. Нехай хто хоче забира; я вже панею буду, піду у поход... Яково то ще мині на панстві буде?»... Та й сплакнула.

Ранком у неділю проводили салдатів з села, як довг велить. Копитан верхи, кланявся і прощався з стариками, і туди поклонився, де жінки

і дівчата стояли і Оксана з ними; поклонився, та й покритися конем, аж скільки видно! Тут чогось підійшов Петро до тієї купи, де Оксана стояла, та, розговорюючи з подругами, реготалась... Петро подививсь на неї, здвигнув плечима, та й пішов собі.

— От так ти, мамо, зроби, як наша Явдоха Горшковозівна!— сказала веселенько Оксана, вернувшись до матері.

— А що там таке вона зробила?— питала мати, кришачи локшину.

— Помандровала за салдатами.

— Йо?

— Далебі! Та ще середу дня. Усі бачили, а вона ув обозі ховається. Демко її сміявся, так ще й язик йому висолопила.

— Що ж мати?

— Голосить, не що.

— І не вмерла від туги та від сорому людського?

— Аж жалко на неї дивитись, як то плаче. Зосталася на старості як перст! У! якби я піймала отту бузувірку, я б їй голову відтіяла, щоб не кидала матері та не робила стиду на усе село.

Так їм сеє чудно було, що увесь денички усе говорили об Явдосі і об її бідній матері. Оксана нікуди з хати не виходить, хоч мати і посила її до подруг. «Не хочу, мамо. Мині і з тобою весело». Тільки сонечко повернуло, вже вона й вигляда копитана, а його нема. Вже й над вечір— нема. Сонечко зайшло— копитана нема. Оксана у сльози... «Що ж?— каже,— хоч і обманув, та не посміявся... Коли не вмру з журби, то зможу забути його. На собі усе лихо перетерплю, а вже нікому не скажу».

Так сидить на завалині і світом нудить, а вже й смеркло. Як ось копитан хоп її за руку... «По-йдьом, Оксано, вінчатись». У Оксани так серце й захолонуло... «Піду ж я до матері» — каже.

— Не можна, Оксано. Опісля прийдемо.

— А благословитись?

— Вона після нас поблагословить. Ходім, душко, швидче, піп дожида.

Не пішла Оксана, а він її повів...

— Куди ж ви йдете? Адже онде церква, а се вже з села...

— Не можна, душко; я полковий, так треба, щоб нас вінчав полковий піп...

— Так де се?..

— Ген у тім селі, де полк ночує, п'ятнадцять верстов відсіля.

— Так що ж отсе?..— вже не йде, а копитан тащить її; і в неї руки й ноги одубіли.

— Отго, що треба швидче поспішати. І піп дожида, і гості на весілля зібралися... Скоріш йди, осьде й бричка моя. Поїдемо.

— А мати?.. Ох, вернуся я та скажу...

— Та куди ти будеш вертатись? Вона вже далеко, а осьде й бричка. Швиденько сідай, ми зараз до неї вернемося...

— А не обманюєш ти мене?

Тут копитан і почав божитися й заприсягатися, що усьому правда, і що тільки полковий піп їх звінча, так і вернуться до матері і озмуть її з собою... Та се кажучи, зовсім нечувствениу Оксану упхнув у бричку, сів сам, крикнув: «пашол!», і помчались коні, як стріла!..

Оксана навзрид плаче, а копитан її уговорює і усе їй приставля, як от-от приїдуть, звінчаться і вернуться до матері...

Незабаром і добігли. Копитан увів Оксану у свою квартиру ні живу, ні мертву... так і впала на постіль та слізьми обливається!..

Копитан зараз і крикнув: «Горбунов! Біжи, скажи батьюшці, щоб ішов вінчати скоріше!».

— Слушаю, ваше благородіє! — крикнув солдат і побіг.

— Дайте нам чаю! — гукнув копитан. — Напийсь, душко, чаю; ти зовсім зомліла, впадеш під вінцем.

— Я його зроду не пила і не хочу. Відвезіть мене до матері.

— Треба випити хоч трошки, привикай. Тепер будеш панею, треба усякий день пити. На хоч ложечку, коли любиш мене.

Нічого Оксані робить, узяла ложечку, — со-лодке, горло промочила, що дуже запеклось у нсі... «На, ще ложечку!» — ще ложечку приняла. «Хлисни з чашки, хоч трошки», — хлиснула і удруге, і утретє, і упяте... і випила усю чашку.

Трошки полежавши, піднялась, вже й веселенька; не відмагається від другої... очиці показує, як вона нарядиться під вінець, як прийде до матері, як та здивується, зрадується... а тут сама третю чашку, сама узяла і, випивши, вже сидить у копитана на колінках і сама собі весільних пісеньок приспівує... далі щось забормотала і голову похилила...

Напила Оксана панського чаю! Будеш сер- дешна тямити — і повік оскоми не збудеш!...

— Пропала я тепер на світі!.. — крикнула сердешна Оксана, як прокинулась уранці, дивлячись, де вона і що з нею сталося... Господи милостивий!.. стоїть і на місці не устоїть, блідна, як смерть, труситься усім тілом, як зчепила руки, так вони в неї закостеніли; розплетені коси повисли по плечам, очі їй дивляться та не бачуть, що тут лежить копитан, погубитель її, і спить, не відчуває, що він наробив!..

Прокинувся він скоро і, бачучи таку Оксану, що зовсім як смерть, кинувся до неї, щоб уговорювати її, схопив її за руки — рук не розведе; посадив її на постіль — вона й сіла... хилиться і впала з постелі до полу... і не жива зовсім.

То водою відмили, то натирали їй виски, то укусу давали нюхати, — сяк-так зівнула сердешна... звела очиці до бога... і ледве-ледве промовила: «Заріжте... мене... зовсім...» Тут копитан кинувся до неї, став її розважати, став прохати, став умоляти, щоб не вбивалася так, щоб не журилася, що се нічого, що от же приймуть закон, звінчаються — і усе він покриє, як довг велить...

Оксана хоч і диле, сидючи на ліжку, куди посадили її, і не бачить, як він коло неї вбивається і що він їй говорить; зирнула очимами... «Мамочко!.. де ти?..» — промовила... та як заридла...

Горбунов, денщик, і той став плакати, дивлячись на неї.

А копитан усе в'ється коло неї та просить, щоб не журилася, що се нічого, та щоб убиралась швидче, що вже пора їхати...

Не слухаючи його нічого, так сердешна і повалилась йому у ноги. Охватила їх руками,

цілує, облива слізьми гіркими, не з очей вже, а від самого серця, і стала його молити:

— Копитанчику мій! ваше благородіє! Незнаю, як вас ще вище возвеличати? Будьте мині братіком, ще पुще — батеньком рідним!.. Послухайте мене, бідную, погібшую зовсім... озміть ніж, виріжте мою рукою серце моє, ріжте мою душу, заколіть мене!.. Я не достойна жити на світі божому; мині не можна бути з людьми!.. Я вбила матінку мою ріднесеньку! Що вона тепер без мене?.. Вона не переживе такого сорому!.. Я згубила свою славу... Я запропастила душу свою! Ріжте, коліть мене, не боячись гріха!.. Я й сей гріх візьму на свою душу... Нащо мині життя без слави, з безчесттям?.. Коли ж, мій копитанику, прямо у серце! Не бійтесь гріха... ви вже мене гірш вбили, ви погубили мене на віки вічні; ви, шутячи, сміючись, відняли в мене, що було у мене дорогшого, святішого... доріжте мене; се вже вам буде замість іграшки... Я погібшая на сім світі... Як згадаю про матіночку мою, жива б у землю пішла... Матінко моя, рідненькая!.. Що я тобі наробила!.. Чи се ж твоя Оксана?.. Чи се ж радість твоя?..

Тяжко жалібно приговорювала Оксана, а сама перш плакала-плакала, аж слізьми підплила... волосся на собі рве, у груди б'ється, а далі вп'ять зомліла й покотилась...

Салдат убіг до копитана і крикнув: «Пожалуйте, ваше благородіє; усе готово, вас ждуть».

Копитан, обтерши сльози, бо й сам, хоч і запекла душа, а сплакнув таки трохи, ухватив безчужовенну Оксану, завернув у салдацьку шинелю і виніс її на руках, і уложив у бричку... Поїхали далі!

Ні жива, ні мертва лежить наша Оксана у бривці; очувається трохи, бачить — везуть її, денщик біля неї. Згляне до бога... «Господи милосердний!.. Чи се я? І отсе зі мною зробилося? Матіночко моя! Не проклинай же тієї, що була твоєю доненькою...»

Стали на квартиру на другу ніч. Оксана злягла зовсім. Ні їсти, ні пити, нічого не хоче, і не згадує її.

— Чи не хоч, душко, чаю? — спитав копитан, хлебчучи його з люлькою.

— Будь проклят він від мене! — аж крикнула, затрусившись, Оксана, — то не напиток, то пекельний вогонь... — і як замовкла, замовкла, і вже що копитан не говорив до неї, як то вже не розважав її, так ніякого одвіту не дала, а усе здихала тяжко, а часом і перехреститься... Мабуть щонебудь замишляла.

Як ось уночі причувається Оксана, усі добре сплять... вона тихесенько устала, чи обулася, чи ні, чи вдягла що, чи не вдягла, та тихою ступою йде... йде... аж дух притаїла... йде... та до дверей... рип! і вийшла. Тут їй вже легше дихати і вже сміліш пішла до дверей надвірніх... Налапала поночі засув і що то вже довго його двигала, потихесеньку та помалесеньку, щоб не стукнути та не розбудити денщиків, що у хаті сплять. І двига засув, і боїться, і уся труситься, і дума собі, як-то як вискочить надвір, як побіжить куди очі, сховається донебудь, поки світ стане, а там піде прямісінько до матері... Відсунула... і двері тихенько відчиняються, спасибі, й не риплять... от і зовсім відчинила... «Хто йде?» — крикнув часовий, що тут біля двері стояв... Оксана так і змертвіла! Престрашений

салдат, з предовгим оружжом, як схопить Оксану за руку, як потаска її у хату, та відчинивши двері, так і вихнув її, крикнувши: «Ви спите, а дівка ваша уйшла було...» Тут денщики прокинулись, підняли Оксану, що впала було, як її салдат пхнув. А тут і копитан прокинувся і став виговорювати Оксані, зачим вона дума втікати? Сього вже не можна й подумати.

Уранці не поїхали нікуди: треба було салдатам перестояти. От і прийшов охвицер до копитана; розглядав Оксану і став йому завидувати, що таку красиву дівку добув собі. Далі, будімо їй добрий, і каже, що ходив, каже, він до попа, щоб Оксану з копитаном вінчать, так зовсім би діло, зараз би повінчали, так нема від її матері бумажки, а без того не можна вінчати. Послали, каже, яко мога швидче, щоб поспіла бумажка, коли не сьогодні, так завтра чуть світ.

Оксана сидить, похиливши голову, і нічого їм не каже.

Далі той охвицер і став казати, що копитанові не можна у поході дівки з собою возити, так треба її нарядити, мов денщик. Треба, каже, їй сі коси відрізати і голову обстригти.

Копитан гукнув на денщика, щоб обстриг Оксану. Тільки що той приступив та намірився, вона як вихопить ножниці, як скочила і каже: «Не дам нікому орудовати над моєю косою! Не вміла я зберегти своєї слави, не достойна носити і дівочої краси!». Та з сим словом — чирк! Як не було славної, довгої, густої та пишної коси! Оксана схопила її у руку, пригорнула до серця, поділовала... та гірко-гірко заплакала, далі і по голові себе ножницями — чирк, чирк... і постригла місцями усю голову... зібрала волосся,

і теж оплакала і каже: «Так тобі, Оксано, й треба. Згубила свою славу, ходи ж обстрижена!.. Я й забула, що мене треба було ще вчора обстригти! Чесна дівка красується косою, а така, як я, завжди обстрижена бува...» Забрала свою косу і волоссячко усе, завернула у хусточку і пригорнула до серця.

Охвицери думали, що їм велика морока буде, одягаючи її по-хлоп'ячій, і стали заговорювати... вона їм і каже: «Робіть що хочете з стриженою Оксаною... вона усе погубила: і славу свою, і косу, і розум; їй вже не можна нічого дівочого носити!..»

Як її одягали, як постригали по-хлоп'ячій, вона не пручалася, нічого не казала, тільки-що плакала...

Серце болить, розказуючи, як то страждала наша сердешна Оксана і що терпіла від копитана, злого чоловіка!.. Усього й пересказати не можна. Як він її по походам возив з собою, як її стерегли і ніч, і день, щоб не втекла. А зберуться до нього охвицери, то вона стояла перед ними, люльки їм подавала, і хоч усі знали, що вона дівка, та переряжена по-хлоп'ячій, та взивали її Іванькою і жартували з нею, і вигадовали дещо. Вона ж, як стіна, мовчить перед ними і ні пари уст не пустить, тільки здихне і подума: «слухай, Оксано, як заробила!»

Ще таки безсовісний копитан не переставав її обдурювати. Ще таки, як часом Оксана дуже розплачеться та стане його пострікати, та стане йому приставляти, який то він гріх над нею зробив, то буцімто й жалкує, і почне в'яць божитись і клястись, що він з нею звінчається, тільки от не прийшла бумага від матері; і почне

її усякі теревені правити, розважаючи її; то сердешна, хоч і не зовсім, а часом було трошки стане вірити: «Може, — дума собі, — і справді колинебудь він схаменеться і покриє свій гріх? Підожду до слушного часу!».

Вже й хлопчик в неї явився... Тут-то копитан при тій жінці, куди ще задалегідь завіз її для такого случаю, тут-то вже божився, і образ з стіни знімав, і записягнув, що тільки Оксана не зробить над собою нічого і благополучно рішиться, так зараз і звінчається з нею, щоб і гріх покрити, і рабйонка у закон увести. Ще не дуже після родин виходилась, а він вже і привіз її в'яць до себе, боячись, щоб вона не втекла, бо усе у неї на думці се було, і часом як допече її журба, то вона й проговориться.

Після родин не вінчається копитан. Стане Оксана плакати, стане копитана випитовати, що він дума з нею, — супостат засміється, та й тільки. Треба Оксані на хитрощі підніматися.

Стала веселенька, перестала тужити, стала говорлива, хоч з копитаном, хоч з охвицерами, як зійдуться. Про матір не згадує, і про вінчання не спомина... Агу! їй стало біли волі. Стала примічати, вже за нею не так доглядають, а далі вже й не каравулять. Далі-далі, вже їй можна, поперед з салдатом, а далі й самій, свою дитину, свого Митрика, одвідати, що годувавсь у другім селі, недалечко. Вже їй можна, коли захотіла, і по базарю самій походити, хоч до півдня. Ходить вона по базарю, і коли лучаться які люди, що знають, от вона і розпитує, на які і на які міста дорога у такій губернії до такого села? Хто зна, то й розказують їй. Вже вона сама не раз чула, як зійдуться охвицери до

копитана та стануть той проклятений чай пить з якоюсь підливкою, від чого і вона на вік пропала, і копитан їм розказує, що він і не думав ніколи вінчатися з нею, а тільки обдурював. «А тепер, щоб усе покрити, думаю, — каже, — звінчати її з своїм денщиком, або вам кому, панове, програти у карти, бо вже вона міні надокуча».

Чула се Оксана і не один раз, і своєю думку усе гадала.

Раз, увечері, зійшлися охвицери, і багатенько їх, до копитана. У карти грають, люльки смочуть, пунш п'ють і по чарці не забувають; гомонять собі, один одного не слухаючи; а денщики, один кушання готувить, а другий побіг у трахтир за напитками. Оксана, знаючи, що за нею не буде ніякого діла і що вона було собі при таких бенкеті, що до світу будуть гуляти, завжди лягавалася спати, вона, узявши шинелю свою, звернула і положила на свою постіль, мов чоловік лежить, і як уложила, та з хати, та з двора, і вулицями усе бігла, аж поки вибігла з того города, та у село, де годувався її Митрик.

Убігши у хату, так і бризнула жінці у ноги, що доглядала її Митрика, і розказала, що вона задумала. Ся молодиця знала усе, що з Оксаною поводилось, і не раз вона плакала з нею об такій її годині, подумала: «Що вже, — дума собі, — міні заплачено уперед гаразд, а як Оксана зробить так, як дума, так на мене й пені не буде». Узявши, нарядила Оксану у своє жіноче і голову її покрила; дала їй і кожушок старенький, дитини ради, закутала Митрика, що вже трохи не году був, і положила їй на руки. А там, зібравши усю хлоп'ячу одежу, що Оксана скинула, та ста-

реньких пелюшок дитських, і пішла з нею... та до ставка... Ніч; ніхто їх не бачив; положила на березі усю ту хлоп'ячу одежу, дитські пелюшки, буцім-то Оксана з дитиною втопилась, дала Оксані гривню на дорогу і випроводила її аж геть по вулиці.

Зосталася Оксана сама собі, у саму темну, глузу ніч, як палець. І йти б, і боїться; і куди йти — і не зна добре: зна тільки города розпитовати, на які їй йти. Подумала-подумала собі Оксана, далі й каже: «Уміла ти, Оксано, матір покинути, умій же й знайти її! Не боялась мандрувати, не бійсь же і вертатись! Мала у розкоші жити, терпи ж тепер і голод, і усяку біду... Що ж робити? Що ступлю, то далш від гріха, а ближче до матері... Господи благослови». Перехристалась і пішла.

Хоч і темна ніч, а, приглядаючись, дорогу видно. І від страху, щоб її там не зопинив хто, і від радощів, що вирвалася з пекла, Оксана, як з холоду, так дрижала, а тут і пустилась йти швидче, щоб зогрітись. Чи відійшла скільки, чи ще й не дуже, а вже й зогрілась. А тут ще й кожушок, і в узлі пелюшки для дитини, і палиниця, і півхліба дала хазяйка, спасибі їй, так вже Оксана так зогрілась, що не можна. Вже йде-йде, та й спочине, і дума собі: «Отсе я до матіночки моєї рідненької! Чи жива то вона ще? Може з журби та з туги і померла, щоб не бачити сорому, який я нанесла на її стареньку голову? Коли не застану її живої, то вже звісно, що вона і вмираючи прокляла!.. У! страшно!.. Я проклята від матері!.. Не устану з її гроба, там лежатиму ні ївши, ні пивши, поки сама не вмиру!.. Проклятій від матері не треба жити

меж людьми... земля не здержить!.. Коли ж ще живенька?... О, господи! Як я явлюсь до неї?... Се та Оксана, що була їй радість і втіха і що єю мати погішалась і величалась!.. Се Оксана, що сміялася з Горшковозівни, що помандровала з салдатами; чула, як мати дивовалася, що Явдошина мати не вмерла від туги, що дочка її покинула, а сама через годину туди ж помандровала!.. Явдоха ж може увечері і вернулася, а Оксана, гордая та пишная, що і за мужика не думала йти і що величалася над усіма, ся повісилась на шию копитанові, захотіла разом панею бути; таскалась з ним по усьому світу і дитину добула!.. От тобі, мамо, Митрик! Нявччись з ним, тиш його, се твоєї Оксани заробіток, що за охвицерами бігала. Придбала тобі і честі, і радости, і поважання. Бери його, мамо, на руки, виходь на вулицю, похваляйся добрим людям: от моя Оксана як наробила! Ні, сама послідня дівка у нашому селі так би не зробила, як моя дочка, що поважалася за саму першу!.. Розступися, сира земля, прийми мене, щоб я не бачила материних слізочок, тяжкого стида її, що я їй наробила!».

Так приговорювала, і дуже гірко плачучи, лежала на землі Оксана край свого Митрика, що спав закутаний у пелюшки та у кожух. Плакала-плакала, дивлячись на сина, і каже собі: «Нащо він родився на світ? На стид, на горе. Просвітку йому не буде від посмішища; з байстриюка не виходитиме. Моя мати його бачити не захоче, проклене укупі зі мною; я буду ховатися з ним від людей!.. Прибери його, господи, поки ще я не дійшла до матері! Коли б звір абощо... А я що? Хіба я чоловік?» —

аж закричала Оксана, скочивши з землі, і стала, випрямившись і озираючись бистро по усьому полю. Ув очах у неї іскри заграли, волосся дибом стало, руки як протягла, та й не зведе їх. «Я лютіша усякого звіра!.. Я вбила свою матір рідну... Я випила кров її по капельці!.. Так пожалкую свого дитяти? Воно не дитя мині, воно ураг мій... Як я з ним покажуся до матері, у своє село? Воно мині стид, страм, посмішище... Не треба його... Пропадай воно нечестивого роду, урага мого, губителя мого!.. О-о-о! якби мині попалась каменяка! Тут би йому і амінь! Що головці гарненько б... і не писнуло б! Ні, не так. Оттут у канаві викопаяу йому гарненьку ямку, положу його любенько... та разом землею і засиплю, і гробик виведу; воно і не зчується, мов засне... Нехай копитан шукає свого сина!..» Та се кажучи, і привилась обома руками у канаві, на рушеній землі, копати ямку, а сама аж регочеться, що як то гарно видумала: і прийде у село, і безчестя не принесе з собою, і ніхто об її стиді і не знатиме. Звісно, що тоді сердешна Оксана від великої журби не об своїм умі була.

От викопала ямку і, як вже добре розсвіло, вичепурила її гарненько — зовсім готово. Уставши на ноги, глянула на ямку, здригнула кріпко усім тілом... далі скрепилася на серці... і хутко пішла за дитиною, приговорюючи: «Ступай, Митрику, годі тобі спати на голій землі, копитанський сину! От тобі вічна кватеря готова!..» Підбігцем підійшла до дитини, протягнула руки, щоб узяти його... а воно, сердешненьке, виспавшись, прокинулось і собі протягнуло рученяточки, та сміється так веселенько, звісно — як годовичок, та й крикнуло: «мамо!.. мамо!..»

Та так жалісно, словнісінько неначе просить ся, щоб мама його не губила. Здригнула Оксана дуже... далі перемоглась, як кинеться, як ухопить дитину... а дитина рученятами і обняло її, і цілує, і белькоче: «мамо!.. бозя!..» Оксана так і зомліла, і не зчулася, як і впала на землю...

Утренья роса та вітерець дмухнув на неї, от вона отямилася... дивиться — і не зна, де вона. А дитинятко лазить по ній та усе, що вміє, та й белькоче: «мамо!.. бозя!..» Тут Оксана згадала, що вона мала зробити. Згадала — і мороз по ній так і пройшов... уздріла ямку, що було для своєї дитини викопала, разом скочила, ухопила дитину на руки і як стріла побігла від того місця і, відбігши, кинулась навколішки, положила дитину і стала богу молитись щиро, і поклони бити, і обіщоватись, що ні за що вже не зробить ніякого худа дитині, донесе його додому і, коли й мати його не благословить і відкине від себе, і хоч усе село гнушатиметься його і байстрюком дражнитимуть, хоч що б то ні було їй за дитину, вона його не покине, вигодує його і до розуму доведеть; а далі й каже: «Коли я не вміла бути дочкою, так буду вже матір'ю!» — і стала вп'ять молитися і бога прохати, щоб простив їй сей тяжкий, смертельний гріх, що вона хотіла зробити над дитиною. Тількищо помолячись, стала уставати, тут якраз сонечко зійшло, та так ясно і так пречисто... Оксані стало на душі трошки веселіше, утерла сльози, поспідала трошки, дала й дитині папки, повернула його, пригорнула його до серця, де у неї лежала у платочку дівоча її коса, і пішла з своєю думкою, часто здихаючи, і усе з дитиною роз-

мовляла: «бозя! мамо!» — а Митрик щебетав за нею, сміявся, ловлячи її сльози, що так на нього й капали, та й заснув собі.

Довго того розказовати, як наша сердешна Оксана з своїм Митриком пробиралась через усі міста до свого села. Часом добрий чоловік дучався і підвозив її, а білш того, що йшла. Рук не чула, несучи дитину, ноги дуже боліли від ходьби; де випросить чого з'їсти, а де й нічого не дадуть, то й голодовала часто, зоставляючи дитині і послідню крихту. От вже доходить, вже усе ближче, усе ближче до свого села... а серце тільки тьох-тьох! а на серці, так бог-зна які думки! Як вона явиться матері?... Що мати скаже їй? Ще то чи жива мати?... Горечко їй тяжке!

Скільки вона там ішла, а таки дійшла. Ось верстов з десяток зосталося до свого села. Дума собі: «Хоч і нерано вже, а як поспішу востанне, то хоч смерком, а таки добреду додому...» Як же в неї одна думка, що як то вона побачиться з матір'ю... або знайде вже її на кладбищі; так йде, й ноги не йдуть, і спотикається, і становиться, вп'ять піде, дрижить усім тілом, у горлі засиха, де найде водицю, промочить смажні уста, вп'ять піде... дух їй захвачує, нездужа, сяде, чи віддохне хоч трохи, чи ні, вп'ять скочить, вп'ять піде і вп'ять не надовго... та так і опізилася. Полуношна зірка зійшла, а вона ще далеко від села. Дибала-дибала, знемоглась зовсім; стало сіріти, зобачила, що маячить їх церква, вона так і впала навколішки... «Церква свята! Я увіходила у неї чиста й непорочна. Чи достойна ж буду стати у ній з своїми гріхами!». І що то вже плакала, стоячи там та молячись...

Глянула, що землю змочила слізьми, от і каже: «От який ралець принесла я на родиму землю... Недовго буду я тебе сквернити, ступаючи по тобі!.. Не заступляйся передо мною! прийми грішне тіло в себе по смерті, хоч за те, що буду тебе рано й вечір слізьми поливати!..»

Посилкувалась, щоб устати, не змогла, тут на дорозі і припала, стогнучи й плачучи.

Обвидніло. Йде чоловік дорогою у село. Бачить, щось лежить на дорозі... підійшов ближче — жінка з дитиною, мабуть недужа; лежить, плаче, стогне і руки лама. «Чого ти тут, молодце, на шляху лягла?» питається чоловік.

Зирнула Оксана на голос, придивилась пильно... «Ох, господи!» — крикнула, обернувшись до землі, заплакала навзрид і каже: «Покрий мене, сира земля, нехай я не бачу!..»

— Та що ти таке? Чи недужа, чи що?

Оксана не каже нічого, тільки гірко плаче.

— Та ну бо, коли недужа, то я тебе підвезу» — сказав чоловік і став її поворочувати, щоб знати, що се таке є.

— Убий мене, Петре! — крикнула Оксана. — Убий на сім місці: я за тебе буду бога молити.

— Та хто се такий? Щось я тебе не пізнаю.

— Убий Оксану! роздави її п'ятою...

— Оксано, се ти? — крикнув Петро і відступився від неї, зчепив руки і, дивуючись, дивиться на неї...

І як йому було пізнати Оксану? Він знав її дівкою здоровою, повновидною, рум'яною, веселою, жартовливою; сьогодні розрядиться, а завтра ще краще. А тепер, бачить, лежить перед ним щось худе та прехуде, сухе, бліде, замліле, аж

почорніла на виду! Не одежа на ній, а старцеве лохмоття на ній, і голова покрита чорним-пречорним дірявим очіпочком; лежить, не здужає устати, і гірко плаче.

Добра Петрова душа! Кинувся до неї, підняв її, посадив, і сам сів біля неї, розважав її, сам поплакав з нею, і як вона дуже виштовала про матір, чи жива вона і як живе, то він і розказав:

— Мати твоя, Оксано, жива, та що з того? Краще б її бог смерть послав! Ось що я тобі розкажу.

У той вечір, як ти... теє... то, як вже тебе не було, вона і не хопилася, лягла спати, думаючи, що ти не рано прийдеш. Як же вздріла уранці, що тебе нема і що ти не ночувала дома, отут вона вже не знала, що й робити! Побігла до сусіди на пораду, на провідки... через годину усе село загуло, що Оксани нема. Бідна твоя мати, і сказати не можна, як журилася, та усе ніхто не догадується, де ти дівалася. Ніхто не знав, щоб ти з ким з служавих любилася, а об копитанові й байдуже — ніхто й не думав. «Коли ж вона не з москалями побігла, — казали люди, — так або втопилася, або що». Шукали і у ставку. Аж ось і вернувся наш Кіндрат таки; його підводу брали під салдатів, а він ночував у тім дворі у дядька, де й копитан на кватері стояв. Чує Кіндрат, що люди розказують, що копитан привіз з нашого села якусь дівку. Він, щоб подивитись, хто там така, чи не з дочок його хто, зирк у вікно... аж Оксана сидить у копитана на колінках і обніма його, й цілує, і веселенька, і весільні пісеньки собі ж приспівує... Правда ж сьому, Оксано? Було се?

Оксана похилила голову і втерла слізочки...
Петро їй каже:

— Ну, дарма, се він розказовав. Він здивовався, та як не його діло, то й відійшов. На другий, каже, день копитан поставив водки щось багато і для своїх людей, і хазяїнам. І Кіндрат, каже, пив... Не плач, Оксано, і не соромся; я розказую, як він казав. Отто Кіндрат, вернувшись до Векли, та прямо їй і каже: «Не шукайте Оксани своєї: вона оттак і так, там і там...» Тут вже не знали, що з твоєю матір'ю і робити. Вона не заплакала, а тільки уся подерев'яніла... Стали її розважати, вона мовчить, та усе у куток пильно дивиться. Я там був і не відходив від неї.

Оксана хотіла щось сказати, дякуючи йому, та за слізьми не змогла.

— От мовчала-мовчала і усе дивиться так страшно на усіх, далі і заговорила таке, що й сказати не можна. То кричала, щоб ловили солдатів, що вкрали в неї душу, що в неї нема душі, що вже вона не чоловік, що вона колода, ні нащо не потрібна. То помовчить, та й стане людей прохати до себе на весілля, що вона йде до копитана, і почне пов'язувати собі на голову щонебудь замість скиндячок, та й заведе весільних пісеньок... «а як,— каже,— приведу собі доцю Оксаночку, гарну та прегарну...» Та разом з серцем і крикне: «то я її за ніжки та об лавку. Уб'ю гадюку, уб'ю змію!.. Вона з мене кров випила, вона...» — та тут вже таке понесе, що не хочу тобі й розказувати, бо й так дуже плачеш...

— Годі ж, годі! перестань! — казав Петро, — слухай, що далі тобі буду розказувати. Страждала

твоя мати так довго. Ми думали, що вона тронулась з ума; одначе сяк-так то молодіці, то знахурі, відволодали її, прийшла вона до пам'яті... так що ж? Тут то яке її лихо постигло! Тут і напали на неї наші п'явки! Зараз начальство з громадою присудили, як Векла є бездушная, і сина і приньмита нема й не буде, то землю її узяли у общественну і поділили меж собою. Тут писар по книгам знайшов, щоб то твій дідусь та його дідові та винен був п'ятдесят рублів, і об тім і бумагу читав перед громадою... а що громада зна? От і присудили ваш двір віддати писареві... от твоя мати і пішла у сусіди...

— Моя мати у сусідах? — крикнула Оксана, руки ламаючи. — Се я їй так наробила! — Та аж припала до землі, плачучи...

— Та як вийшла? Обібрана зовсім! То на ліки пішло, то брали добрі люди за якусь колись-то позичку, а то й підкрадали, так що Векла, з багатої на усе село, у чім стояла, у тім і перейшла до Миколи Штирі. Я ходив у дологу, се без мене вони так упорались. Вернувся, дивлюсь, зовсім занастили і звели її ні на що!.. Хотів уступитись за неї... «Не руш,— сказала мині Векла,— бог з ними! Се мині нічого сінько! Коли Оксана так зробила, а вже люди... І нащо воно мині без неї? Помру і без худоби. Вона поїздить з копитаном, заробить багато грошей, у розкоші поживе, а я на смітті помру!..»

Що вже плакала та билась сердешна Оксана, так і міри нема! Якби що, сама б на себе руки підняла, слухаючи, до якої біди довела вона матір. Петро сяк-так розважав її і став совітуватись, як їй до матері явитись; Оксана

нічого того не слухала. «Іду, — каже, — просто до неї, як і помандрувала просто. Умру біля ніг її! Нехай, що хоче, те й робить зо мною».

Петро довго сидів та усе думав, далі й каже: «Як тобі, Оксано, і у наше село явитись? Тебе засміють, закиркають, просвітку тобі не буде. Послухай мене. Сідай на мій віз, я тебе провезу до мого двора, що ніхто й не побачить. Там знайду материну плахту і свитину, і очіпок, та й прийдемо поза вулицями до пан-отця, нехай нас звінча, та тогді вже явимось і до матері. Вона, побачивши, що ти вже у закон уведена, не так буде на тебе жалковати; а у селі ніхто не посміє з тебе сміятись, бо ти вже будеш мужня жона...»

Ще Петро гаразд і не договорив, а вже Оксана і біля ніг його. Хвата їх, цілує, слізьми обмива, аж задихається, і не зможе слова сказати. «Петре!.. Петре!.. ти не чоловік, ти янгол божий!.. Братік рідний цього б не придумав, щоб так мене утішити!.. Що се ти здумав?.. Чи достойна ж я того, щоб ти й думав так? Як у твій чесний дом, що була богобоязлива сім'я з батька, з діда, та увести мене, потаскуху, що сором на неї дивитись, що земля не держить?..»

— Ти знаєш, Оксано, що я тебе любив щиро і тепер ще тебе люблю. Я знаю твою душу. Ти спіткнулась трішки. Хоч що хоч про копитана розкажуй, а й ти винна... ну, та дарма, усе забуваю і ні об чім згадувати не буду, мов дівкою тебе беру...

— Ні, Семеновичу, не остигну ніколи твоєї слави, не запакошу твоєї сім'ї й роду!.. Я пропала навіки!.. Хіба не бачиш, онде й заробіток мій...

— Він буде моїм сином рідним. Через тебе я його любитиму. Послухай мене: покрий свою славу, дай йому батька, а матері сина!..

— Ось де моя слава, — сказала Оксана і виняла платочок з своєю косою, і показала Петрові. — Ось де вона! Ніхто не може її приставити до мене! Ніхто її не узяв у мене, я сама, своїми руками відрізала, як сама себе і погубила. Приставити її і вернути мою славу ніяк не можна. Хлопця вигодую, як здужаю; матері, коли ще допустить до себе, буду їй і сином, і дочкою, і робітницею, і крепачкою. Буду ніч і день робити, щоб її пропитовати за те добро, що через мене рішилась вона. А чужого віку не хочу заїдати, не хочу, щоб ти за свою добрість терпів через мене...

Що то вже довго уговорював її Петро, так вона ні за що не захотіла зробити по його думці, хоч зовсім бачила, що він дуже велике добро для неї і для матері робив. Не захотіла, щоб він її проводив через село і від сміху оборонив, ні за що не захотіла. «Як заробила, так буду й чути. Я ще й не сього достойна!»

Пожалкувавши, поїхав Петро своєю дорогою, а Оксана, подумавши-погадавши, узяла сина, перехристилась, пішла селом...

Перш усього зустрілась з Оксаною молодича, преня її подруга. Придивилась і крикнула: «Так і є! се Оксана. Мотре! дивись, Оксана йде!». Мотря собі: «Та Оксана ж, і з заробітком!». Одна по одній — і пішли по усьому селу... тільки доходить сердешна Оксана до якого двора, дивиться — вже усі з хати вийшли і дивуються на неї, і сміються з неї, і кричать: «А що? погуляла за салдатами? Добула слави? Неси

салдатченка матері на втіху. Чи байстриюком матері хвалиться йдеш? Не дивись на мене, паплюго!». От така їй честь була зо всіх дворів. А коли дівчата вийдуть дивитись на неї, то матері заганяють і лають, щоб і не дивилися на неї. «Вона, — кажуть, — не достойна того за своє мандрування за салдатами. Остидила усе село!». А що पुще дівчора! Так ті, чувши усе від старших, так аж на вулицю вибігли, і за поли сіпають, і кричать, вже й приложили: «Салдатка йде, байстрия несе... кир, кир, кир. кир!».

Оксано, Оксано! Чи ти усе чуєш у тім же селі, де колись тільки вийдеш на вулицю, то усі вибігають против тебе, щоб хоть подивитись на тебе та позавидовати на твою красу; а коли було заговориш з ким, так і той радісінський, і усі збираються круг тебе, щоб послухати твоїх речей, шукток та вигадок. І що то: і самий престаренний дід і немощний, що вивели його на вдвір'я та посадили на завалині, і той, як було проходиш мимо нього, то так пишно дивиться на тебе, та аж не втерпить і скаже: «От дівка — так-так!». А тепер яка тобі честь!... Що то ще буде від матері?..

Серед такого величання йде сердешна Оксана, і куди йде, не зна, бо від стида і світа не бачить. Плакала б, так вже й сліз нема, так вже серце запеклось, що й слізинки очі не пустять...

Сяк-так добрела через силу до Миколиної хати, де, чула, що мати її живе. Скріпила серце, відчинила сіни, посадила хлопця долі, подумала, перехристилась, відчинила хату, глядь — господи! Хто то лежить?... На полу, на рядні лежить старенька, худа-худа, як шкелет, жовта, бліда,

очі запали, з-під старенького очіпка світить біле, сіде волосся; вкрита стареньким кожушком і виставила руку, а рука суха-пресуха, як скібка, і хоч спить, а стогне... «Хто се? — дума Оксана. — Чи не мати? — Так я ж не таку покинула її. Хоч вже й старенька була, та була повновида і ще не сіда... Та хто се?...» Стоїть як укопана... труситься... зовсім зомліти... Тут слези аж до серця підступили... як побіжать річкою з очей... не здержалася, проговорила, хлипаючи: «Матіночко! рід-ненька... Чи се ж ти?...» Стара лупнула очима, бистро подивилась на Оксану, а та аж за піл ухватила — не встоїть на ногах... стара заплющила, в'ять підняла очі і дуже пишно приглядалася; далі струснулась, стало їй дьоргати по лицю, глянула на бога, підняла руки... і тільки крикнула — ох!... вже Оксана кинулася до ніг, достає їх, хвата, щоб поціловати, а сама так і заливається слізьми... Векла (се вона й була) випручала ноги, піднялась і сіла на полу; труситься, до бога руки підводить, силкується щось сказати — і не промовить... Оксана лежить долі, аж підплива слізьми, потім стала навколішки, піймала руку материну, і хоч та віднімала, а вона таки держить та виціловує її... і собі не зможе слова промовити!

Довго сього було; стара через силу і сказала: — Що сети наробила з собою? — та сказала так тихенько та люб'язно; звісно — як мати.

Хлипа Оксана, стоячи навколішках, і слова не скаже. Дух її захвачує.

— Ти, бачу, й сама знаєш, як себе звела! — стала казати Векла, і слов не збере. Далі, силкуючись, промовила: — Йди собі туди, куди від мене пішла. Нащо я тобі!

— Ох, мамочко!..— тілки й чути від Оксани.

— Мині без тебе легче було... Я не можу на тебе дивитись... йди собі... коли здужаю... кликну тебе...

Оксана не встає...

— Мамо!.. бозя!..— Се Митрик, що покинула його мати у сінях, бачучи, що двері у хату відчинені, поліз-поліз, переліз через поріг, доліз до серед хати, сів, розглядав, глянув на образи та показує ручкою і белькоче: «Мамо!.. бозя!..»

Векла глянула на нього пишно, здригнула і питає дочки: Се воно?

— Воно, мамочко!

— Подай мині його.

Оксана, сама себе не тямлючи, ухопила дитину, положила на руки матері і припала до ніг материних.

Векла, узявши дитину, дивилась на неї довго, перехрестила його: «Во ім'я отця і сина і святого духа. Слава тобі, господи, що ти не звела його, не взяла нового гріха на душу».

Митрик, сидючи на руках у Векли, байдуже, що тут робиться, усе ручкою показує на образи та усе знай: «Мамо!.. бозя!.. бач...»

— Так, мій янголе божий!— сказала Векла, пригорнувши дитину до себе,— так, бозя! бог і сам проща грішників, і нам грішним велить прощати ворогам нашим... Устань, Оксано, йди до серця материного, будь моєю дитиною вп'ять.

Господи! і сказати не можна, що тут вже було меж ними, скільки вони плакали, обнімались... Оксана усе випитує матір, чи від щирого серця вона її прощає, бо сама собі не вірить від радости...

І увесь день на тім пройшов, що усе вони пестувалися... Стара Векла аж неначе здоровіша стала, і усе до бога, усе до бога, щоб він так простив, як вона простила дочку свою.

Над вечір бачила Оксана, що Петро приходив до хазяїна і розпитував, що тут у них було, а до Векли й не заходив.

Увечері Оксана розказала матері усе, як спізналася з копитаном і як усе було, аж до останнього часу. Векла усе пишно слухала, не раз сплакнула, слухаючи страждання Оксанино, а далі сказала: «Не було б сього нічого, якби ти мині попередю сказала, що полюбила копитана і з якою думкою. Я б тебе відвела від нього. Де таки сьому статись, щоб пан та узяв мужичку? Коли і явиться такий супостат, і стане таке казати, то се на сміх, на погибель. А якби ти не гордилася та не думала, щоб бути за паном, а вийшла б за мужика, от хоч і за Петра, що дуже мині у великій пригоді став без тебе, то було б усе не те... Ох, моя годинонька лихая!.. Ну, та вже сказано, бог простить!.. Будемо жити, неначе нічого і не було; і не спом'янемо нічим. А за копитана... нехай я буду молитись! Спасибі господу милосердному, що тобі на розум послав уклонитися од зла, що покинула свого урага, не подумала за ним таскатись, кинула усе зло, прийшла до мене і дитину сохранила. Через се ти знайшла вп'ять моє серце. Годі ж, годі, не плач вже. Спочинь після такого турбування. Завтра прийнемося за діло, як і попередю бувало».

От і справді, почали жити собі любенько. Векла чула, як селом осміяли її Оксану; чула і від Миколи, хазяїна, де жила, що не буде держати «мандрьохи», як усі узивали Оксану; так от вона

і призвала і своїх хазяїнів, і ще декого з розумніших людей, та й розказала їм про Оксанино страждання. От усі тут і розсудили, що се більш насильство було, чим своя охота.

Далі та далі, хоч де й побачуть люди Оксану, то усе менш сміються Оксані і усе менш прикладають прикладок. Бо насміялись, так вже й годі. Так Оксана бо своє знала. Нікуди від матері ні на п'ядь і ні з ким вже нігде не водилась і не зналась. Одна собі у хаті сидить та робить; а матір зодяга і пропитує її, ніч і день рук не поклада. Тільки їй і проходки, що до церкви божої та по воду та куди роботу віднести.

Як обжилися трошки, тогді став Петро ходити до них; помагав їм де у чім, і знай усе своє товковав, щоб Оксана пішла за нього. Раз слухавши його довго, що він їй об сім казав, вона просила його, щоб ішов з нею. От і пішли, і прийшли на кладбище. От Оксана й каже:

— Петре! я завжди знала твою добру душу; знала, що ти чесний і розумний чоловік. Мині тебе жалко було, що ти за мною убиваєшся, і я скоріш усіх пішла б за тебе, якби не явивсь... він, погубщик мій. Після сього, що я з собою зробила, я не достойна не тільки тебе, та й посліднього личмана. Тут, на батьковому гробові, де й сама колись лежатиму, закопала я свою славу, що показувала тобі, як ще йшла у село, свою дівочу косу, свою волю, до суду — до віку. Закопавши поклялася: як не можна приставити знову моєї коси, так не можна міні стати достойною чесного чоловіка; не принесу нікому безчестя, не зав'яжу чужого віку, не остигну ніякої сім'ї, не піду ні за кого. Петре! ти вбивавсь за мою матінку; як я згубила було її, ти не покинув її.

Ти мене, як я у самій великій біді була, скрізь землю пішла б, ти не покинув мене на шляху, розважав мене, і як усі на мене напали, сміялись з мене, пострікали міні, плювали на мене й дурались мене, ти саме тогді хотів мене узяти, покрити мій стид і сором, увести мене меж чесних людей... Хто ж так зробив би, як не син моєї матері, брат мій рідний? Петре! будь міні братіком рідненьким! Не покинь мене, коли мене усі люди покинули! Прийми тут, де моя слава, де моя воля лежить, де й я колись лежатиму, прийми мою присягу, що не піду ні за тебе і ні за кого! Буду матері дочкою, якою колись була; буду сину матер'ю, поки... поки його батько... коли то ще не віддурається...

— Оксано! Жалко міні тебе рішатись, бо, бачить бог, і тепер тебе люблю, як спершу полюбив. Хотів покрити твою славу, хотів показати людям, що вони неправедно осуджують; хотів бути батьком твому сироті, бо на... нього нічого сподіватись. Коли, кажеш, хочеш бути дочкою, якою й була, так у сім ділі послухаймо матері: як вона скаже, так нехай і буде.

Подумавши, Оксана сказала: «Нехай буде, як мати скаже». От і пішли додому.

Мати вислухала Петра, потім вислухала і Оксану, і сказала: «Петре, велика твою душа! Бог тобі нехай відплатить за усе, що робив для нас і що тепер хочеш робити. Дяки нашої тобі мало! Дуже б я сього хотіла, щоб ще на своєму віку побачити моєї Оксаночки славу покритою; та що ж робити? Оксана правду каже. Ти молод чоловік, ти ще не знаєш, що можуть зробити людські речі... Хоч по капельці дощик крапа на камінь, а таки проїсть його; так і тут. Стануть

говорити, товковати, судити; ти се усе чуєш; попереду тобі нічого; а далі станеш прислухатись, думати, передумовати; далі й повіриш і станеш жалковати, що узяв таку... зненавидиш її... А яка її доля тогді вже буде? Тепер яка є вона, одним - одна душею, усе перестраждала, усе перетерпить. Так, Петре! Правда, бачу, Оксанина. Будь же братіком, не покинь її з сиріткою, як я вму, а мині будь таким, як я і до сього часу тебе бачу, і благославляю тебе за се».

— Матінко рідная! — поклонивсь аж у ноги Петро і каже: — Прийми ж мене, сироту, у свою сім'ю. Благослови мене, як сина! Не цурайтесь мене і не бороніть мині содержати вас. Сестро Оксано! Уручи ж мині твого хлопця. Я приймаю його замість сина. Як ти присягалася своєю славою, так і я от перед матір'ю запрягаюсь, що не ожениюсь ніколи. Після мене він наслідуює і мою худобу. Благослови, мамо!

Векла поблагословила їх усіх і віддала Митрика Петрові руками і сказала: «Нехай же він буде Митро Зав'язисвіт, бо він нам усім зав'язав світ».

Так і почали хлопця звати і у сільські списки так його записали. Векла з дочкою не мали ні у чім нужди: Петро їм помагав і усім поділявся. Сяк - так зібралися, купили двір і жили собі, хвалючи бога милосердного.

Раз, так вже годів через п'ять після того, як се діялось, убіг у хату Митрик і кричить до Оксани: «Мамо, мамо! а в мене є біленький шажок. Ось бач!». І показує гривеник.

— А хто се тобі, сиңу, дав? — пита Оксана.

— Пан дав, — каже.

— Який же там пан?

— А ось який, — каже вже Петро, що увійшов за ним у хату. — Копитан.

Оксана так і поблідла, і затрусилась.

— Та не лякайтесь, а слухайте, що було, — казав Петро. — Дивлюсь, на станціоннім дворі, що біля мене, стоїть бричка і ходить по двору таке, мов наш копитан. Я підійшов ближче... дивлюсь... він і є. Я подумав, що з нього буде? Покликав Митрика, та і йду у хату, будім до смотрителя, а він мене і зопинив:

— Се твій малчик? — каже.

— Ні, ваше благородие, — кажу я, — се копитанський. Так прямо і відрізав.

— Как копитанський? — аж скрикнув і підійшов до хлопця.

— Так, ваше благородие, — кажу, — команда стояла тут, так копитан зманув у нас дівку, Оксану. Так вона утекла від нього і принесла сього хлопчика.

— Так се її син? Да, мошеник, який бойкий, — та узяв його за чубчик і поскуб легенько, та й каже: — Так она таки дійшла назад? А мині сказали, што она з сином утопилась.

— Ні, ваше благородие, — сказав я, — прийшла сюди і живеть тут у великій бідності...

— Виш, как мене обманули, — каже. — О, да плут будет малчик. Увесь у меня.

Тут ще подьоргав його то за ухо, то за чубчик, а далі виняв гривеник, та й дав хлопцеві і каже: «На, отдай матері, штоб тобі орішков купила». А сам сів у бричку і поїхав.

Так розказовав Петро.

Оксана узяла гривеник, звела очі до бога і кинула той гривеник у вікно, аж геть на вулицю, де діти грались; обняла Митрика і гірко-гірко заплакала...

ПЕРЕКОТИПОЛЕ

*Присвячується Євгену Павло-
вичу Гребінці*

Чи знаєте ви, люди добрі, що́ то є суд бо-
жий? Чоловік з злости зробить яке лихо другому,
вкраде що, приб'єть, зовсім вб'єть, так як ніхто
не бачить того, що він зробив, ніхто не виявив
на нього, свідителі не докажуть, та він собі і
байдуже, і не боїться нічого, і дума, що йому се
так і минеться. Хоч його і під суд віддадуть, та
як доказчиків, свідителів нема, так він і наді-
ється, що йому усе так і минеться, і він буде
прав, неначе нічого і не зробив, ніякого худа...
Ох, ні! не так воно є. Єсть над нами создатель
наш. Він, будучи пресвятійший, саме істинне
добро, самая чистая правда. Він не потерпить,
щоб яке злеє діло так і минулося. Хоч чоловік,
зробивши худо, і захова кінці так, що ні жоден
чоловік не дошукається до правди, так він, пре-
мудрость вишня, він, знающий наші діла, ба-
чащий самії думки наші, він не потерпить ніякої
неправди. Він об'явить твоє діло через те, на
що ти і не думаєш, і неначе рукою вкажеть:
отсе той, що зобидив брата і відвів від себе
пеню, що хоч на кого іншого подумают, а тілки б
не на нього, щоб самому перед людьми бути
чистому і правому: а як трошки забудуть про
сеє діло, так ще гірше зробить. Такого всене-
премінно і так об'явить, і при такому случаю,
що ти і не сподіваєшся, і через таку безділицю,

що ти овсі і не надієшся. Та об'явивши се, тут відкриються і усі злії діла, об яких вже люди забули і розиськувати, бо кінці добре були заховані. Тут усе явиться, усе відкриється, по ниточці, як там кажуть, дійде і до клубочка. Бо спершу бог, як отець над дітьми, усе ждав, усе довго терпів, може схаменеться, може покине худо робить, відмолить свої гріхи, то й прощення получить: коли ж ні, що не тільки не перестає зла робити, не тільки не кається у прежніх гріхах, та що далі, усе і йде на гірше, від худого і йде на худше, тогді годі—повелить... і комашка стане свідителем, і ниточка заговорить, і через неї відкриються великі та мерзкі діла.

У одному селі почали пропадати кури: за ніч у однім дворі пропаде курка, у другім зо три, де й білш. Хазяйки журяться, жаліються мужикам своїм, а ті й байдуже: невелике діло курка; може й так забігла, може й задавило що. Далі та далі почали усе білш кури пропадати, та вже і не стерпіло хазяйство, пійшли до волости.

— На кого маєте пеню, скажіть: я брата рідного не пожалію, аби б по правді доказ був,— так сказав голова.

Почали люди примічати, чи не буде якого сліду на когонебудь. Що ж, курку узято, понесено, курку дорогою щипано, і шир'я так слідом і пали до двора Явтушиного; там бо то два хлопці шалістливі, так білш неділі, як нема їх дома, з батьком пійшли з хурою.

— Пеня!—сказав голова,—один краде, на другого біду зворочує.

Там геть-геть упав слід до Кахибиди. Що ж там і хлопців нема, одним-один дідусь, старий

та немошній, йому вже приходиться не до курей; а у сім'ї самі молодичі та дівчата, нащо їм і кури?—своїх є, батечку мій! Так усе пропажа є, а слід відведено; хто його до правди добереться!

Далі вже, годів через два, вже не тільки кури, вже стали пропадати і поросята, а там—підсвинки; а згодом, згодом, то тільки і чути: там шкапу у хазяїна зведено, де і волика, а коли що трохи, під який час, то й пари волів добрих нема. І що то?—тільки що з двора поведено, то як у воду! Ні слідів, ні кінців; хоч де хазяйство ні їздить, де ні розпитує—нема та й нема, як у воду кане. Сумує народ і не надивується. «Що за недобра мати?—так промеж себе совітуються.—Коли б, сказати, в нас постой, то так би і бути: від москаля не вбережешся; а то ж не чути і за п'ятдесят верстов ні одного москалика, і не найджа ж то ніхто до нас у село; усе свої люди, а є меж нами злодій! Дій його чести, на кого б то подумати? Усе парубоцтво—як один. Усіх знаємо, усі чесні, усі добрі, усі смирні, не гуля з них ні один, а усяк з них жалкує, що нам така є біда, і усяк з них похвалюється, що тільки б піймавсь хто, так вже не помиловати такого й такого сина! Бачиться ж, і засідають на ніч, так ніколи ж нічого і ніякої примети ні на кого. Вже ж ми і ворожок питали, так кажуть, найздом бува: рижий, кажуть, москаль; попереду, кажуть, нашле сон кріпкий на усе село, та й порастеся, як у себе у хаті. Так що ж ти против лихого слова зробиш? Тільки жалкуй від такої біди, та й мовчи».

І мовчать, та тільки чують, що вже Мирін зовсім опішив, послідню парку воліків виведено;

а там і Улас рішився своєї шкапи; у Марка з сажа аж трьох кабанців, і вже й ситеньких, узято. Кругом біда, відусіль пропажа!

Як ось вже почули, що у Дем'яна Рідкоплюя усю комору забрато. Підкопався, вражий син! та що то? усе, усе позабрав: і жіноче, і дівоче, і що було пригосподарьоване, усе забрато, і сліду нема, неначе щезло.

Дивуються люди та, ходячи коло волости, б'ються об поли руками, і усяк на сю ніч жде й собі такої напасти. Уже й голова прийшов і сказав, що він притьмом не зна, що робити!

— Піймайте, — каже, — міні злодія, хто се у нас краде! Я його... я йому!.. Він в мене зогниє у холодній!

— Пожалуй би піймали, якби знали, хто він є, — казала громада сумуючи.

Аж ось і обізвався один парубок, Денис Лискотун, і каже:

— Коли б подозволили по дворам обиськати! Уже видиме діло, що ніхто з чужих не наїзда, се певно свої.

— А що? він правду каже, — розсудили старики. — Звеліте, пане голова, яким моторнійшим, нехай по хатам скрізь обиськають.

— Некого ж і послати, — сказав голова, — нехай ійде Денис, забравши хлопців.

— Та може міні не повірите? — спитався, уклонившись звичайненько, Денис.

— Як то тобі не повірити, кому ж і повірити? — обізвалися старики.

І як таки Денисові не повірити? Що то за парень бравий був, даром, що сирота без батька! Ще тільки на ноги піднявся, до підпарубочого дійшов, а вже видно було, що з нього буде

чоловік. Він і не жив дома, він не дуже до мужицької роботи, як усі прочі. Як піде, піде по селах — хто його зна, де то вже він ходить, на заробітки, та так щиро заробля, що незабаром вернеться, і чого то він не принесе! Сам одягний, такі зовсім, як міщанин, і уся одежа на ньому хороша, ще повні кишені грошей нанесе. Матері своїй, вже й старенькій, теж принесе коли платок, плахотку, пояс, чобітки, а коли й серпанок, і у усім їй поважав. Та був собою красивий, моторний, против усякого звичайний, на вигадки та на прикладки його подавай. На вечерницях тільки його і чути. Не боявся ніколи і нічого: у саму глуху північ скажи йому пійти на кладбище, — піде і усе справить, мов середу дня. Тільки й боявся собак, і що то не любив їх! Було, яку зна злійшу собаку, то що ні дасть, а дасть, то й купить її, та на гілляку і повісить, і отрує було їх. «Що ж, — каже, — не люблю та й не люблю собак. Мині гидко на неї дивитися. Аж дрижу, щоб яку собаку вбити! Така вже моя натура!». А що розумне було, так не узяв його кат. Хоч і не дуже пишно приставав до громади, і не часто було і виходить до волости, та вже ж коли вийде, послуха об чім рада, вже й вкине слово, та таке, що й десять стариків, сидих, як лунь, і у три години так не видумають. Усі такі, усі селом, ув один голос було кажуть: «Отто наш голова росте!»

Так такому б то не повірити оглядів двори, чи не знайдеться де у кого ворівських вещей? Куди! тут ще стали його прохати, щоб зділав милость, забравши яких парубків сам зна, пішов би і оглядів усіх, не минаючи ні одного двора.

Нічого Денисові робити — вибрав парубків, сам і пішов з ними.

— Починайте з мого двора, — звелів Денис.

— Та як се можна, щоб на тебе хто подумав? — казали парубки. — Се вже не знать що, коли на тебе таку пеню складати!

— А що ж, братця, нічого робить! Коли велено усіх обиськувати, так що я за дядя, щоб мене не заньмати! Шукайте, шукайте! може що і знайдете, — казав Денис, усміхаючись, та узявшись у боки, надіне тую козацьку шапку набакир, та й плюне через губу по-московськи.

— Ну так, що знайдемо! — скажуть парубки і йдуть за Денисом. Той їх і у хату уведе, і у комору, і на горище, і де є який закапелок — усюди, усім, усе покажет і скрині повідчиня, і у них усе переріє. «Глядіть, — каже, — глядіть добре!»

Що ж? Переріють, переберуть усе, а як нічого нема, так і нема. З тим пійдуть у другий двір.

Тут вже не так, тут вже сміливіше усі обиськують і по хаті, і по двору. А Денис сам, не беручи з собою нікого, полізе на горище, і що то? Усе там переріє, що ні знайде, чи льон, чи прядиво, чи коріння яке, усе перебере і по стріхам загляда, так хоч би нитку з покраденого знайшов.

Еге, та не усюди ж і так! У однім дворі, на горищі, на хаті, Денис знайшов пояс хороший, каламайковий, і показав його хазяїнові, що тут з ним ходив. «Так і є, козаче, се мій, ще батьківський пояс, я його віддав синові носити, а той положив у материну скриню. Так і є! Усе з скрині забрато; шукайте, здітайте милость, чи не знайдете ще чого!»

Тут вже Денис пошле парубків на хату ськати, а сам забира хазяйство, руки їм зв'язує, і старого, і малого — усіх шле до волости. Не знайшовши тут білш нічого, йдуть у другий двір. Там в'яють через скілки дворів, в'яють знайдуть де хустку, де очінок або що таке; і усе знаходить Денис по горищам. Мабуть пильніш усіх ськав, що ніхто, опріч його, не знайде. Дещо знайдуть, то і там хазяйство до жодного забирають і пруть до волости, і вже повну холодну натирили і людей, і жінок, і дівчат, і малих дітей.

Почали їх випитовати, розпитовати, з жодного допрос писати. З кожної сім'ї усяк ув одно говорить: «Знать не знаємо! Бачили усі, що я дома не був. Батько їх не діжде, щоб я коли на таке скверне діло пішов!» Так усі ув один голос кажуть, ніхто не признається, нічим і доказовати. «Що з того, що знайшли на горищі пояс чий або де плахту? Може який бездільник порався, комору викрав та порозкидав вещи по другим дворам, щоб на нього пені хто не звів!». Так сказав Денис Лискотун, винімаючи з-за халяви люльку... та що за чудесна була! корінькова, з кришечкою і з мідним ланцюжком. «Глядіть, щоб кого напрасно не обвинуватили».

— Правда його, правда, — сказав голова, що, зібравши у жменю свою сіду бороду, сидів собі мовчки та придумовав, що тут йому на світі робити. — Правда, — каже, — випустіть людей з холодної, вони невинуваті; може і справді, що їм підкинуто. Що за розумний з чорта сей Денис! Зараз і догадався. Адже я і сам додумався, і з стариками радився, так нікому така думка не спала на розум. Вже справді що голова росте, нехай собі здоров буде!»

Поголював деньків зо два по селу Денис, по-верховодив на вулиці, не одній дівчині тасун дав з любошів, не одній рукав порвав, держучи, щоб не втекла від нього; не однодесять, навчив парубків пісень співати московських, що сам поперенімав, ходячи по усім усюдам; не одну пару розвів, що вже було зовсім хватилися битися; не один совіт дав голові, що робити з неплатящими общественного, або отаманові, загадаючи підводи на дороги; не одному хазяїну поміг пліт городити, скільки кіп хліба ціпом збити: на усі руки був наш Денис. Поробивши і поголювавши так, вп'ять потяг він на заробітки на скільки там неділь з свого села. І що то жалковали за ним і хазяїни, і усі, а що вже дівчата — так міри нема!

— Чи тобі, Трохиме, талану нема, чи хто тебе зна! — так казала стара Венгериха, удова, своєму синові, що ходив на заробітки аж у город і аж два тижні там проробив, та тільки що там прохарчився, а додому нічого і не приніс; так отсе-то мати, журячись, так йому казала:

— Усі, усі таки заробляють і усе дбають на господарство та знай багатіють, а ти ось ніяк не роздобудеш ні нащо, щоб почати господарювати, як і люди. Що було дечого небагато після батька, то потратила, женючи тебе; думала опісля заробимо, невістка pomoже. Невістка ж ніч і день робить, а я звалилася собі на лихо; треба вам, замість помочі від мене, треба на мене робити. Тут пішли діти; хлопчикові вже шостий годок, попав у ревизию, треба за нього зносити; дівчаток двоє, робити ще не їм, а їсти просять, треба годувати. Та усе ж то дай, усе дай! А в тебе, синочку, одні руки — не надаси. Та я ж кажу,

мабуть і талану нема. Люди ходять на заробітки, або хоч і тут, та усе заробляють, усе дбають; а ти, хоч і тут поробиш що, хоч де і проходиш, і усе тільки прокормлення наше, а щоб по господарству придбати, так і не кажи. Коли б спромігся, хоч якунебудь патику добув би, то усе б лучче було, пійшла б друга робота, другий і заробіток був би.

— Що ж, мамо, робити? — каже Трохим. — Я й сам бачу, що нема щастя ні у чім. Роблю, мамо, до кровавого поту і вже снаги не стає. Хазяїство, дивлячись на мене, що я собі такий млілий та сухий, не дуже в роботу приймають. Де тобі, кажуть, проти здорового зробити, та й дають меншу ціну против других. Робиш щиро, не лінуєшся, а таки, нічого тайти, часом зробиш і білш, і лучче, чим здоровий, а все від хазяїна одинаков сінька честь: не здужаєш, каже, робити. А як плата невелика, так і нестає ні на віщо, тільки пропитуємося, а додому і не кажи, щоб що принести. Якби не жінка робила, то б досі ходили б ви і босі, і голі, і зимою б померзли.

— Треба ж, синку, щонебудь гадати, — казала мати. — Подивись на людей та порадься з ними, куди б то пійти тобі, де б то лучче заробляти. Попитався б ти Лискотуна: той чого вже не зна? усе зна. Та й світу таки набачився. А заробля ж то по скільки! Вже нащо його мати: біднійша мене була, тепер же пійди з нею, одягна як міщанка. Або і він: як вирядиться у празник та вийде на вулицю, так куди і нисар наш! А грошей і усякого добра мало він приносить? Спитайся, синку, його: нехай би нараїв, куди б тобі пійти; або б укуші з ним пішов!

— Питався його, мамо, просив, щоб узяв мене з собою: будемо, кажу, укупі робити; як ти, так і я, не відстану від тебе.

— Що ж він тобі?

— Але! як се почув, як витращився на мене, а очі так засяли, а сам став, як кармазин. Дивився, дивився довго на мене, а далі насилу спомігся сказати: «Як заробляти? Роби,— каже;— як і я, то й розживешся. Товариства міні не треба, шукай иншого». І пішов швидко від мене. Та після сього тільки що хочу його об чім зачепити, то він так і відходить від мене. А коли ж укупі де будемо, то він міні усе у вічі приглядається, усе приглядається; я щоб до нього, то він зараз від мене. Нехай він собі тямиться! Він багатий, так і гордий против мене бідного. Не хочу його чіпляти, буду сам по собі. А що, мамо, думаю ще йти у губерню, чи не буде там щастя.

— Ох, синочку ж, мій голубчику, чи близький же світ? Аж півтораста верстов. На кого ж ти нас покинеш? Та як і сам таку даль прийдеш? Се мов на кінці світа.

— Вже ж, мамо, що робити? У-останнє піду: не буде там щастя, не піду вже нікуди. Як буде, так і буде. Під лежачий камінь і вода не біжить.

Журилася мати, плакала кріпко жінка, а нічого робити — проводила свого Трохима аж у губерню. Чути було, що там збирається ярмарок о пречистій, і бува превеличений, і усякого купця із усяких місць наїзжає, і усякого товару навозять, і чути, що є людям заробіток чималий, як кому щастя випаде.

Дійшов наш Трохим і до губернії. Допитався, де становиться ярмарок. Народу, народу! І про-

товпитися не можна! Пробирається і він меж людьми, і сам не зна, куди і для чого. Дума, чи не знайде такого місця, де сидять його братчики, що шукають роботи; аж ось хтось його сіп за руку і каже:

— Земляк! што, роботи іскаєш, што - лі?

Трохим зирнув, аж то купець, та такий вже купець, що й бороду голить, і по-панському ходить. Він йому швидче шапку зняв, поклонився і каже:

— Ськаємо, господа купець, чи не пошле бог доброго хазяїна.

— Чесний - лі ти чалавек, не бездельник? не лїнивий?

— Зроду не зробив ніякого худа, в мені і думки такої нема. А робити будемо, як самі побачите.

— Ступай же за мною.

От і привів його до своєї кватері; а там усе повозки стоять, понакладувані ящики, коробки, і усе з товаром, і усе позапаковані. Хазяїн і приказує: «Смотри ж, як прийдуть звозчики з лошадами, так пускай запрягають і везіть до моєї лавки. Вони вже знають, де вона. Ти будь при них і з ними перестановите усе ящики у лавку, і не адхадіть від товару. Вота і товариш твій».

Гляне Трохим на товариша, аж то Денис Лискотун, тільки вже не такий бравий, як у своєму селі був; одежа на ньому старенька, і не знати чим підперезаний, і шапка завалища.

— Здоров, брате Денисе, був! — зараз одізвався до нього Трохим. — Відкіля се ти узявся?

— Але, відкіля! Адже ти, зроду тут не бувши, та прийшов, а я і часто тут буваю.

Тут скинулись по слову: Трохим розпитує, який є заробіток, яка ціна у день і як що поводиться, а Денис, мов і говорити з ним не хоче, скаже слово, мов не ївши, та й відвертається від нього.

«Як я бачу його,— дума собі Трохим,— так він тутечка ще й гордїйший, чим у нас у селі: та, бач, прикидається, мов бідний, щоб білшу ціну узяти. Не з чорта ж хитрий!».

Хазяїн зрадувався, що обидва робітники його та з одного села і приятелі промеж собою, по-приказовав їм усе діло й пішов собі; а ціни і не сказав, по чому платитиме Трохимові, чи у день, чи потиженно.

Зажурився було Трохим і пита Дениса, що робити.

— А ураг його матір бери! Коли не по-нашому заплатить, то ми й сами себе наградимо. Держись тільки мене та слухай, то будем повік хліб їсти.

Трохим здивувався трошки, таке чуючи від Дениса, а опісля і дарма. І подумав собі: «Що се він каже? Хто його зна!» і став обходити обоз.

Аж ось пришли звозчики з кіньми, позапрягались і поперевозили товар до лавки, позносили, поскладали; як ось прийшов і хазяїн, розчитався з звозчиками, відпустив їх, зачинили лавку, і стали відбивати ящики і виньмати товар... Господий милосливий! усе ж то срібло та золото! Нема нічогосінько, щоб дерев'яне або костяне; усе срібне-золоте! І ложки, і тарілки, і ножі, і виделки; є й чашки усякі, по-панському зроблені, і усякого товару; було багато й церковного, та усе то срібне та золоте. А що

кабатирок, а що серіг, а що перстенів, так мішки понакладати можна.

Робітники виньмають та подають хазяїну, а той усе розворочує та розставля... Трохим боїться і дивитися на товар, бачачи, яке воно є усе дороге; а Денисові і нужди мало, ще як що, й приважує на руді, мов силу в ньому зна.

Хазяїн усе найбільш Денисові приказує, чим Трохимові, бо той понятливіший і моторніший, та таки видно, що йому і не первина і він бував коло такого діла; а Трохим що?— він зроду уперше і у губернії, і на панській ярмарці, і такий товар бачить, що йому і не снилось ніколи; так він і торопів, і не зна, за що узятись, так тим здається, що непроторний і непотятливий.

Хазяїн навчив Дениса, як замикать лавку німецькими замками. Там такі прехимерні! і назад відмикається, і на троє розпадається, і хто його зна, як воно там зроблено! Як не вмючи, то й не відімкнеш, і не замкнеш. Позамикав хазяїн замки, дав їм кожному по полтиннику і сказав, щоб ішли собі гуляти, куди хто хоче, а над вечір щоб приходили на квартиру вечеряти.

Пійшли наші земляки скрізь по ярмарці. Так що ж? До Дениса зараз і явилися приятелі, та усе з москалів, мабуть приятелі його ще прежні: і здоровкаються з ним, і розпитують, де був, і далі стали шентати та на Трохима поглядати, та щось про його говорити. Сьому стало страшно, він і відчалив від них. Пійшов на свій базар, купив хліба, огірків, пшенички, диню дубівку; прийшов на квартиру, пополудновав добре, та й

приліг, дожидаючи хазяїна. Не скоро опісля прийшов і Денис, і видно було, що було трошки у голові у нього, та мерщій і ліг спати; і вечеряти не захотів, кажучи, що голова бо-
лить.

Хазяїн, прийшовши, дав Трохимові чарку водки і вечеряти. І що то за добра страва була! Борщ з яловичиною, каша з салом, ще й печене, четверка бараняча. Опісля усього хазяїн йому й каже:

— От така тобі плата і харч буде по усякий день через ярмарок, тільки служи чесно. Завтра чуть світ йди до лавки; вийдуть мої прикажчики, що заставляють, слухай як мене; доглядай, сидючи біля лавки, щоб хто чого не потяг; а уночі будете по черезно з Денисом укупі з сторожами коло лавки ходити, один до півночі, а другий до світа. Коли що за примітиш або побачиш що недобре против моєї лавки, зараз скажи мені, хоч о-півночі розбуди. Опріч по денної ціни, я тебе й награву за твою правду, і коли будеш чесний.

Від широкого серця Трохим, лягаючи спати, помолвився богу і подяковав за його милосердя, що таку йому роботу послав. Харчитись не треба, харч добра, якої дома і на великдень не бува, і ще полтинник по всяк день! Десять день ярмарку—десять полтинників, аж от вп'ять карбованців принесу додому. Слава тобі, господи! І тут же обіщався служити широко і за хазяїнським добром вбиватись більш, чим за своїм.

Почався ярмарок. Купці порозкладавали свій товар, повідчиняли лавки; пішли пани сновати. Ходять, розглядають, приціняються, торгують, купують. Наш Трохим надивився на панів добре.

Дивлючися на них, Трохим пильно доглядався і на проходячих, щоб йшов своєю дорогою, а щоб не дуже у лавку на товар заглядав, бо то вже приміта недоброго чоловіка. Коли ж було хто стане біля лавки та сюди туди розгляда, то Трохим—без сорома казка—такого було і прожене, бо такий стоїть і буцім то нічого; як же побачив, що сторожі куди задивились, то тут він потяг що ближче, а сам шмигнув далше. За таким Трохим більш усього пильнував; а Денис—ні трохи, бо йому ніколи було. Частісенько, якщо до лавки пани поназбираються, то тут де і озмуться і москалі, і цигани, і жида, та усе до Дениса, і відведуть його геть, і усе з ним шопотять, і довгенько базікають.

Трохим було і спита його, що то за люди і чого вони до нього ходять. То аж посупиться Денис, та аж з серцем скаже: «Чого ти за другим приглядаєшся? Знай себе. Я за тобою не примічаю, не дивись і ти за мною. То мої стародавні знакоми, я з ними служив по городам».

А де їм у болоті служити де, що були усі такі обшарпані, обірвані, що гидко було на них і дивиться!

Раз підійшла циганка, та препаршива собі на лихо, мов старець. Йдучи побіля лавки і моргнула на Дениса; той з нею та у куток, і давай собі щось шептати. Трохим наглядав їх довго, і щось у нього у животі тьохнуло, чуючи щось недобре. Поговоривши собі, циганка й пішла. Денис окроме собі сидів, сидів та й прийшов до Трохима, та подивившись на нього довгенько, і каже:

— Бідність твоя велика, та не вмієш як з нею справитись. Широ служиш собі на лихо. А навряд те хазяїн дасть, що ти б заробив.

— Як ти його заробиш білш? — сказав Трохим. — Адже і тут плата добра, і робота неважка, а усе білш не можна зробити.

— Можна.

— А як, скажи?

— Потурай тобі! А скажи міні, Трохиме, так, по правді, чи пишно служиш хазяїну?

— А як же і служити, як не зо усією щирістю? Сказано: нанявся — продався. Я хазяїньської пилини не хочу, і коли бачив би, що й рідний брат мій не думає об хазяїньськiм добрі і занапаща його, то я б і на брата виявив.

— Сполать тобі, Трохиме! — сказав йому Денис, та й вдарив його злегенька по плечу. — Так і повік служи — розбагатієш! — І відвернувся від нього, а Трохим і замітив, що він, відвернувшись від нього, усміхається.

«Що отсе сталося з нашим Денисом? — дума собі Трохим. — Але він тут собі другий, чим у нашому селі».

Так собі сидить, думаючи про се, аж ось вп'ять та ж таки циганка йде мимо лавки, а Денис підійшов до неї і каже: «Дурний! йому і не говори. Ми і сами зробимо».

А Трохим се й чує. Циганка собі і пішла.

Стало смеркаться. Прикажчики почали розіходиться: хто у тіятру, хто у баню, хто у... а кат їх зна, куди инший пійшов! Останній поприбирав, вийшов і каже Денисові, як і по усяк вечір бувало: «Замкни лавку і подай сюди ключі». Денис зачина, приклада замки, скручує; инший тугий, так аж крекче, притягаючи та крутячи. Зовсім; оддав ключі; прикажчик пійшов. Денис щось відвернувся, а Трохим тихесенько, крадькома, помадав замки... «Що за недобра

мати! — хоч би тобі один замкнутий! Усі три висять; а Денис же довго силкувався, замикаючи їх. Так такий то Денис!»

Тільки-що так собі Трохим дума, аж ось Денис і каже:

— Іди ж, товаришу, на квартиру та винось швидче вечеряти, та лягай спати. Або, знаєш що? там душе, я пробуду усю ніч на калавурі; не приходь з півночи, спи собі. Однаково міні спати не хочеться, прокалавурю сам усю ніч.

«Ось що воно означа! Тривай же!» — подумав собі Трохим і пішов тихою ступою, поки спершу: як же зайшов, що вже Денис його не бачить, так тут вже нічого робити — став підбігцем поспішати, та мерщій до хазяїна. Як на те, хазяїн дома і, накликавши гостей, поштує їх чаєм. Тут Трохим, увішедши, прямо і розказав йому усе, як він за Денисом запримітив, як що робилось і як він буцім-то лавку замкнув, а його відтіль відпроторив.

Хазяїн, почувши усе, спершу було злякався так, що аж поблід; далі став дяковати Трохимові, що він такий вірний, і підніс йому аж дві чашки чаю, солодкого та пресолодкого, усе таки дякуючи за його правду і чесную душу. А тут же мерщій послав знайти прикажчика з ключми. Насилу де-то його знайшли. Хазяїн вихопив ключі, засвітив лихтар, та сівши на дрожки, мерщій до лавки.

Підбіг, оглядів, аж так і є — ні один замок не замкнутий. Почав кликати Дениса, а Дениса й духу нема.

Мабуть що він і сидів усе біля лавки, та як побачив хазяїна з лихтарем, догадався, що се щось недаром, так і притаївся тут де і не озивався, дожидаючи, що з того буде.

Хазяїн ускочив у лавку... слава тобі, господи! усе ціле, усе благополучно! Злодій ще не починав поратися. Мабуть дожидав глухої півночі. Позамикавши уже сам усі замки, як слідувало, тут же із сторожів наняв двох, щоб від його лавки не відходили через усю ніч, і вернувся на квартиру.

І що то вже дякував Трохимові! Аж поцілював його, що відвів від нього таку біду і заздалегідь сказав про таку напасть. Далі виняв цілкового, і дав йому, і каже:

— Не по полтиннику на день буду тобі давати, а від сьогодні по цілковому. Одпускатиму, награжу, как сам знаю, за то, що ти єсть чесний чоловік. Старайся і уперед; що замітиш, що почувеш, зараз мині сказуй! Тепер не ходи до лавки, щоб той бездільник не зробив тобі якого худа. Там є калавурні.

Як же почули уранці, що аж три лавки обікрадено, так тогді хазяїн ще більш дякував Трохимові, що остеріг його. «Було б,— каже,— се і мині. Там же, хоч і багато узято, та не на велику суму; а у мене хоч би і небагато чого потягнув, так усе б тисячів на які десятки».

Трохим так таки і думав, що з злодіями певно був Денис. «Господи милостивий,— дума собі,— як то швидко чоловік розледащів! Який був бравий парень, так що луччого його і не треба, а тепер зовсім збездільничався!» І після тієї ночі він його і не побачив вже.

Раз сидить Трохим біля лавки, дивиться: ведуть арештантів, і попереду, і позаду їх салдати з оружжями. Приглядається Трохим,— аж меж ними йде й Денис. «Доживсь чести!» — подумав Трохим, і стало йому жалко земляка. Підбіг

швиденько і подав йому, що там лучилось, на його заключенне. Що ж Денис? Глянув бистро, бачить, що се Трохим, як заскрегоче зубами, а очі мов запалали, як кине ту милостиню геть і сказав: «Щоб було ти лучче пропав, чим мене бачити у такій нарузі!» — і пішов собі, не оглядаючись.

Розказав се Трохим хазяїнові, а він і каже: «Переловили тих усіх, що лавки обокрали, узяли і нашого Дениса. На нього доказують, што він з ними заодно і хотел навести на мою лавку, так он ні у чом не признаються».

Покінчали ярмарок. Розщиталися усі; хазяїн розщитав і Трохима, і на усякий день, даючи йому по цілковому, при прощанні дав йому аж сто рублів і каже: «Озьми, Трохимушка! Ти мене на десятки тисяч спас; благодарствую тебе».

От уже Трохим зрадувався! Та і як же пак? Скільки він грошей принесе додому! Зроду не заробляв по стілці! Спасибі, що хазяїн дав золотими, так їх можна так заховати, що ні загублю і ніхто не примітить, що в мене вони є, а цілкові окремо положу. От узявши золоті, позашивав у овучу, а срібні, які були, цілкові і полтинники, і мілоч усяку та позашивав у полу свити, так що і пізнати не можна було, що є при ньому гроші.

Зібравшись так, пішов з губернії, і не куди ж, як прямо додому. «Чого вже по другим місцям ходити?» дума собі, дорогою ійдучи». Спасибі богу, заробив добре; буде з нас зо всіх. Зараз куплю шкапу, справлю віз—і пішов луччий заробіток, чим від пішого. Жінці накуплю льону, нехай пряде: нехай наньмичку наньме, удвох більш нароблять. Матері буду усього постачати,

чого забажа. Нехай, коли досі бідкалась, нехай на старості у розкоші поживе. Діточок приодягну; на зиму дровець роздобуду і усього придбаю, і будемо жити, гадки не маючи».

Сердешний!

Ідеть він так собі, ідеть, поспішаючи додому, щоб радість їм принести, що бог щастя дав, і вже верстов з п'ятдесят залишилося йти до села свого... як зирк: догна його... хто ж? Денис! Як уздрів його Трохим, так і руки, і ноги опустилися, і у животі похолонуло, серце так і трепечеться, і душа щось недобре почула. Не зійтись з ним не можна: по одній дорозі йдуть. Пійти швидче, щоб не нагнав, поки до села: а у селі можна пересидіть день, поки він далеко зайде; так Трохим бо, стільки пройшовши, вже притомився, і як би ні поспішав, Денис його нажене, бо він здоровіший і привичний білш ходити.

Бачить Трохим, що нічого робити, подумав: «Що ж? Божа воля! не буду з ним йти, буду собі окреме держатись; буду приставати, не поспішаючи з ним, то він і відв'яжеться від мене».

— Здоров, Денисе! де се ти взявся?

— А ти думав, що Денис вже став безділником, піде на каторгу, так отсе швидче біжиш додому розказати про мене, що я попався?

— Господь з тобою! Яка міні нужда до тебе? Я і сам жалковав, побачивши тебе у такій нужді.

— Жалковав, ти?

— Далєбі, що жалковав. Ні ти міні нічого, ні я тобі ніколи: так чого ж нам? Скажи міні на милість, як ти викрутився?

Тут Денис так глянув на Трохима, що у того усі жижки задрожали і у душі похолонуло. Далі і каже:

— Викрутивсь! Коли ж на мене напрасно сказали. Хиба не була на чоловіка наговорів?

— Як то без того? Ти ж мене повеселив, що ти не був з ними.

— Хиба ж я злодіяка який, га? — грізно крикнув на нього Денис.

— Та хто про тебе таке дума? Зглянься на бога!

І замовкли обидва, і мовчать, і ідуть укупі.

Геть-геть Денис вп'ять і одізався до Трохима, та таким страшним голосом, неначе зовсім не він:

— Ти думаєш, що я через твої замки пропав?

— Через які замки?

— Через такі, що думаєш, я нічого і не знаю?

— Бог з тобою! Я тільки чув про ці замки, та й забув зараз.

— Забув! Забудеш і справді. — І вп'ять замовкли.

Ідучи так довгенько, переходили через велике село. Трохим тут мав знакового і хтів було зайти відпочити. «Не треба сього» — вже крикнув на нього Денис, а плохенький Трохим і послухав його, боячись, що як він був против нього утрьох здоровіший, так щоб не зробив якого худа. Так думав собі Трохим. «Не буду його сердити; буду піддаватись, нехай вередує, аж поки до своїх місць дійду; тоді викручусь від нього».

Перешедши те село, Денис завернув з дороги геть під лісок і Трохима покликав за собою.

— Оттут відпочинемо! — сказав сідаючи Денис під грушу. — Давай, чи є що в тебе, так пообідаємо або пополуднуємо.

— А що в мене є? — сказав Трохим і достав з торбинки хліба, тарані скілки та огирочки.

Денис достав із-за халяви ніж престрашений. Трохим, як побачив його, так морозом обдало. Денис розпорядкує, мов сам усе придбав: хліба відрізав собі попереду, а далі ткнув шматок і Трохимові. Теж і тарані собі луччою узив, а дещо і огірків, кинув, мов собаці, Трохимові. Сей усе терпить і мовчить, та дума: «Донеси мене тільки, господи, додому! Цур тобі і зо всім! знати тебе не хочу».

— Знаєш що, пане брате? — наївшись, став казати Денис. — Цур йому удень йти! Будемо удень віддихати: бач, як душно. Ніччю білш пройдемо і далше станемо. Як отсе відпочинемо, а вечерком зорею та холодком ніччю мотнемось, так ми післязавтра і дома будемо. Лягай та спочивай, поки до вечора.

Лягли хлопці. Заснули добре. Над захід сонце; прокинулись, пополудновали — і усе таки Трохимової харчі — і пійшли.

— У тебе, бачу, і нема нічого для дороги? — спитав Трохим.

— А де я у чорта що озьму? Коли що й заробив було чого трохи, так ізтряс, у тім анахтемськім острозі сидивши; а заробити білш ти не дав. А було б і на твою долю; гадки б не мав!

— Ти міні, Денисе, навдивовижу. Чи такий же ти був у нас у селі? Се ти, ходивши по усім усюдам, набрався такого духу.

— Цить, мовчи, не твоє діло!

І замовкли, і йдуть.

Через скілки там пройшовши, вже Денис вп'ять і обізвався:

— А що, товаришу! поперед усього жінці розкажеш, а там і до голови пійдеш і по усьому селу будеш проповідовати, як Денис Лискотун хотів лавку обікрасти і як ти остеріг хазяїна, і як Дениса з острога під калавуром водили к допросу.

— Ні, Денисе! не знаєш ти мене. Се страшне діло, щоб про кого таке розказовати. Нехай тебе бог у сім ділі простить, а ти покаєшся і покинеш скверне таке діло. Що ж спіткнувся, та й схаменувся. А розказовати не моє діло. Не тільки жінці, я й сам молю бога, щоб я забув про се, бо, кажу, ти покаєшся.

— А як же? Вістимо діло, що покаюсь. Так і почну молебні наньмати. Так грошей бо нема, не добувся; хіба ти міні даси. А що, Трохиме, скажи по правді; багато тобі хазяїн дав за те, що ти про замки йому об'явив?

— Та не я ж то об'являв, він сам дознався.

— Та як собі там знаєш, а вже вірно дав таки що-небудь.

— Дав наградження, відпускаючи, цілкових з пару.

— Та заробітних. Так скілки несеш додому?

— Хто його зна! — казав Трохим, а сам так і труситься, боїться, бо ніч, їх двоє, Денис зловійший його. — Я таки гаразд і не лічив, зложив та й пійшов.

— Мабуть багато, що ніколи було й перелічити. Чи поділимося ж зо мною?

— Тобто як?

— Так, як ділються, пополам. Чи може усі віддаси? От сполать би парен був, якби усі віддав!

— Що се ти, Денисе, говориш? — ледве вже промовив Трохим, бачачи, до чого вже діло доходить.

— Та ну, дур тобі із твоїми грішми, що мабуть у тебе їх до сина, що так злякався! Ти ще й се розкажеш, що я дорогою мав тебе обідрати!

— Та зділай милость, не думай так про мене, Денисе! Я тобі казав, що нікому не скажу, і побожусь усім, заприсягну.

— Ану побожись!

І Трохим почав божитися так, що аж страшно було слухати.

— А заприсягни! — каже Денис і подав йому жменю землі, — з'їж отсю усю!

Трохим, як з щирим серцем, не боячись нічого і думаючи таки, щоб нікому ні слова не розказати, з'їв жменю землі, усе потроху ковтаючи.

— Ну так, тепер товариш. Тепер певен і я.

Оттак-то Денис усе заїдався з Трохимом. Чого-небудь, то й прив'яжеться. Трохим же, як був собі плохійший, то усе й подавався, і таки не без того, що й боявся його, щоб не зробив йому худого.

Так ійшли ніч: ранком скільки прийшли, тут сонечко ще не дуже і піднялося, а вже стало кріпко пекти, то вони звернули у лісок, та й полягали спочивати.

Як піднялося сонечко, що то вже жарило! Ні вітер не дихне, і ніщо не колишеться, так так, що ледве дихати можна. Наші хлопці хоч і заснули було, так не можна ніяк і улежати. Як припече, так місця не знайдуть. На узліссі сонце є, жарить; так вони зайдуть у гущину, так там ще й гірш: ні відкіль прохолоди ніякої,

тілко що зверху палить, і малесенький вітрець не проходить. Знайшли воду, не відіп'ються; тяжко вже їм і дихати. Викопують кожен собі ямку; приляже туди, то трохи йому і легше, можна холодом трошки дихнути. Зогріються і тут, переходять на друге місце; так виморились, що не здужають і поворохнутися. Цілісенький день ні хмариночки ж то!

Аж ось дуже к вечеру жара затихла трохи, товариші наші піднялись, здихнули слободнійш, поїли чого було й пійшли.

— Як не полінемося, — каже Трохим, — то світом і дома будемо. Від сього ліску до нашого села тілки двадцять верстов.

— І велія милость, що бачимо, — сказав Денис, — тілки не відставай, ти усе пристаєш. Поспішай!

От як ійдуть і верстов сім учистили, з полудня стала показуватися мов стіна чорна; далі від неї стали відділятися, мов клубки, густії хмари з золотими від сонця кругами. Клуби в'ються, докупи збираються, і стіна усе вищенько підбирається. Сонечко за тучу сховалося зарані, і птиця стала збиратись і чогось жде на себе. Самчики зазивають самочок і як можна спішать, у кого є діточки, так до них; а котрі собі гулящі, так полетіли ховатись. Дедалі, дедалі усе стиха, ні травка не колишеться, усе чогось жде великого, страшного. Далі стало і гуготіти далеко-далеко, мов клекоче море, або гуде великий вітер здалеку, або сила велика людей наїзжа, що ще здалеку земля під кіньми стугонить. Блискавка одна тілки і показується, а сонечко зовсім зайшло; хмари спустились, так і не видно нічого.

— А що будемо робити?—став казати Денис,— як ми підемо? Скоро зовсім буде темно. Страшно без дороги йти.

— Аж он маячить лісок,— сказав Трохим,— поспішаймо туди.

— Де лісок? Я ні його, і нічого не бачу.

— Он як блисне блискавка, так від дороги на праву руку. Ходім мершій; усе темніше становиться. Вони поспішають. Піднялася і стіна. Стало зовсім темно. Поки не блисне, то нічогісінько і не бачуть перед собою. Стіна густа, чорна, страшна надвинула і простяглася від сходу до заходу сонця, і із усіх місць блискавка знай блиска. Грім гуде з переливом, мов де по городах громадне каміння качають, і інше, мов упаде, стукне, та й замовкне... а тут луна і загрохотить по усьому небу, по усім куткам сієї великої хмари. Замовкне ж грім, так чути, щось гуде, клекоче, бурлить, страшнійше самого грому... А блискавка безперестанно! І як блисне, так після неї पुще нічого не видно.

— А де ти, Трохиме?—казав, дрижачи, Денис.— Озьми мене за руку та веди, я швидко впаду. Ніг не підволочу.

— Держись за мене,— каже Трохим.— Тут вже недалечко. Он від блискавки видно.

— Та я бо сієї блискавки боюсь. Ох, коли б швидче до лісу!.. Бач, яка страсть йдеть! Ось і дощик... Ой, швидче, швидче, поспішай!

Зовсім повис йому на руки Денис; і Трохим сам утомився, і його волоче; через велику силу дотавив його під густе дерево, положив, і сам звалився...

Тут же і уся туча надвинула якраз над той ліс і усюди небо покрила, як саме чорне сукно;

хоть скільки хоч дивитися, нічого перед собою не побачиш ніяк! Заревіла престащена буря, шумить під небесами, носиться по полю, упирається у ліс, преть його, мов з місця хоче його спихнути і зомняти овсі; гілляки тріщать, ламаються, падають... Тут щось страшно загуло, аж свистить на увесь ліс, грім покрило... і разом геп!.. впало, аж земля здрогнула! А тут грім як загримотить, і вп'ять земля задрижала... А тут вп'ять такий же свист і шум, і вп'ять щось впало, затріщало!.. То буря пореється, вікові дуби валя, мов пруття! Як же хлине дощ, і вже не йде, а ллє; по лісу шумить, з гори біжить річками, клекоче... і від неї, і від бурі, що бушує, і від грому, що так і розривається над головами, шум такий і грохот, що страшно і згадати!.. А тут блискавка червоним огнем очі засліпля... Іменно преставлення світу!

Денис ні улежить, ні усидить, і не постоїть на одному місці. Ходить, перебіга з-під одного дерева під друге, руки ломить, сам себе не тямить. «Трохиме, Трохиме! ти спиш, не боїшся нічого?»—так голосно з страху сказав він.

— Ні, я не сплю, та й не боюсь нічого.

— Грім уб'єть!

— Воля божа! Я се знаю, та хоч і лежу, та молюсь богу.

— Хіба ж він і помилує, як йому молиться. Ух! як затріщало у лісі вп'ять!

— Помилує, тільки покайся...

— Як покаятись такому грішнику? Як мене бог може простити?

— А що ж! Кайся від щирого серця, твої гріхи не як великі, ти так грішен, як і усяк чоло... Господи! що се?

Тут вони впали обидва навколiшки...

Огненна стрiла прорiзала усе небо i, як оком моргнути, вдарила у те саме дерево, пiд котрим попереду стояв Денис i отсе прийшов до Трохима. Дерево превисоченне було; його так до половини у мiлку щепу розбило i усi гiлля стерло i зм'яло, так що i слiду їх не зосталось.

Насилу пiднявся Денис; а се вiд них, де вони стояли, теж пiд деревом, було не бiлш як саженив з десяток.

Очнувши трохи, Денис ухопив Трохима за руки i став прохати. «Ходiм, ходiм вiдси! тут нас бог поб'є».

— Куди ж ми заховаємось? — каже йому Трохим. — Бач, яке лихо по усьому лiсу. Отто грiм запалив дерево; бач, горить. Адже i далеко вiд нас, та й по усьому лiсу така халепа.

— Ой, страшно, страшно! А то хто сидить та дивиться на мене?

— Бог з тобою! нема нiкого. Молись лучче богу!

— Мене i бог не помилує. Ти думаєш, я такий... Ох, лице запалило!

— Помилує, молись, кажу, та кайся.

— Де вже минi покаяться? Я той, що вас обкрадав, не було другого злодiя у селi... се моє дiло. Мене пiдводили другi... Я обкрадав вас усiх... передавав циганам, москалям... брав грошi та багатiв... лавки обiкрав... вивертiвся! Хотiв i тебе так, як оттого, що сидить i дивиться грiзно на мене... — Так казав, не тямлячи нiчого, Денис, i б'ючи себе в груди кулаччям.

Тут разом як осле їх блискавка, як хрясне грiм, мов небо на них впало!.. Обидва впали нечуственно. Трохим, пiдпливши водою вiд дощу,

трошки очуствувався, бачить: Денис бiга коло нього, руки лама, блiдний, як смерть, i, не тямлячи сам себе, кричить: «Я не тiлки злодiй, я й душегубець, зарiзав нищого... мав грошей у нього знайти... Одежу свою закровавив, а вiн онде свариться... Господи! i ти мене не помилуєш?».

I став бiгати як не о своєму умi. Спомiгся трiшки Трохим, пiднявся на ноги, став його розговорювати, щоб прийшов у чувство.

— Нi, — кричить Денис, — минi бог смерть дасть... мене грiм уб'є... Я злодiй!.. Я прикидався добрим, на других пеню зводив, тебе мав зарiзати, щоб ти про лавку у селi не розказав... тепер кажи! Ось-ось мене бог вб'є; розкажи усiм, який я.

— Та бог з тобою, Денис! що се ти думаєш? повiр не минi — богу святому, що як я побожився, так i не збрешу; буду держатись присяги i тебе не попрекну нi у чiм.

Тут же Трохим його розважає, а тут грiм так i рокотить, а блискавка очi палить! Як стукне, як грякне, як лясне, як затрiщать дуби, як запала де верх деревини якої, як шарахнуть гiлля, — тут Денис i стане вни ума i вп'ять своє розказує, що вiн душегубець, злодiй, прикидався добрим i усе таке. Далi приставляється йому старець, що свариться на нього, i вiн почне розказувати, як убив його, i усе каже Трохимовi: «Усiм, усiм се розкажи, нехай бережуться мене».

Гримiв, торохтiв грiм, далi став стихати, бо туча вже перейшла. Затиш i дощик, тiлки блискавка не давала нiчого розглядити, далi i та усе потрошку, тихше, усе менше, далi вже блиска тiлки здалеку.

Роздивився Трохим, аж вже стало на світ заньматись. «Ходім, — каже, — Денисе! вже ми недалеко від свого села. Ходім швидче».

— Братіку Трохиме! — каже Денис, — не сходячи з місця: боюсь ворухнутись, усе міні чується грім, усе міні бачиться той анахтемський старець! Трохимочку, голубчику! не розкажуй нікому нічого. Вп'ять Трохимові треба божиться: с'як-так розговорив його, пішли.

Ще досвітком, що вже й сонечко зійшло, йдуть і усе поспішають. Денис через усю дорогу хоч би пару з уст пустив, усе задумавшись йде; далі як крикне:

— А, лучче б мене грім убив!

— Бог зна, що ти споминаєш, — сказав Трохим і глянув на Дениса, та аж злякався: очі, як жар, горять, і сам розлютований, мов звір який! А усе розговорює його: — Будь веселенький, — каже, — вже тільки п'ять верстов зосталося, се вже наше поле.

— Тільки п'ять верстов! Тільки не видно, як з кимнебудь пострічаємся і мене віддаси! Пропадай же ти один! — Та з тим словом і повалив Трохима і насів його.

— Бог зна... що ти... Денисе, робиш! — сказав, стогнучи, Трохим під Денисом; далі став проситись: — Пусти мене, братіку, голубчику, соколику! С'й, велике слово, нікому — нікому нічого не скажу! Возьми собі усі гроші, що тут зо мною, тільки не губи душі моєї! Не сироти моїх діточок, не вбивай за живота жінки. На кого моя старенька матінка зостанеться? Братіком, батьком рідним буду тебе цілий вік звати! Не дай міні без покаяння вмерти! Дай же міні хоть часи-ночку богу помолитись!..

— Помолишся і на тім світі! — лютуючи, як звір, казав Денис, одною рукою держучи руки Трохимові і коліном його надавивши, а другою рукою достаючи із-за халяви ніж свій: так як ні поспіша, не справиться однією рукою. А Трохим знай проситься; здихнув і каже: «Господи милостивий!.. Не несе бог нікого, щоб хто свідітелем був моєї смерті!».

Тут підкотилося перекотиполе від вітру і до самого його. Він глянув жалібно, та й каже: «Нехай се перекотиполе буде свідітелем, що ти мене безвинно погубляєш!».

— Нехай свідітельствує, скільки хоче! Знав же, на кого і послатись, — казав, регочучись, Денис, і рознімаючи ніж зубами той ніж, яким усю дорогу краяв Трохимів хліб і пропитовався.

— Господи милостивий! прийми мою душу!.. Жіночко... діточки... тату...

Денис замахнув рукою... хотів щось, регочучись, сказати... так ангел божий, щоб не дати йому у сей час насміятись, хлипнув йому у рот братовою кровію і, принявши душу безвинного праведника, поніс її прямо на небеса...

Прибігли двоє пастухів від череди і об'явили голові, що у таким і таким місці лежить зарізаний чоловік; а хто? вони з ляку і не роздивились. Голова зараз самих надійних людей послав, щоб біля того зарізаного калавурили і щоб ні сами до нього не підходили і нікого не допускали; а стане хто нав'язуватись, або що такеє робити, або казати, то його, як підозрителного, узять і до волости привести. Тут же написали лепорт до земського суду об таким случаї, що «скоропостижно вмерший, зарізаний чоловік, по імені

і прозванню неізнаний, лежить благополучно на тій самій місці, де його смерть постигла».

Деякі з хазяйства пішли з села на заробітки і ще не повертались додому, та жінки їх і нічого, і нужди нема... Трохимова жінка і мати... що то, почувши об сім, ув один голос крикнули: «Ох, лишечко! се ж Трохим, певно Трохим!»— і заздалегідь стали голосити. Серце звістку подало!

Що то вже вони просили голову, щоб дозволити піти оглянути, і коли він так хорошенько його обмити і вбрати, а коли можна і додому привезти — звісно, жіноче діло: вони не знають порядку. Голова — і не дай боже нікому і підступити, кріпко-накріпко запертив, поки суд не виїде і не розв'яже йому руки.

Аж ось на другий день явився у село Денис. Та що то одягний! Ще лучче усе собі посправляв, у чім попереду ходив. Веселий, говорливий, жартує з усіма, кого постріча. Бачить, що люди зіходяться усе до волости, і він туди. Йому й розказують, що знайшли зарізаного; а він зараз і не втерпів і питається:

— Що ж його жінка та мати кажуть?

— Чпі? — дивуючись, пита його голова.

— Адже ви... чи хто пак казав?... що, кажуть, то Трохим!

— Ще не звісно, і ніхто з нас об тій і не думав, не те що казати. Чимало їх повиходило з села на заробітки. Може ще і не наш.

— Хто ні єсть, нехай собі лежить, поки зведемо, — сказав сміючись Денис. А хто зарізан, свідетелі скажуть.

Деякі молодці тут були, так аж зареготались і кажуть:

— О, щоб тебе з Денисом! Вже хоч що, а латку й приставить. Де ж таки у чистому полі свідетелі? Вже коли порався, так сам-на-сам...

Аж ось дзвоник. Сам справник прибіг і зараз крикнув:

— Где мйортвоє тело?

— На місці, ваше благородие! — одвіт дав голова.

— Писар! одбери понятих чесних людей, возьми з них присягу і веди до тела; я сейчас буду. Голова! йди за мной.

Увівши голову у хату, зацепнувся і став його розпитовати, чи нема на кого якого сомніня, хто що казав при сьому ділі.

Голова, як мав Дениса за чесного, то і не сказав, як він було проговорився, і не забризкав його. Так і зосталося.

Під'їхав і лікар; заприсягли і поняті. Справник побачив меж ними Дениса і каже:

— Зачим же в понятії та такого молодого парня поставили? Тут надобно добросовісних стариков.

— Се, ваше благородие, — казав голова, — хоч і молод чоловік, а у нас з стариків нема такого розумного, розсудливого, понятливого і як то усе умно розбере!

Се ж голова казав справникові тихенько, сам усе поглядаючи на Дениса, а той і бачить. Як же справник, почувши се від голови, голосно, і собі дивлячись на Дениса: «Хорошо, подавай його сюди!» — то, сеє почувши, Денис кріпко поблід, а справник і запримітив, і будім і нічого.

Зібрались усі до місця, де лежало тіло; справник велів понятим свідетелювати, чи нема боєвих знаків?..

— Та нема! — гукнув Денис, здалеку стоячи. — Де вони будуть? Тут разом різонуті ножем — та й амінь.

Справник замітив і се, і мовчить.

Оглядаючи, знайшли, що поли у світі на кінцях повирізовані, і як біля того знайшли гривеничок, так і догадались, що у світі були гроші та винято. Як же роззули чоботи і онучі, то і знайшли зашитих аж п'ять золотих. Тут Денис овсі забувся, та аж скрикнув: «Бач, і не признався!» Та сказавши се, схаменувся, зирнув, аж справник на нього пишно дивиться, — так він і не знав, куди йому очі діти: заморгав, поблід та швидче меж народ... Справник ще змовчав.

Як ось настигли жінка і мати Трохимові; за ними учепився і хлопчик його по шостому году. Ще й не дійшли гаразд, а вже жінка і пізнала, і крикнула: «Трохиме, Трохиме, мій Трохимочку!» — і припала до нього з матір'ю, а хлопчик, звісно дитина, плаче та кругом його облязить та дивиться.

Справник було повелів відвести їх, щоб не мішали діло робити, а далі і сказав: «Пускай они його оплачуть. Кров — не вода. Ми своє дело успіємо справити». І став біля них з лікарем, а Денис, як то привик хвастати, що усе поперед усіх і усе б то до панів рівняється, так і тепер став побіля справника.

І як же то дуже голосили і жалібно приговорювали над Трохимом! Мати каже: «На кого ти мене, мій синочку, лебедикку, покинув, пісидши на заробітки? Хто мене, стару, немощну, догляне? Лучче б мині смерть заповідіано» — і усе таке. А жінка приговорювала: «Промов, мій

Трохимочку, хоч одно словечко! Дай мині порадоньку: як мині без тебе з дітьми бути? Промов слово, скажи, хто розлучник наш? Покажи, чи не було якого свідителя, як тебе замучували, як ти душу господу віддав?».

— А се, мамо, що? — крикнуло хлоп'я, граючись з чим то, що виняло з батькової руки.

Справник, почувши се, сказав Денису, що край його, надувшись та на-бакир шапку маючи, стояв: «Посмотрі, што там такое, і покажі сюда».

Денис пійшов, виняв, подивився, здригнув увесь, зомняв у руді і кинув геть. Сам же то поблід-поблід, як стіна.

— Зачим ти бросив? — крикнув на нього справник — Што там такое? Покажи сюда!

— Та се нічого, ваше благородіє, се так... бур'ян, — каже Денис, а самого мов лихорадка трусить.

— Какой бур'ян? Покажи сюда!

— Бур'ян, так, трава. Мабуть як покійник вмирав, так за траву ухопився, так вона у нього у руді і зосталася.

— Та какая ж то трава? Покажи сюда! — так допитовався справник, бачачи, що Денис ні з-за того, ні з-за сього усе білш, усе білш мішається.

— Та так, пе... пере... коти... поле, — ледве промовив Денис.

Тут хлоп'я ухопило перекотиполе, що як на те прикотилося туди їх багацько, та й показує Денисові і каже здуру: «Ось, дядьку, ще таке! Їх багато коло тата. Вони мабуть бачили усе...»

— Брешеш! — крикнув Денис, відіпхнувши хлопця від себе, і вже не тямлячи, що й казати.

Так то вже у нього бог і розум відняв, і язик попутав...

— Полно! — крикнув справник. — Говори тепер усю правду. Ти знав, що на мертвому побоїв нема; а ти жалував, що він не признався об золотих, тепер боїшся перекотиполя. Говори, чого ти боїшся його? Розкажуй, як діло було?

Денис і сюди, і туди, і відбріхуватись би то, так справник на усякому слові так його і пійма, і тільки що покаже йому перекотиполе, то Денис так і занудиться, і помертїє. А далі, — нігде дітись, — уво всім повинився: за віщо і через віщо, як він зарізав Трохима; як той, сердешний, здався на перекотиполе; як утікаючи відтіля, щоб обмити кров, усюди по полю чіплялося йому за ноги перекотиполе. І якби не воно тепер, та не хлоп'я з ним у вічі прилізло, то може б і одбрехався.

— Так вот какою он бездільник, — сказав справник, а далі напав на голову, і каже: — Как ти смів, голова, назначити у поняті такого ледачого?

— Що ж, ваше благородіє! — приступив голова, а за ним і усі поняті, усе старики, сиді та чесні, — він у нас чесна душа, нікому нічого. Коли б усі такі були, то б і добре було!

— Не було ж у вас у селі якої шкоди, і на кого ви думаете? — спитався справник.

— Що ж? — сказали люди, — хоч часом і була шкода, так се не він. Як обіськовали, так він, було, де сам ворівські вещи знаходив.

— Говори, признавайся, ето твоє дело? — крикнув справник до Дениса.

Той як затрусився і повинився уво всім, що як почав з курей красти, та бачачи, що грошки перепадають, так він і далш; як зазнався з

москалями, що великі промисли робили і по всім усюдам крали, та з циганами, прирощеними злодіями; як і де з ними і кого обікрав, — усе розказав; далі як і старця немощного зарізав, надіючись у нього грішми поживиться; усе дочиста розказав, і як на других пеню зводив.

Люди, слухаючи його, так і вжахнулися, та аж об поли руками вдарили і кажуть: «Хто ж на нього надіявся, що воно таке ледащо? Ми думали, що його розумнійшого, моторнїшого і чеснїйшого і у селі нема, а воно ось яке виявилось! Самий первий злодій, мошенник і душегубець!».

— Хоч люди, не знаючи, і думают про кого, що він є добрий, а коли бездільнича і кінці хова, то бог його, хоч не скоро, а завжди виявить, — сказав справник і велів Дениса препровадить у город.

Досталося ж Денисові Лискотуну за усі його діла! — когузі по заслугі. Полискотав його катюга добре, і спроваджено до компанії, до товариства, туди, де козам роги правлють.

Так то суд божий не потерпів неправди, і хоч як кінці були заховані, так бог об'явив; і через яку бездільцю? через бур'ян, через перекотиполе.

ПАРХІМОВЕ СІДАННЯ

Не було і на усій слободі дурнішого, як Пархім Шеревертень. А й слобода не мала була! Опріч що по неділям зіходилися баби з слободи та з ближчих хуторів і приносили на продаж і масличко, і сметанку, і яечок, і буханців, і соли товченої, і усякого такого товару, а то ще двічі на год були ярмарки у тій слободі: одна об теплому Олексію, а друга об перших Парасках. І чого то на тих ярмарках не було? Аж з самого города приїзжав крамар з залізними гвіздочками: кому, знаєте, треба чоботи підбити. Та бував і купець з хорошим товаром: з хвигами та з родзинками і з синім камінцем. А вже циганів, оттих коноводів, мошенників, що обдурюють народ, так і не розминешся! Обманув, украв, обміняв личко на ремінець, та далі...

Так через такі ярмарки се вже не слобода звалася, а містечко. І скільки там не було народу, що там жили, і на ярмарки наїзжали, не було дурнішого, як я кажу, Пархіма Шеревертня.

Еге! Дурний собі, та таки оженився, знайшов собі жінку. Пожалуй, багатенький то був, а через таку благодать дівчата не дуже дивляться, чи хороший, чи поганий, чи розумний, чи придурковатий: аби в кишені повно було. Ось і тут так кички. Тільки задумав женитися наш Пархім, якраз і вискочила за нього дівка бойка; сама

й посватала себе за нього, сама і весіллям орудовала, і як хотіла, так і вправилась.

Вона була попереду наньмичкою у городі, по купцям, так знала усякі порядки і світу повидала. А якось то навернулася у свою слободу, бачить, що Пархім, zostавшись після батька сам собі господар, не зна нічого і не вмів кінців ні у чому звести, а худобини до гаспида! Вона і підлізла до нього з своїми теревенями... а завтра вже і рушники подавала, а у неділеньку і весілля відбули!

Люди дивувалися: «Чи не навіженна ся Настуся (так її звали), що йде притьмом за дурня, за Пархіма Шеревертня?» А вона собі й байдуже. «Нехай, — каже, — що хочуть, говорять, а я своє робитиму!»

Та й прийнялася ж добре! Усе поприбирала до своїх рук. Мужикові коли дасть коли добре пообідати, то то йому і празник, а не те, так частісінько, окрім сухого хліба через цілісінький день нічого не побачить. Одежа на ньому абияка, сорочка розхрістана, чоботи порвані, а частіш і зовсім босий, пика невмита, борода неголена... і таки зразу можна було бачити, що він є.

Сама ж — так ну! Виряжена неначе міщанка. Свекрушини і плахти, і очіпки, і намиста одвічають по усяк день! Ласо їсть, на м'якому спить, і така виходилася, що молодиця хоч куди! А зубата була. Вже не заїдайся з нею ніхто!

Тільки зачепи її, так разом як залящить, затріщить, загомонить, перекоренить і батька, і матір, і увесь рід, і таких прикладок поприклада, що й не додумаєшся, відкіля вона усього набралася? І вже її ні за що не переговориш. Як вода,

бува, греблю прорвавши, і біжить, і шумить, реве, і клекоче, так і Настуся, як з ким зчепиться. Вже пак не дурно стільки прожила у городі!

Швидко стали знати її і проїзжаючі. І купець, і панич, і крамар, і ремесний, і школяр, як тільки їдуть через слободу, то вже неодмінно і зайдуть до Настусі. І хоч би як ще зарані було, що можна було б верстов з десяток уїхати — ні, і не кажи: зостануться почувати, хоч як. Та уміла ж усіх привабити до себе! Купцеві зараз чайничок настановить, а усе мала у себе; простому народу доброго борщу з салом настановить; паничеві молошної каші подасть. Старенькі пани не заїзжали до неї, зараз скаже: «не приймаю нікого». Та так учасує усіх, що довго згадують Настусю.

І мужикові її, Пархіму, то не було добра, а як зайдуть постоялці, так йому зовсім халепа! Знай жінка посила його по усій слободі: біжи туди, достань того, принеси те. Набігається лебедаха, утомиться, заснається, дума нічю відпочити. Так куди ж! Жінка протурить його до постоялцевих коней: «і сіна підкладай, і дивись, щоб безпрестанно їли і щоб хто коней не вкрав, калавур і не виходь від них: а у хату і не думай забиратись, не смій і носа показати». То Пархім було і слуха жінки: ходить коло постоялцевих коней і тільки чує, як у хаті чарки брязчать, миски цокотять і хазляка з постоялцями щечебе, та не у лайку і не у спор; в них усе йде до ладу. А Пархім ходить та голодний дрижаки їсть по холодній зорі, не маючи у віщо і одягтись... Терпів таки багато, сердяга, від такої жінки.

Як діла нема дома, піjde було блукати по селу. Вже й знали усі, що він терпить дома від жінки. Хто було закличе, нагодує його, хто й додому паляничку або грудку каші дасть... І Пархім, де було вздрить, що люди чоگونهбудь зійшлися, то і він тутечка. Слуха собі готового, а вже свого не питає. Наслухався, скільки йому треба, і пішов. І то з нього.

Сидючи раз з людьми біля волосного правлення, слухав дечого багато, і про те далі стали розказувати, як жінки своїх мужиків облурюють. А що найпуше, як почне жінка вередувати, забажаючи або нового очіпка, або яловичини чи усякої ласощі, або часом грошей забажа. І стогне вона, і недужа, і ні знать що говорить, і будім що їй представляється, і мужика гонить з очей, і лає на усі заставки. І таку волю через вередовання озьме, що бідному мужикові і підступити до неї не можна. Ходить сердешний по сніям, руки ломить та вбивається за бідною жінкою! Тут вже й знахурка поспіла. І що то, чого не робить, чого не діє: і підкурює, і шепче, і вмива, і злизує — нічого не легша! Мужик аж до ніг до знахурки припада та просить:

— Тігусю! ослобони жінку від біди! Цілий год матір'ю зватиму: що хоч заплачу, тільки порятує її!

— Але! вже б я рада їй допомогти, — каже знахурка, — так що ж, коли дано, та ще й уміючи. Се, чоловіче, дала твоїй жінці удова, що може і ти її знаєш...

— Так як же? знаю, знаю. Ще вона і дівкою була, так було...

— Та так же, так. Се вона хоче звести твою жінку, щоб опісля самій за тебе вийти.

— А щоб вона не діждала! Я вже лучче озьму Хвенну, ось що за Терешком Бульбахом, коли овдовіє, а її не хочу.

— Так, бач, не знаю, чим і ослобонити твою жінку!

Та вже чим хоч, а тільки зведи її: я кошту не пожалію; бо як вмере, так самий похорон більш буде коштувати, чим ліки.

— Так хіба ось що зробимо: купи лишень їй кав'яру солоного та булочку, нехай вона поїсть. А як після сього захочеться їй пити, так ти їй купи осьмуху пива; нехай п'є, скільки хоче. А далі вже, щоб не гірко було після пива, так купи їй медяничків, родзинків, чорносливу. Нехай наїдається добре, поки аж спотіє. Та тогді вже будемо прислухатися, чого вона з немощі забажа, та швидче їй і купиш, щоб лихо прогнати.

Сердега - мужик усього того накупить; наїється жінка, нап'ється та й почне кричати: «Ой, пробі! очіпка хочу! очіпка по вишневій землі з зеленими розводами!.. Пробі! такого хочу, як і на дячисі!..»

— Та купи, Охрім, купи мершій! Бач, чого лихоманка забажала. Поставляй їй усе, а то щоб до вечора не вмерла.

Побіг Охрім, купив, подає жінці... Тут лихоманка, як побачить очіпок, та так стрясне болящу, що насилу улежить: а далі і почне стогнати та охати і ледві каже: «Коли б ще міні... тепер... та п'ять кіп... тоб я і устала!..»

Тут жінка стогне та бажа, а тут знахурка нападається, щоб давав мершій, щоб лихоманка, гроші побачивши, зовсім відійшла від неї. Нічого Охрїмові робити! Виньма з кишені гроші, лічить п'ять кіп, та усе ж новими п'ятаками, кладе біля

жінки... Жінка, стогнучи, бере без ліки. Загар-
бала усі, і вже і стала, і пішла поратись і
сюди, і туди... і ще до вечора разів тричі з
мужиком полаялась.

Оттакі то вередливі жінки у бідних, сердеш-
них, простих людей! Добре панам жити, що в
них жінки і не сміють, і не зуміють так вере-
довати. У них жінки перед мужиками як по
струнчці ходять і против мужикової волі ні у
чим ні чичирк!

Про таке жіноче вередування слухав наш
Пархім, та й узяв собі на розум; та й дучи до-
дому, і каже сам собі: «Не я ж буду, щоб я не
зробив по-своєму! Вистачай, жінко, кат бив би
твою матір! вистачай усе!..

Як прийшов додому, зараз і почав стогнати
на усю хату і пробирається, щоб то злізти
на піч.

— А якого гаспида ти там стогнеш? — пита
його Настуся, дивуючись, що її дурень та ос-
міляється без спросу лізти на піч.

— Але! гаспида!.. Коли ж я недуж!.. І у
груди коле, і в бік штрика, і у спину шпига,
і на поперек не піднімуся...

— Та що се тобі сталося?

— Але, що!.. Не знаєш?.. вередую.

— Що?.. Що таке?..

— Вередую, кажу тобі. Хіба не знаєш вере-
дування? Се ваша жіноча натура на мене напала.

— Ось я тобі дам! Ще й він вередувати!
Устань, кажу тобі! Коли тебе напала жіноча
натура, то я озьму мужичу натуру, та тут тебе
так відвередую, що ти й гадки не матимеш!

— Я таки й то гадки не маю, та лежу собі,
та усе вередую собі.

— От щоб тебе з твоїми вигадками! І сміх
і лихо з дурнем! Скажи ж міні на милость.
чого таки ти вередуєш?

— Так. Вередую та й вередую. Ласощів хочу!
Ой, хочу ласощів!.. і поти усе вередуватиму,
аж поки купиш ласощів.

— А рожна не хоч? А трясці та болячки?

— Не хочу сього нічого. Міні дай ласощів,
то я й перестану вередувати. А не даси, то я і
вмру, справді вмру.

— Та пропадай, вража личино! Коли б вже
й давно шез!

— Так не пропаду бо, поки не довередуюсь
до свого! Ой, вередую! Ой лишечко, ласощів
хочу!..

— Та яких тобі ласощів? Зділай милость,
не кричи: сусіди почують, ще білш сміяти-
муться, скажуть, що ти зовсім здурів.

— Та й кричатиму, і одурію, і вмру тобі,
поки ласощів не купиш.

— Та яких же? Кажі мерщій! Запхну тобі
пельку, щоб не кричав.

— І родзинків купи, і рогозу купи, і горох-
вяничків... і кав'яру... і пасльону... і усього
ласого...

— Бач, чого напередував! Себто я покинула
усе, та пішла до ярмарку усього йому купувати!
А дзуски не хочеш!

— Я і дзуски, і трясці твоєї не хочу: міні
купи тих ласощів, що я вередуючи хочу.

— Захотілося гирі против ночі кісничка.
Отсе так і побіжу, як ген купці з'їзжають на
двір. Геть, кажу тобі, з печі! Вбирайся з хати.
Не знаєш, що при чужих людях тобі не можна
тут бути!

— Знаю я, голубочко, усе! Ти думаєш, я нічого не знаю? Ні, я усе знаю. Тим то і почав вередовати, що дещо знаю. От бач, і не устану, і не піду з хати, хоч тут що приїзжі робитимуть. Не устану та й не устану. Бач, вередую, поки даси ласощів. А там ще й грошей забажаю.

— Та на вже, цур тобі, й грошей, тільки втікай швидче з хати.— І дала йому три шаги, знаючи, що він ліків не зна.

— Мині треба сім кіп... Одначе, узяв гроші, перекидував їх у руді, перекидував, далі устає і каже: «Ну, так і є!» Ухопив мерщій шапку, та навтікача з хати; і пійшов, сміючись та думаючи собі: «Оттак ти жінку провчи! Тямитиметь мене довго!».

Пійшов же наш Пархім по ярмарку і не журиться ні об чім. Гроші є, тепер дума, чого б тільки накупити. От і дума: «Свити в мене катма! Не знаю, чи синього сукна узяти, чи хоч і сірого, та тільки доброго, мильного? та вибиратиму довженну та широку... Або ось і чоботи в мене роти пороззявляли, їсти просять: так, може, чоботи лучче? І правда, шкапові куплю, з довгими халявами, з підковами, а дьоготь так щоб і тік!.. Цур дурня тобі, пане Пархіме (се усе сам собі каже) та масла грудка на прикуску. Чи не дурний же ти справді? На якого гаспида ти будеш тратитись? Одежу і чоботи нехай тобі жінка постачить, а ти сі гроші, що вивередував єси, проласуй на чім хочеш, чого душа забажа! Отся річ до діла. Так і зроблю. Накуплю усього, що побачу, та й наїмся, щоб аж з душі перло!.. і чого б же то накупити?... Е, ген сластьони: подавай їх сюди!..» От і підійшов до сластьонниці... що за гарно дивляться на голодного Пархіма!.. так і шкварчать у олійці...

— Подавай сластьона!— гукнув Пархім на жінку, що їх тут пригла.

— А на скільки тобі треба?— питається вона.

— Подавай усі,— аж кричить вже Пархім, узявшись у боки.

— Та тут, дядюшка, як увесь товар озьмеш, так його буде на шість золотих.

— Увесь, увесь беру,— та й тиче їй один шаг.

— Та що се ти мині даєш? Се на сміх, чи що? Ти давай білш, давай усі, сорок алтин.

— Як же я дам усі? Отсе я наїмся, так і пити захочеться. Так отсе другий на збитень, а се ще пійду до москаля та родзинків накуплю...

— Так ти, бачу, такий? Геть же від лавки, не мішай людям в мене товар розбирати. Сих грошей трохи; або давай усі, або геть собі!..

Пійшов сердега далш, чуприну чухаючи, і каже собі: «Урагова баба скупа! Та дарма! я й стовпців наїмся».

Підійшов до москаля з стовпцями. Так що ж бо? Дає москаль за його гроші тільки три стовпця...

— Цур і йому! який дорогий! Не вмру без них, знайду ще чого смачнішого...

І пійшов по базарю витришків їсти. І що то: що вздрить, те й купив би. Та не дума однодвоє купити, ні, давай усе! А грошей катма! Тільки три шаги і є!

Ходив наш Пархім, ходив по базарю, вибирав, прицінявся: усе дорого, не по його грошак... Вже він і гречаники, і горохвяники, і млинці, і буханці, і пиріжечки торгував, кидався і на мочені кислці, і на калені горіхи, і на медяники... Так урагові люди потрошку дають за його

гроші. Що йому з одного або з трьох: йому давай усе, багато накладай йому, так-так!

Ходив він, ходив, аж остило. Бачить, жінка продає якісь корінці, і усяк, хто йде, то й купує тих корінців, і вже кучка невелика зостається.

— Отже, щоб не впустити товару!— сказав Пархім і підбіг до жінки, і пита:— А скільки тобі, молодиче, за твій товар?

— А покажи лишень, скільки в тебе грошей?— спиталася молодича.

Пархім вийняв свою суму на долоню і брязка перед молодичею...

Добре, дядюшка! беріть увесь товар. Кете гроші сюди.

— Увесь?— пита Пархім, і сам собі не вірить.

— Та увесь, увесь. Треба було вам денежку здачі дати, та пороздавала. Нехай за вас подам на бідність.

Зібралась молодича і покрилась далше, щоб купець не роздумав та не прикинув би їй товару...

А Пархім так зрадів, що нічого не бачить і не чує. Видимо-невидимо накупив ласощів... Забира у полу— не влізе, позапихував за пазуху, і вже останні насилу зібгав та у жмені забрав, а сам усе приговорює: «Не кидай, Пархіме, нічого; не зоставляй, забирай усе: ти за сі ласощі гроші платив. А ти, бісова жінко, не дїждеш, щоб я тобі і лизнути дав! Ні, сам поїм усе».

От і вибрав собі місце на горбику. Зняв свиту, розіслав, поскладував свій товар, позасукував рукава і сідаючи каже: «Ось тепер, Пархіме Уласовичу, поснідаєш собі добре! Їж у волю, ніхто тобі не поміша... Усе до останнього поїм,

та так обрешаюсь, що, може, через силу і додому дійду...

Та з сим словом схопив корінець, та—кусь!.. жує сердега!.. Тут жує, а тут у ніс так шпиґа, і сльози з очей так і біжать... Жує, жує і не проковтне. Далі утер сльози, став віддихати, бо дух йому захвачує, і каже:

— Бач, як за пресучою жінкою давно вже не ласовав, так ось ласощі і у горло не йдуть.

Та вп'ять стане їсти, то по три, то по чотири коринця вже пхає в рот, так що ж бо? Ні жувати, ні ковтати не можна, не йде у горло. Се бо був хрін! Де ж його можна їсти?

Лихо нашому Пархімові! Вже скільки він ні потрощив корінців, а кучка ні трошки не позначилась. Вже аж не зміг сидіти, приліг і за живіт береться... Відпочине, відпочине, та вп'ять за хрін, і чуб йому мокрий, і пику аж роздуло, губи порепались, а він силкується їсти...

— Та й до біса ж я накупив сих ласощів,— казав, стогнучи та сльози втираючи, Пархім.— Але їм, їм—і кінця не видно. А сльози так і заливають!.. Аж очі рогом лізуть!.. Ох, лищечко!.. Бачили чортів очі, що купували, їжте ж!..

От з такого то Пархімового снідання пішла меж людей і приговорка.

НБ ОНУ імені В.І.Мечникова

ПІДБРЕХАЧ

Дуже недобре діло брехати! «Брехнею,— кажуть люди,— світ пройдеш, та назад не вернешся». Брехун собі ворог і людям зло робить. Усякий зна сю правду, одначе усяк бреше. Не на рівно: один бреше на усі заставки, інший бреше потрішку, оглядаючись: а усе недобре діло брехати. Хоч ти на півпальця збрешеш, а лиха наробиш на весь вік. Оглядіться лишень круг нас, на кого карлючка закарлючиться? Оттой як сватався, так казав, що в нього дві слободи і грошей повні комори: одурив дівчину, пішла за нього, та й плачеться по увесь вік: бо не тільки нічим содержуватися з діточками, та глядять лишень, чи є що кусати! Другий позича гроші, божиться: «Через год,— каже,— віддам», а год минув — не тільки рост, та й істе пропало! Інший каже: «Давайте попереду грошики, я вам мудрих книжок понаписую». Грошики зчистив, а за книжками хоч і не приходьте. «Цур дурнів,— каже,— одурив вас, буде з мене, слухайте ось вам кумедії...» Та як усе розказовати, як, хто і коли збрехав, так і до світа не перекажеш їх. Ми тільки подумаймо об тім, що недобре діло брехати: недобре для себе, а другому такого наробиш, що й ні відчитаєш нічим! Ось слухайте.

Просив Пархім Остапа, щоб пішов за нього старостою до Хіврі. Хівря була дівка годяща,

була хазяйка, роботяща, мала й худобинку; а Пархім теж парубок голінний — хоч куди. Остап, нічого робити, каже: «Добре, пійду, аби б товариша зиськати».

Зострівся з Самійлом. «Зділай милость, Петровичу Самійло, — каже Остап, — ійди зо мною підбрехачем за Пархома до Хіврі».

— Та чи зумію лишень, — каже Самійло, — зроду не був у сім ділі.

— Та воно не трудно, — каже Остап, — я буду починати брехати, а ти підбріхуй: звісно, як старости брешуть про парубка, за кого сватають, а без брехні вже не можна! Я збрешу на палець, а ти підбріхуй на цілий лікоть, то й закінчаєм діло, зап'ємо могоричі: а молоді ошісля нехай живуть як знають.

— Добре, Остапе, зумію, пійду добуду паличку і зайду за тобою, — сказав Самійло і потяг до дому.

Зібралися старости, як довг велить, узяли хліб святий під плече, палички у руки, пішли до Хіврі.

Увійшли у хату, помолилися, хазяїну поклонилися і почали казати законні речі про порошу, про князя, про куницю, і звели на красну дівцю.

Добре усе. Старі Хіврині усе слухають, далі почали розпитовати, що є у молодого.

— Та у нього чимало є чого, — каже перший староста.

— Де то чимало? — каже підбрехач. — У нього усього є багацько.

— Є й волики.

— Та які волики? такі настоящі воли.

— Є й овечата, — почина перший староста.

— Та які овечата? такі настоящі вівці, — підбрехує Самійло.

— Є й хатина.

— Та яка хатина? настояща хата, новісінька, просторна.

— І у господарстві не дуже кому дає волі.

— Та такі і нікому. Сам усім орудує, і що хочеть, те й робить.

Хіврині старі аж плямкають, що таке добро достанеться їх дочці, та й почали питати, хто іменно парубок.

— От коли знаєте, Пархім, — сказав Остап.

— Терешкович, Понура, — договорив Самійло.

— Е! себто той кривий на ногу? — спитала мати Хіврина.

— Та він так трошки храма, на одну ногу, — сказав перший староста.

— Де то храма? і не на одну, а він і обома не здуха ходити, — підправив підбрехач.

— Та трохи чи не косий? — пита батько Хіврин.

— Та так, косенький на одно око, — каже староста.

— Де то вже на одно? і не косенький овсі, він і обома нічого не бачить, — доповнив підбрехач.

— Та він щось горілку часто вжива? — питається батько.

— Так, вип'є потрошку, коли-та-коли, — каже Остап.

— Де то вже коли-та-коли? такі по всяк день, і такі не по трошку, а п'є, поки звалиться.

— Та, кажуть, щось там нашкодив, так чи не буде йому біди? — допитується батько.

— Яка там біда? Може, провчать трошки, — сказав староста.

— Як то можна трошки? Його так гарно кат-
кнутом попоб'є, та й на Сибір зошлють,— за-
кінчив підбрехач...

Після такої розмови, що батькові та матері
Хівриним робити? Випроводили нечестю старо-
стів і трохи чи й не позивали ще за бешкет,
що за такого жениха приходили сватати їх дочку.
А на парня пустили славу, що й повік не збув!
Дуже недобре діло брехати!

НА ПУЩАННЯ—ЯК ЗАВ'ЯЗАНО

Діждалися пушання на піст. Хома й каже жінці:

— Гляди ж, Кулино! Нагодуй мене так, щоб через цілісінський піст не захотілося мині їсти.

— Та добре ж, добре. Іж тільки на здоров'я, а то придбала усього,— сказала Кулина і поставила перед ним макотерть вареників та повнісіньку миску млинців. Учистив Хома якраз, масличком поливаючи та у сметану обмокуючи.

Зібрала Кулина саме черепа і постановила обідати: борщ з сулою мудрий, сметаною засмажений, каша тобі пшоняна так і плава у масличку, локшина у молоці, галушечки на яечках, та теж з молоком, тараня у масличку напружена, та молошної каші півмакітри; тільки й усього. Аж повискромджував усе сердешний Хома, та на потуху — швіглека молока, та й сів і дріма.

Ще не гаразд і прочуняв, вже й полудновати пора. Тут і вродилися каша до молока, гречаники гарячі до масличка. Уписав їх Хома самотужки аж зо три, та добрав п'ятірко рибок тарані, у маслі шкварчачих.

— Що ж, недалеко вже до вечора. Будемо підвечірковати,— так сказав Хома, ледве дух переводячи. Мисочку млинців та буханців зо два у сметанку обмокуючи, от чоловікові й буде. Нехай,— каже,— ще повечеряю чоگونهбудь.

Упорався Хома і з вечерею; доволік ус е, що постановила жінка: і борщику, і каші, і рибки, і млинців, і буханців, а далі тирить і вареників макітру — як кулаки плавають у маслі. Сопе Хома, дотрошує їх, та вже спочиваючи. Розперезався, силкується... От-от і дно видко, та бачить, що лихо; от здихнувши, і каже:

— Що се, жінко, зо мною сталося? Щось не доїм.

— Ох міні лихо! Чи не з очей?

— Ні,— ледве промовив, тяжко дихаючи, сердешний Хома. — *«Бачу, на пуцання — як зав'язано».*

МАЛОРОСІЙСЬКА БИЛЬ

Недалечко від якогось то города, чималенького, що в нім було аж три церкви, одна кам'яна, а дві дерев'яних, було село, а у тім селі жив собі чоловік Демко. Він би то і розумний, як і усяк чоловік, так по-трошку: знав і своє діло коло хліба, вмів свитку залатати, козушок вихутровати, усе знав, що доводилося; тілки, на лихо собі, хотів крішко величатися, щоб усяк його почитував, усяк завидував. Пуше гіркої редьки досадно йому було, як де у кунпанії, де зберуться люди, а як було біля города, то і хороші люди зіходились поговорити де о чім, а не так поговорити, як послухати дяків, що як зійдуться, та стануть таке розказовати, що нам і уві сні не присниться побачити. Як же у городі було аж три прихода, а у кожному по два дяка, та сьомий сільський, так де зійдуться, так таки є чого послухати, як стануть розказовати. Один почне з євреїв, другий перехопе та приньметься за Гога й Магога, інший товкує про «обаче», то, я ж кажу, нашого братичка, неписьменного, слухаючи, аж сльоза пройме. Недаром сказано: письменний... А у такій кунпанії кого посадити на покуті? Дяка. Кому перша чарка? Дякові. Перед ким, хоч ти і старий, та помовч? Перед дяком. А усіх прочих - других — хоч би і не було.

Через те Демкові крішко досадно було. Хоч частісінько підголював чуб і бороду, вздягав і синій жупан і не пропускав, де збиралися почотні люди, то поки дяків нема, то і йому добре: обсядуть його старики, слухають, що він розказує про саранчу, як колись налітала у старовину, а він це чув ще від батька; а як почне розказувати, як вже він і сам бачив, як шестував сам губернатор через їх город, так, батечку, було чого послуhati! Божився, що перед ним і за ним усе пани бігли тройками, то у бричках, то у кибітках, а інші і на простих повозках. А сам, каже, губернатор їде у колясці, що скрізь у вікнах, мов хата яка, а дзвоників-дзвоників. І у передніх дзвоники, і у задніх дзвоники, і у самого на колясці дзвоники... та усі разом як зателенькують, так аж ув ухах лящить...

Отаке усе як розказує, що і у самого аж дух радується, і знай уса розгляджує та ще придумує, що б то розказати, а тут дяк рип у хату. Зараз хазяїн до Демка: «А устань,— каже,— Демку, пусти пана-дяка, нехай нам дещо з премудрости розкаже». От тобі Демкові і честь... Встане, мов облльований, на людей не гляне, зараз за шапку— і хоч і не проси, щоб zostався; щоб хоч чого піднось йому, не хоче і не хоче, мершій з хати; тільки його і бачили.

А тож і не досадно, скажете, як чоловікові дуже хочеться повеличатись, і щоб його шанували, а тут ніхто і не дивиться на нього, та при ньому величають других?

«Тривайте ж,— так собі подумав раз уночі, як не спав з нудьги,— я вас усіх провчу! Будете тямити Демка. Будете топтатися не тільки у хаті, а й коло хати, аби б як протовпитись та послу-

хати дечого! Нехай тоді дяки заховуються з своїми премудростями. Заткнемо їх за пояс. Замовкнуть против нас!». Так подумавши та надумавши, що робити, узяв уранці і відвів хлопця, свого таки сина, попереду до піддячого. Як же хлопця узялось за письмо і стало, не спотикаючись, читати аж по верхам, батько, ніде дітисся, хоч з нуждою пополам, хоч у позичку ускочив, а віддав хлопця у науку до дяка, та аж до соборного, щоб навчив, чого сам зна. І щось не дешево і поєднав.

І не узяв чорт Харка, Демкового сина. Незабаром, годів через сім, поняв добре і читати, і писати; ермолой увесь проспівав, стихири усякі, який би то дяк відкіля б то не явився, що хоч починай, а Харко вже й тут: попереду окселентує, а там і пішов сам горою; і переводи виводить, і на таке зведе, що хоч би тобі тут п'ять дяків співало, то він усіх зіб'є, замовкнуть, зостанеться один та й докінча, як сам зна.

Така то розумна дитина була. Демко не радується. Еге, так що ж бо: з книжки що хочеш він тобі прочита, а свого розумного слова не скаже, не видумає нічого.

Як прийшло хлопця з науки, а вже так було йому годів вісімнадцять, батько й каже йому: — «А що, каже, Харку, чи не зумів би ти якого розумного слова сказати нашим дякам, щоб не знали, як і розжовати його, знаєш, носа їм утерти, щоб не дуже брови піднімали? Видумай таки щонебудь; а я закличу їх і других яких людей, що тільки їх і слухають, і поважають, а ми їм при них і відріжемо, і пристидимо.

— Так що ж, тату,— каже хлопець,— після чого я розумне слово скажу? Адже я тільки вчився у школі. Через науку не станеш розум-

ним. Хоч усі книжки вивчи на пам'ять, а розуму не наберешся. Треба світу повидати, з людьми поводитись, тоді до розуму дійдеш. Давай, тату, кошту: піду по другим городам, запримічати, де як поводить, а, звернувшись, таке їм скажу, що усі дякі і старики наші тільки плямкатимуть, а не второпають нічого.

Нічого Демкові робити. Хоч і дуже потратився на Харкове письмо, а треба ж його і до розуму довести. Нехай світу побачить, роздивиться, як де у людей поводить, вернеться додому та й загне дякам карлючку, щоб не дуже пащиковали. Здихнув важко Демко, достав позичкою ще скільки там десятків карбованців, віддав Харкові та і виводив його.

Два годи на третьому приїхав Харко до батька, наняв чоловіка з дальньої сторони, щоб віз його додому, а як грошики процвиндрив, так поєднав так, що, каже, батько заплатить.

Чухався Демко довго: нічого робити—заплатив. А сина попереду, як увійшов, та й не пізнав. Острижений, підперезаний не по-нашому, а чортзна по-якому. Розказує, руками бовта, слова варнякає не наші, і на московські закида, да тільки не до ладу. Батька не взива, як закон велить, «батько», або «тату», а вже «старик», та усе придирається: «У вас не так усе, як у людей. Сидно тобі, старик, що і досі не вмієш жити по-людськи».

— То, дарма,— каже Демко,— навчимося опісля. Ти тільки скажи мені, чи набрався ти, по чужим сторонам ходючи, розуму, якого тут нема?

— Що це ти, старик, розказуєш? Старий, та не вмієш розсудити. (Трохи-трохи не сказав батькові у вічі, що дурний є). Я тільки ув одну

сторону ходив, так і розум бачив з одного боку. Постачай грошей ще, піду у другу сторону, так ще розумнішим вернуся».

«Може, хлопча і правду каже»,— подумав Демко. Сяк-так, то просячи, то молячи, роздобувсь на гроші, віддав синові і проводив його у другу сторону меж чужі люди.

Ледве-ледве на п'ятий год вернувся наш Харко, і вернувся ще чудніший. Не второпає, що батько каже; батько стоїть, а він перед ним сидить і руки йому не цілує ніколи. Батько дечого йому багато каже, а він відвернеться та й скаже: «Мужик». Отаким розумним вернувся наш Харко з чужих людей.

— А що, сину,— каже батько,— чи набрався дуже великого розуму? Чи задаси пинхви нашим дякам? Так коли те, так я зібрав би їх, попоштував чим ще є, та і пристидили б їх.

— Ти то думаєш так і задати їм пинхви? Бач, який швидкий. (Се то син на батька так каже. Знаєте, вже він побував по чужим сторонам, так йому сидно против батька бути звичайним. О, бодай вас, з вашою наукою). Треба попереду довго думати, поки що вигадаси до пуття сказати. Учені люди завжди так роблять. Купи лиш мені, старик, на гривню свічок, так я і ніч посиджу та й видумаю щось розумне.—

Купив Демко за ту гривню свічок, а Харко, повечерявши добре, як звичайно вчений, сів думати та видумувати розумне слово. Свічки позасвічував, сів за стіл, голову підняв, у стелю дивиться, виваливши очі, руками розводить, то палець у лоб ткне, то на ніс положить, то у рот всуне та сопе, аж свистить, мов на сопілку гра... та разом скочить з лавки, стане ходити по хаті,

руками б'ється об поли, здихне... та вп'ять сяде за стіл. Та таку комедію строїв через усю ніч. Свічки догоріли став світ, Харко знемігся, звалився на лаву і захріп.

— А що, милий мій сину, що розумне вдумав? Чи ззивати на завтра дяків, щоб твого розуму дознали?— питав батько уранці.

— Потривай, спішачи, Миколу звалиш, каже Харко, як кажуть мужики, такі розумні, як і ти. Так то ув одну ніч і видумаєш! Купуй ще на гривню свічок, коли хочеш до мого розуму добратися.

Купив батько свічок; попалив їх син, як і у першу ніч, а усе таки не придумав нічого, бо кріпко розуму набрався по чужим сторонам.

Пропала батькова ще одна гривня на свічки, попалив і їх Харко... Еге, та трохи лишень чогось то не вдумав, бо ліг спати веселенький і рано скочив.

— А що, синашу,— питається батько,— чи закликати дяків?

— Клич, старик, хоч усе село,— каже Харко,— я їм такого усучу, таке скажу, що і через десять год не розжують усі, скільки їх є.

— Отсе добре, сину,— каже батько,— так на завтра і покличемо.

Почали муку сіяти, птицю різати, горілки добувати... звісне діло, письменні люди будуть обідати, не мало їм треба придбати.

Батько землі під собою не чує. Збігав у город по дякам, по піддячим; кого звав і у себе по селу; усіх просить побувати до нього хліба-соли покушати, сина, що звернувся з чужої сторони, послухати його розуму. Усяк, погладжуючи себе по череву, усяк обіщався, та таки і зійшлося чималенько.

Посідали за стіл. Звісне діло, дяки на покуть, а опрочі — усяк по почоту. Демко знай частує гостей; а дяки, штрикаючи себе то в лоб, то по носу, то стукаючи кулаками по столу, товкують промеж себе, що то означа «виспр»: чи воно птиця, чи звіряка, чи чоловік, чи... місто святе при нас. Та спорять, та кричать на усю хату. А опрочі, неучені, сидять та слухають, роти пороззявлювавши,— звісно, що наш братчик скаже против такої премудрости?

Тут же дяки спорять, а свого таки не забувають: те й діло, що наньмички Демкової миски з стравою подають та знов доливають і печеного підкладають. А Демко знай з чарками обходить усіх, веселенький, усміхається та дума собі: «Мудруйте, мудруйте, сьогодні вам пушання; забудете бришкати! Замовчите, як де у беседі явиться мій Харко. Він вам заб'є баки своїми словами, що набрався у розумних людей...»

А Харко позакладав руки у китаєві штани, ходить собі по хаті, дметься, як той індик, не дивиться ні на кого, не помога батькові, щоб кого почастувать або чим кого припоштувать, не чує, що коло нього говорять, і дума: «Тут усе не так, як бачив я по чужим сторонам. Почекай лишень послухають і мого, що їм скажу. Помнуть свої чуби, як пом'яв я свій добре, поки вдумав».

Дяки і гості пообідали, чи то пак вичистили хоззяську посуду добре, до тла, аж вискромалили; кісточку пересмоктали, а що напитків, так і крапелини не zostавили; таки так упоралися, як звичайно вчені люди, що аж спотикаються; уставши із-за столу. Зараз би то за шапки та за палички, а зачим прошені, того і позабували;

так Демко і зупинив, і попросив посідати в'ять та послухати, що скаже син його, що навідався світу і від людей наслухався усього розумного.

Посідали знов дяки і опрочі гості, голови понурили, паличками попідпиралися і налагодились слухать.

— А скажи нам, сину, чи не знаєш чого розумного?— почав Демко, і сам узявшись у боки від хвастощів перед дяками, що от-от посміється над ними.

А Харко і гукнув:

— Оттак пак! Отсе я ходючи вам буду казати. Ні, нехай виясниться! У тих сторонах, де я бував, так там, хто хоче розумне сказати, так його сажають на покуті. Пустить і мене на покуть, а то не скажу нічого.

Пороздвигались дяки, пустили Харка на покуть і мовчать, налагодилися слухати.

Сидить Харко на покуті, викашлявся, уси розгладив, окинув оком усіх та й каже:

— А що, панове дяки, і ви, старі люди, вам і не присниться там бути, де я побував; ніколи і на думку вам не спаде, що я видав. Набрался таки розуму, буде з мене! Що і скажу вам, так ви не второпаєте. Одначе, спитаю у вас чогось, а ви, коли достане у вас розуму, скажіть, що і як бути. Та навряд скажете: ви дальше світу не бачили, як у своїому селі, не так, як я. А скажіть міні: як згорить батькова хата, де будуть тоді горобці водиться, га?.. А скажіть, хто зна?

Дяки і усі люди, що слухали, аж почервоніли від сорому за таку нісенітницю, і ще нижче голови понурили: а старий Демко як сплесне руками, як схватить себе за волосся, як крикне:

— Пропали свічки!.. пропали й гроші за свічки, пропали гроші за науку!.. Лучче б ти, слякий-такий сину, дурнем ріс би дома, ніхто б і не знав, що ти єси дурень, а тепер усяк бачить, що ти вернувся більшим дурнем, чим був...

Гм, надогад... Себто против!.. Та ви і сами, здорові були, знаєте. Ось і наш Харко їздив далеко ума-розуму купувать...

ЛИСТИ ДО ЛЮБЕЗНИХ ЗЕМЛЯКІВ

Знаючи, як ви, земляки мої любезні, любите читати або слухати, хто вам чита розумну книжку, і перенімати усе добре, і бачачи, що мало вам трапляється таких книжок, бо на усяку книжку треба грошей, та і з грішми не доту-пишся їх купити; от я доложився нашому на-чалству — бо без нього не треба нічого робити, хоч би ти і думав, що воно дуже гаразд буде, — отже то началство і позволило мені обо всім до вас писати, та усе по-нашому, щоб уся-кому розумно було і щоб ви усе до слова розі-брали, не толкуючи його по-своєму. Так слу-хайте ж мене і казенні, і панські, і усякий народ: нехай хто письменний вам чита, і ви слухайте; і коли що до діла скажу, то, будьте ласкаві, перенімайте і робіть так, як тут вам совітується, та знайте: якби щонебудь не до діла списав або не до добра вас навчав, так би мені не по-дозволило началство; бо як батько за дітьми, так воно догляда, щоб вам усім було добре жити.

Земляк ваш.

I

Поперед усього розберемо, що то означа: той казенний, той панський, той обиватель, той економічний? Се, люди добрі, коли хочете

знати, се усе суть єдино. Царство наше таке велике, що й нема його більшого. На усі чотири сторони, скільки тисячів верстов воно сягнуло, так що і розказати трудно. А у таким великим царстві скільки є усякого народу? Тут вже не тисячами їх треба лічити, а мільонами. Чи зна хто, що то означа мільон? Ось що: налічи чогонебудь тисячу, що у тисячі десять сот, отто й тисяча; та таких тисячів налічи тисячу тисячів, оттоді буде мільон. Тільки подумати можна, та й то не зовсім додумаєшся, що то мільон людей; та таких мільонів у нашому царстві є більш, чим п'ятдесят. А що? Трохи народу? Треба ж їм порядок дати; треба кожного захистити. Ось для сього і є губернії, от як і наша Харківська, що в ній народу є більш мільона, з женським полом.

Що ж би то, якби увесь сей народ та під одним порядком був? Чи вправився б хто скоро? Чи можна б було усякому якраз захисту дати? Коли посварились меж собою, то чи вспів би один чоловік їх розібрати, розсудити? Там Михайло з Микитою об леваді — приміром кажучи; там данилівці з деркачівцями об скотині; там люботинці з гіївцями об лісі; там богодухівці з сінянцями об тім: там таки з такими об другім, та й господи! Куди ж тут одному начальнику управитися і усякому суд дати? Оттим то усяка губернія розписана на уїзди; а що люди по уїздам у слободах та у селах живуть, так ті розписані по своєму сорту, і усе особе. Військові обивателі, економічеські, казенні крестьяни, виморочні, поміщичі, ільготні, одставні салдати і усякий, який є народ, усі розписані по своєму чину і усякому сорту; у усякому селі і слободі

є свої начальники, а над ними судящі і командири у уїздному городі, а над тими уїздними є у губернському городі, а над всіми їми є губернатор, та ще і генерал-губернатор.

Панські ж люди, що зовуться і по книгам пишуться «поміщичі крестьяни», так тими завідують, управляються і порядок дають сами пани, усяк у своїй державі, як над казенними справник або становий порядкує, об подушнім і усяким зборі хлопоче, роботи загадує і усякий порядок дає; так над своїм поданим усяк поміщик убивається, подушне розпреділя, порядок дає і захища їх від усяких обид чи по сусідству, чи від чого б то ні було; некрут дає по своїй волі кого і скільки слідує і усяке таке, як є у своєму господарстві. За те вони повинні поміщику своєму робити, слухати його у усякім ділі і, як отця і начальника, почитовати; а через те облегчення є началству: вже їм нема хлопот прямо з мужиками: прямо пишуть до пана, що отто і треба зробити, стільки підвід під воєнну команду вислати, оттаку дорогу або міст справити; от поміщик і розпорядиться, щоб не у тягість було людям і з порядком було зроблено.

Оттак і йде усе гаразд. Нема ніякої замішки: усяк над своїми розпоряжа, і усе йде справно, і нікому не тяжко, і ніхто не зобижен. Усім нарівно, тільки для порядку по різним спискам йдуть і щоб не замішатися, так різно зовуться. Оттак, як і у війську: то зовуться улани, то гусари, то піхотні, і над усякими є свій начальник, а усе нарівно, усе салдати; хоч усякому є своя робота, а усе до одного діла доходиться.

А усьому сьому народові, хоч салдатам, хоч мужикам усякого сорту, і купцям, і панам, і су-

дящим, і усім-усім, хто є у нашому царстві, одна голова, один начальник, один государ наш, імператор Ніколай Павлович, нехай бог для нашого і дітей, і унучат наших щастя, довго на світі продержить у щасті і у здоров'ї! Як бог на небесах, так він у нас на землі. І що то? Як отець милосердний. Таки словно як батько у сім'ї вбивається за усіх, доглядає за усіма, щоб усім було порівно чи роботи, чи достатку, і щоб ніхто з його дітей ні жодного не зобидив; так він, його імператорське величество, ніч і день трудиться, над усім догляда, начальників поставля усюди і яко мога повеліва і укази посила, щоб усюди була правда, щоб ніхто не смів нікого і нічим ізобидити; а коли є обиждений, оборонити його, захитити, і усюди-усюди повеліва доглядати, щоб усе було по порядку. Йому, нашому царю і отцю, усі ми рівнісінькі, усі йому — як діти. Як бог милосердний посила нам життя, і світ, і хліб насущний, так і цар наш милосердний об тім усе і дума, щоб нам, його вірноподаним, було усе добре і спокійно...

Коли ж ви, отсе слухаючи, сидите, то зараз устаньте, перехреститесь, поклонітесь і помолітесь за нашого доброго і великого государя, і пишно молітесь за нього уранці і увечері, і згадай, що ти ніч спав добре і устав собі як треба, а він, його величество, над полусвітом государ, чи зволив же почивати сю ніч хоч трохи, хлопочучи, та вбиваючися, та придумуючи, як би тобі і усякому чоловіку у його царстві було добре і спокійно жити і щоб один другого не зміг ізобидити. Молись за царя і після трапези; бо його трудами і його оберегательством ти собі живеш хазяїном, ніхто тобі не мішає

заробляти, ніхто у тебе не відніме, бо є куди і кому пожалітися і заштиту получити, дякуючи добрим і розсудливим начальникам, від нього ж постановленим. Усе-усе, що є в тебе, що придбав, що заробляеш, усе через нього, через його тобі заштиту і через його труди і доглядання, щоб нам усім було добре.

І що то: не тільки у церкві, як почитують його велике ім'я, та й завжди молися за царя. Так бог у святому своєму писанню повеліва. Учи і дітей сьому і незнающого навчи і розтолкуй, то і бог благословить тебе уво всім, що ти так по правді робиш.

II

Ви ж думаєте, що тільки усього і треба, щоб молитися за царя? — Е, ні! Треба усякому те робити, що закон повеліва. Не буде нічого ніхто робити, ні у чім помагати, що ж з того буде? Замішателство, непорядки. Подивіться: усяк-усяк чоловік, хто живе на світі, усяк трудиться, усяк сполня закон, що цар повеліва. Відкіля наші перві начальники і наїзжали, і тепер є? Усе не з наших місць. Покине і хазяїство, і господарство своє, а інший і сім'ю, та по царському указу і повелінню йде здалека і служить тут. Воєні, і генерали, і охвидери, і усяк салдат, тільки прийде царський указ, якраз зібрались і пішли... куди ж? На гряницю, боронити нас від неприятеля, який осьмілиться щоб на нас піднятись; от і йдуть, і не знають, хто з них жив вернеться, а йдуть бодро і весело, ще і пісеньок співають, і ні об чім не журяться, бо знають, що святий закон сполняють, слухаючи

царського указу; і що ідуть захищати віру святу і православних християн, так йому не страшно і вбитому бути, бо він є мученик, пострадав за віру святую, християнську.

Оттак і нам, земляки мої любезні, треба усякому своє діло робити. Ми не салдати, ми не воєні, так нам треба їм спомогу дати. Як же то? Ось як.

Салдату треба, хоч у поході, хоч на квартирі, треба і мундир, і усяка одежа, і харч. А скільки їх є у нашому славному царстві? А скільки їх треба скрізь по гряниці? І против турків, і против черкесів; і до німців треба, і у Сибірі треба, бо скрізь наша гряниця; хоч і замирені, хоч наших і бояться усі, та усе ж треба, щоб військо стояло наготові побіля гряниці, та ще щоб не мала і сила. Треба ж і зобути, і прокормити; треба і коней, і оружя, і шаблі, і пушки, і чого там не треба! Се ж на військо по гряниці; а по губерніям, а по уїздам скільки начальників, судящих! Казав я вам, що один начальник не зможе дати, один суддя не може усіх розсудити; то і треба, щоб для усякого народу був начальник і щоб не один суд був; бо коли тебе ув однім суді ізобидють, то тобі можна жалуватися у вищий суд, що зоветься палатою, у губернії. Скільки ж таких судів? І усі доглядають, щоб усюди була правда. Треба ж і судящим жалування, треба суди протопити, треба їм і світла, і чимало чого. А караблі постройти? А що карабель постройти, то усе нарівно, що і цілий город. А на караблях теж військо, що і на землі, і те їм усе треба, що і тим. Та чимало такого, що треба содержати? Усякі училища, усякі казенні хорони по городам постройти, малих діточок, сиріток

вигодовати, до науки, до розуму довести, та таки на усе, на усе треба казни.

Отже то: як ми живемо мов у бога за дверми і не знаємо лиха ніякого, не боємося за своїми салдатушками ні з землі, ні з моря ніякого неприятеля; спимо собі уночі без страху, щоб харцизи — як колись бувало у старовину, не за нашої пам'яті — нас не обідрали; ходимо по дорогам бог-зна як далеко, з хурою — і не боїмось ніяких злодіяк і розбойників, бо їх усюди попередали наші начальники; не думаємо, щоб хто наше сіно покосив, наш хліб або скотину відняв, нашу хату спалив, бо є на се судящі, вони заштитять і по правді зроблють; коли ж, кажу, мині так гаразд, що я не боюсь нічого ніякого: то треба ж і мині чимнебудь прислужитися, царський указ сполнити і поміч по силам дати.

А чим же за таку милість, не то щоб віддякувати, а щоб хоч мало-мало прислужитися? Ось чим, і неважним, і не против сили нашої. Будем зносити те, що і бог повеліва, і закон приказує, і по самій ширій правді воно слідує. Будем, кажу, зносити потроху від своїх заробітків, по чім там припада з душі, по розкладці? Чи велика ж то сума з душі? Чи усю ж разом з тебе требують? Чи нагло ж з тебе требують? Полічи, на скільки ти у год придбаєш хліба святого і скільки з тебе требається? А скільки ж ти заробиш воликами, шкапою — що в кого є, а ще і руками, хоч і піший: чи з щіпом, чи з сокирою, чи у якій послузі? Аби б не лежав, а то, слава тобі господи! світ великий, народу багачко, робітник усякому нужний. Не лежи, кажу — без діла не будеш: і себе пропитаєш, і в казну часточку знесеш.

Не усю ж разом требують. Об Семені частку, та об новому году другу. От тобі і полегкость. Відробився у полі за літо: чи сам свій хлібець по благословенію божому зняв, чи заробляв де, от у тебе і к Семену і є; розплачуйся, не запускай. Тут вп'ять не лежи: сюди-туди мотнися, сокиркою порубай, ціпом помахай, скотинкою пороби — от в тебе вп'ять грошики: що собі zostавив, а що зніс останне, от і квит. Скачи козак на усі чотири сторони, і не бійсь нікого.

Не нагло ж з тебе і требують! Не тягнуть тебе, щоб усі дав сьогодні до копійки! Ні. Очисти свій знос від Семена до пущання на Пилипівку, а там від нового году до Євдокії; так слава тобі господи, скільки тобі льготи? По маленькій часточці знось, то і не стямишся, як виплатиш.

Хочеш ти царство небесне получитьи? Хочеш ти у бога милосердного милости получитьи? Невже ж зараз усю худобу віддаси на церков божу або старцям роздаси? Ні. Щонеділі не сеш шажок на свічечку, а другий у кошельок укинути, і старцеві подаєш копієчку, то тогді, то тогді. Се ж і для господа бога так робиш, роби ж так і для царя, отця нашого і защитника: знось хоч по часточці; то ці часточки та зроблять тобі велике, і усю подать з себе очистиш.

Або ось як я вам совітую: зроби усяк собі скриньку і забий кришку наглухо, а в кришці проріж дірку, щоб тільки п'ятак або цілковий проліз; та тільки що прийдеш додому з грішми, що бог тобі дасть або заробити, або продати що, то з тих грошей розщитай, скільки тобі треба пропитатись на день або на тиждень, як у тебе робота є, то таку часточку заховай, а

останні укинь у ту скриньку, що я кажу, та й заховай її бережненько, та вже ні жадним способом не посмій відтіля узяти ні одного шага; хоч позич, сяк-так перебийся, а не смій відтіля нічого виняти: то вже казенне; хоч ти ще і не зніс, воно ще в тебе, та вже його обіщав у казну — і тратити його такий же гріх, якби ти потратив те, що на церкву божу обіщав. По закону однаковісьнько за потрату церковної суми і казенної.

Оттак відкладаючи, коли зібралось дечого у тій скриньці, тоді вже подякуй богу милосердному, що поміг тобі заробити, от і відбий ту скриньку, і неси до свого началства, і віддай. Та давай же з розумом. Скільки так бува, що безтолковий принесе, безтолковому віддасть, і без толку гроші пропадають, як не записані, і свідителів нема. Ти віддавай при свідителях, при стариках, при чесних людях, та й озьми зараз квиток, і коли тут не буде кого письменного тобі прочитати, то біжи мерщій до дяка або до попа, або до якого письменного у селі, нехай тобі прочита. Коли там буде записано вірно, то дома заховай бережно яко мога, щоб не пропало; коли ж буде яка хвалш у квитку, зараз об'являй началству і хоч до справника дійди, а доказуй свою правду, не боячись нікого і на свідителів здавайся. Безділнику, що тебе подумає обманути, так не минеться, а твоє не пропаде, з нього взишуть. Коли нікому тобі буде квитка дати, що писаря не буде, бери бирку і свій значок положи: і то діло добре і праведне.

Знось, зділай милость, яко мога і не запускай удаль. Тобі краще буде. Не думай: там і там зароблю, стільки і стільки получу; тоді разом

і віддам. Кажали ж нам батьки: «Нехай — недобрий чоловік», то й правда. Не здавайся на опісля. Бог-зна, як ще твоє здоров'я буде та як ще заробиш і як ще гроші візьмеш; а недоїмка йде, та й росту прибавля. Тут же гляди, ще збираєшся на старі зібратися, а тут вже і нова половина настигне. От тобі вже удвоє приходиться платити: вже тобі і сутужно. Та так як піде старе з новим мішатися, та стільки наросте, що лихо та й годі. Тут вже поневолі начальству треба тебе грабувати, скотинку або що маєш продавати та поповняти те, що твій нехай наробив, що, хоч був хазяїн, було і господарство, а тут зведешся ні на що, через те що у врем'я не зніс та запустив недоїмку.

Се ж тобі така біда, а начальству твоєму, думаєш, і нічого? Ось послухай лишень, як воно є.

Приміром, скажемо, нехай буде слобода Люботин. У тій слободі звісно, от стільки то душ. З них, от потім і потім узявши, усього виходить на год от стільки то рублів, нехай буде, приміром, тисяча рублів. Отже се і у казначействі, і у казенній палаті, і у справника, і у усякого начальника се записано, що з Люботина треба у год зібрати тисячу рублів, усе таки приміром.

От, про сю тисячу, що треба зібрати, писано у депорті і до министра, що при самому цареві усею казною завідує і розход, по государеву указу, держить, дано знати, як і про усі села. От министр, надіючись, що усі справно знесуть, порядив чи сукно для солдатів, чи правійонт для них, чи порох, щоб від неприятеля відстрелюватися, чи друге теж таке нужне. От і пред-

писує у Харків до начальства, щоб заплатили от такому рядчикові от стільки рублів. Начальство кинулось — нема стільки грошей: такі і такі села не знесли, от і Люботинці не позносили. Що тут робити? Министр прогнівається на наших начальників, думаючи, що не старалися зібрати, і грошей не стає, і рядчик не получа свого. Начальство гримне на справника, думаючи, що він поблажку дає людям і балає їх, і не взискує. А справник собі нападе тогді на голову, щоб як хоче, а щоб було зібрано.

Так от скільки через твій нехай хлопці збереться. Ти думаєш собі, невелика за тобою сума, п'ять рублів або що. Воно так, невелика сума, та без п'яти рублів і тисяча вже не тисяча: не достає п'яти рублів, треба поповнити. А як же твої п'ять рублів та другого, третього, десятого, що так же запустили недоїмку та не зносили у врем'я; так скільки набереться? От і рядчикам за поставку нема; салдатам правійонту нема; ахвирерам, генералам, судящим жаловання нема, не стає, що не усі люди широко позносили. А що тогді буде? Який порядок у війську, на караблях, по судам піде без грошей, що не достає через вашу недоїмку? А узна про таку справу сам наш яснійший государ? Чи се мале діло, що його прогніваєте? Що ми недостійні і його велике ім'я пом'янути, а ми за усі його до нас милості, що він як є істинний отець, як за діточок своїх вбивається, і ніч, і день трудиться, щоб усім було і мирно, і спокійно; а ми за усе жалкуємо зносити дуже невелику часточку грошей, лінилося лишній раз ціпом махнути, сокиркою цюкнути або небудь лишне поробити, заробити і знести подушне. А бодай такий і не зоветься

православним християнином, що божого закону не сполня! Бо слухайте:

Се не від нас і не від кого стало, як від самого бога. Питалися люди у господа бога, чи треба цареві платити подушне? Так він сам, своїми святими словами, так повелів: «Воздайте боже богові, а кесареве кесареві», кесар же все рівно означає, що цар: государ, імператор і кесар. Так бачите, як господь повелів? Та ще і те. Як сам господь на землі був, так прийшли з нього потребувати подушне, бо думали, що він є простий чоловік, як і ми грішні. От апостоли і питаються його, чи треба платити подушне? То господь повелів, що треба непременно, і як не імів грошей, то повелів Петру апостолу піймати рибу і «у зябрах знайдеш,— сказав,— гроші, то й заплати і за мене, і за себе».

От воно і виходить, що на се є божий закон. А хто божого закону не сполня, той є грішник. Нехай нас бог усіх сохранив від такого і від усякого гріха. Як у церкву зносимо потроху та й содержимо церкву, що й починку можна зробити і усяке нове украшення: так треба і у казну зносити, щоб ні у чім не було недостачі. Тоді сполнимо святий закон, воздамо «боже богові, а кесареве кесареві».

Та і не думайте ж, люди добрі, щоб тільки простий народ платив у казну по чому там з душі! Ні. Не тільки ви, платють, опріч усіх платють, і купці, та платють і господа, і пани, і усяк, хто є у якому чину: і воєні, і штатські, і университетські, і судящі, і землеміри, і казначей, і усякий генерал, і граф, і князь, хоч би у якому хто чині ні був, усяк платить, бо закону божого не можна нікому перемінити. Дадуть хоч якому

пану великому чин, кавалерію або хоч і жаловання у срок видадуть великому і малому, до посліднього; то тут же у казну і візьмуть скільки з кого приходиться, бо бог повелів, щоб воздавали боже богові, а царське цареві.

От цими то не багацькими з всякого рублями, та докупи їх зібравши, от і є сума чимала. Слова тобі господи! Є чим содержати і військо, і кораблі; можна не пустити неприятеля до нас і з землі, і з моря. Є чим і суди, і начальників наших содержати, що боронять усякого од обид і порядок дають. Живемо, хвалячи бога!

Інший почне розсуждати: якби, каже, я був одинок чоловік, то і спомігся б платити; а то забагато платити: батько старий, діти малі, брат помер. І усе таке стане казати, що як то сутужно йому. Потурай такому! Наговорить багацько. А якби тимчасом, поки розказує, та він би махнув щіпом або щонебудь робив, та усе б заробляв, усе б копійчина перепала. Язиком небагато наробиш і заробиш!

Розкажу вам приповість.

Оприділив пан діда до пасіки. Виставив дід бджолу і сів біля куреника свого, і б'ється об поли руками, і каже: «Оттакого в мене діла, такого діла, що не знаю, як і управитись!». От і сидить до обід, і журиться, що якого то в нього діла багато: і бджолу годувати, і уліки випальовувати, та чи мало чого! От принесуть йому діти обідати; він пообіда, спочив, і вп'ять сяде і прийметься журитись, що якого то в нього діла багацько; та так і прожуриться до ночі, і лягнеться спати, і бджол не погодувавши, і за паління уліків і не приймався. Та так і завтра,

і післязавтра, і по усяк день, знай тільки що журиться, що діла багато, а не приймається його відробити.

Вже й половина літчка. Наїхав пан до па-сіки: «Пугу, діду!».— Пугу, пане! — «Чи багато в нас роїв?»

— Та де вам, добродію, до роїв, тут в мене такого діла, такого діла, що не знаю, за що і узятись.

Кинувсь пан уліки обглядати... Батечко! Інша колодка пропала, інша ізматчилась, у іншій хоч і був ройок, так від недогляду полетів до добрих людей...

Досталося ж тому пасічникові, що так добре доглядав, що діла, казав, багацько було, а сам не робив його, а тільки журився об ділі.

Отсю приповідь треба усякому тямити і не забувати того, що і оплатиш за усі душі, і про свою душу ще зостанеться щонебудь. Розцитуй тільки добре: за яку роботу гарніше узятись чи до якого хазяїна пристати, щоб не ізобидив, і куди заробіток повернути; а पुще молись богу, щоб господь милосердний поміг тобі сполнити святий закон, та сам старайся, трудись, то тобі господь у всім допоможе і пошле свою милость, що зможеш воздати боже богові, а царське цареві.

III

Подумаймо лишень, від чого то люди бідніють? Був собі хазяїн заможненький, була й скотинка, було і усяке господарство, а тепер звівся чоловік ні на віщо.

А подумаймо від чого б то?

От, приміром, скажемо: у хазяїна є й поле, є і скотинка, і робить він щиро, чи у полі, чи як де приходиться йому заробляти; і помагають йому син парубок і другий хлопець. Куди ні кинувся, усе їх троє і три пари воликів; заробляють чимало, зносять подушне за себе трьох та ще і за батька старенького, що вже тільки і здужа на печі лежати; та за хлопчика, що ще тільки гуси пасе. І подушне платять, і содержуть вісім душ, бо є ще дві дочки, вже дівки, і є в них на усе достаток і дещо, гляди, і прикупують, як чого треба по хазяйству, і матері серпанок новий, і дівкам кожухи нові, бабаком оторочені, бо от-от треба заміж давати. Хвалять бога живучи.

Так от же парубка треба женити. «Добре діло,— думають батько з матір'ю,— візьмемо невістку — прибуде работниця. Господи благослови!». Оженили сина; не вдали гаразд відгуляти весілля, і зашпори після втрати не зійшли, а вже молодожон і напав мокрим рядом: «Відділай мене, батьку! Я сам по собі хочу бути хазяїном! Чого мині з рук дивитись? Я не хочу бути робітником на братів. Віддай моє! Як зумію, так і господарюватиму!»

Нічого батьку робити! Почухав потилицю, сюди-туди кинувся, прочув, що чоловік продає залишний двір, пішов, сторжився. Дешевше б купив, так нема усіх грошей, повинився об про-водах віддати, і росту положили. Перебирається син на нове господарство, бере з дому і чавун, і горшків, і мисок, і ложок, і кочергу, і лопату, і усього потроху; йому на нове хазяйство усього треба, а в батька є того у достачу. Відділя батько пару волів, дає і віз, дає і борону — була за-

лишня; і ще там чого син познаходив, що ви-
прохав, а що і так узяв, бо укупі заробляли.
По справедливості усім наділив з дому, а то ще
і у полі відрізав там йому який лан. Зовсім
хазяїн!

Тільки щось наш новий хазяїн б'ється-б'ється,
і сюди, і туди кидається, мотається, та щось
усе не до ладу. Одна парка воликів, то хоч і спря-
жеться з ким у супруги на оранку, то треба
і собі б орати, та треба ж і людям відорати, або
відробити чим-небудь. От і пропащі дні. Засіяти
нивку, хоч і викидав зерна скільки там, так за-
волочити хоч і всів, та як, спішачи за годину,
нестак гаразд, так і вродило аби-як. Сяк-так
чи вижав, чи скосив удвох з жінкою, у копи
постановив, так звозити ж то не всів: так
у копицях і поросло! бо не одно діло, а він
один: чи орати, чи косити, чи сіяти, чи возити?
За одно приймається — друге переспіва; з тим
не вправиться — друге вже відійшло. Заробітку
нема, та ще як хліба трохи пропало у полі, то
не стане чим зиму пропитатись і скотину про-
годовати. Де узяти хліба собі, а скотині папі?
Звісно, треба, купити, а грошей намалі. А тут
і Семена, і покрова прийшли, знось подушне!
А тут жінка: треба їй льону, бо на літо без
сорочок зостануться; треба прядива, треба під-
ситка, решета, чавун розбився! та усе ж купи,
та усе треба гроші, а їх нема, і не кажи, щоб
заробили, бо один, сам собі, помочі ні відкіля.
Де грошей узяти? Позичити. Нехай бог боронить
усякого чоловіка від позики! Знаємо, що воно є.

Позичив, понакуплював чого нужніш треба,
ще часть і подушного зніс; перезимував, слава
тобі господи! Що ж? Літом в'яють така халепа.

Тут з роботою не вправиться, а тут люди, кому
винен, тягнуть, а тут на роботу до волости,
треба своє відбути, рещтантів препроводжати
або друге-проче таке; а тут не очистив недоїмки
подушної — нова зайшла. Бився-бився, вертівся-
вертівся, нивку застановив, та усе ж треба
опісля викупати; а нічим. Рішився їй, збув во-
лики, позбувала і жінка і намистечко, і що було
спершу залишненького, а далі і таке привела
нужда збувати, що притьмом і самим треба.
Та що ж то і розказовати: звівся наш новий
хазяїн ні на віщо! Збув і двір, і усяке хазяй-
ство, і худобинку, пустив жінку з дитиною у
наньмички, щоб хоч на одержу заробляла; та й
сам пішов по людям теж служити. Служить-
служить, широко служить і грошики получа, та як
їх і сюди, і туди треба, так нікуди і не надасть.
І одягтись гаразд ні віщо, а тут подушне дай
та подай! А його нема. Началство з ним морду-
ється, допека йому, бо началству треба усю
суму на срок виставити, а тут за одним оста-
новка, та ба, нема! Може б, пішов до батька?
Чи не допоможе у чім синові? Бо як син відді-
лявся, так у старого дечого було геть-геть!
А ну-мо подивимося, що робиться у старого?

Гай-гай! Як відділив старий сина і зостався
з хлопцем, аж все не шість, а чотири руки, та
ще дві і хлоп'ячі, не багато нароблють того,
що скаже батько, а самого і не думай куди
послати. Нема й пари воликів; то таки, що три,
то три, а то вже дві: не та робота, не та справа,
усе не те! А тут дівку прийшлося віддавати,
батька престарого та немощного поховав; сюди-
туди грошей треба було, позичив зверх старого
довгу; віддавати нічим, заробити ніколи, бо треба

і у волості відбути яку там панщину; хлопець не розуміє, сам пішов, а робота нехай до завтра. А тут і подушне знось, хоч і відійшов син, так усе таки за три душі; та се, та те... А тут і старість, і немощі. Те збув, те заставив, того не зберіг, пішло усе за вітром; звівсь і батько, як і син, ні на що.

Що б то було не відділяти сина? Що б то робити усім укупі? Білш рук, білш сили, білше б і заробітків. Хоч і загадано що поробити на тижневі при волості, то усе ж один би пішов туди, а двоє робили б собі без перемішки. Робота хоч у полі, хоч у господарстві не ждеть завтра; коли сьогодні чого не зробив, то і не думай його завтра справляти: на завтра віять є своє, шкварчає, що віять не дожида завтра. Се по хазійству сказано: «Нехай — недобрый чоловік». Не можна нічого ні відложити, ні перемінити; тут треба, щоб той і час, і стільки сили, скільки треба. Пошли і десять хлопців з косами, що вони тобі накосять? Так і усяка робота. Що один, так один, а що два, то два! От і виходить, що ніяк не треба відділяти від сім'ї, хоч би десятеро дітей було. Приміром, скажемо: живете ви собі три брата; от в тебе жінка і троє дітей; у другого брата теж жінка і двоє дітей; а третій брат парубок. От вас троє братів та дві ятрівки; пропитуєте і зодягаєте, і усе. Відділися ж ти від них, то їх троє будуть пропитовати, опріч себе, двох діточок, а ти з жінкою трьох; от вже тобі і не сходно! Нехай же і той брат відділився б, що з двома діточками; то хоч і прийшлося би тобі з жінкою та з парубком, от у трьох, робити на трьох, як і тому брату з жінкою на двох дітей, та усе — таки

вам сходніш: у вас є кому і панщину справляти, і дома робити; а у того брата — один він сам і панщину відбути, і у полі робити, і коло господарства справляти: усе ж то як один, так один. Ще ж, як при здоров'ю; а як... борони боже усякого. Скажу вам і тут приповідь.

У одного чоловіка було аж п'ять синів. Жили усі укупі, і ні один і не думав відходити від батька. Аж ось батько, стар-чоловік, занедужав і збирається вмирати. От сини зібралися до нього і питаються: «Таточку, пан-отченьку! Як нам повелиш? Чи нам після тебе розділитись і кожному на своєму господарювати, чи так жити, як і по сей час при тобі жили?»

Тут батько звелів подати до себе пучок вербових пруттів, зв'язаних кріпкенько (хто його зна, для чого вони там стояли). Подали йому той пучок: він дав старшому сину, парню здоровому, що підчас і підкову зігнув би. «На, — каже, — сину, переломи отцю пучку пруттів». Узяв син, силкувався — силкувався... вже він і через коліно, вже він і на колоду їх нагина, так і не подаються. Аж впотів старший син, а нічого не зробив, віддав. Звелів батько ламати другому — нічого. Третьому, четвертому — усе равно; дали й п'ятому, а він такий замлілий, що від вітру впаде; силкувався і той... та тільки розсмішив усіх. «Не можна, ніхто не переломить їх; нема такої сили» — сказали сини і подали батькові пучок.

— А на тепер, менший мій сину, що від вітру падаєш, на, та ламай тепер, — сказав старий та розв'язав той пучок, та й дає по одному пруттику хлопчику; хлопчик бере їх та жодного — знай трісь та трісь, та ув одиночку усі пруття поламав.

— Пожалуй,— загули старші чотири сини,— і ми так зможемо поламати, як по одному; ні, нехай усю кучу разом переломить.

— Еге, сини мої любезні!— тогді сказав їм батько,— се вам сказано надогад. Оттак і ви: коли будете усі укупі, нерозлучно та не відділяючись жити, то ніхто вам нічого не зробить, ніяка вас біда не постигне. Хоч і найде яке лихо, то усі гуртом відтерпитеся; усі гуртом будете робити, і усе у вас буде... Коли ж розділитесь та розійдетесь, то тільки вам і бачити щастя. Маленьке лихо, не велике горе, аби-яка біда вас одоліє зовсім, звертить, заначастить кожного, і пропадете усі...

Оттак то воно було.

Подивітесь, як воно у москалів йде? Не тільки рідні брати, та й братові сини, та і їх діти повиростають, зовсім люди, поженються, діток придбають, та й помишлення нема виходити з сім'ї. Усі живуть ув однім дворі; хата побіля хати, та і в'пять хата; прикуплять двора (прикуплять, а не так, як наші, що продають) та ще хати ставлять, та усі укупі, душ тридцять у сім'ї... аж скільки ж тут рук? А скільки вони у день уроблять? А скільки заробляють? Та усе ж то докупи, докупи, чи хлібушку чи денежки, докупи складають... тим у них усього є, і ще і багато є.

Ти скажеш: «А зачим я буду на усіх робити? А зачим моя жінка буде на усіх варити і плаття стирати? Ми, хоч і важко, а будемо сами на себе робити, а не за тим, щоб других пропитовати...» Дурню, дурню! як я подивлюсь на тебе. Ти себе з жінкою не тільки не пропитаєш, а зведешся, от як я спершу казав, і повік нічого не

придбаєш. Ти й тепер не на кого робиш, як на себе, та заробіток складаєш тільки докупи; а тієї купи стілко, що ще стілки хазяїнів можна обділити... Усе у вас є, нічого ні в кого не просите... та що й казати. Піди та сам собою зароби стілки.

І жінка твоя не робітниця на усіх: вона на тих тижнях плаття прала, і мужикове, і своє, і ятрівок, і діверів, а її прочі ятрівки варили обідати, хліба їй напекли, мазали за неї, по воду ходили; а тепер черга прийшла їм плаття прати, а твоїй жінці поратись по господарству. Ти тільки роздивись та розсуди, голову! Усім вам робота порівно, нікому не сутужно, а заробіток бойкий. Та й кругом себе подивись: від чого се одинокий хоч як хоч роби, хоч лобом об стіну бийся, а усе бідний; великосімейний же, подивись, бачиться, ніхто нічого і не робить, і по вулиці ходять, і на вдвір'ї сидять, а знай багатіють. Від чого се? Еге! білш рук укупі роблють, так разом і заробляють... Адже бачили, як на соборну дзвіницю стаскували оттой великий дзвін? Чи зміг же його один чоловік, не то вже підняти, та з місця зворухнути? Хоч десять годів коло нього мурдуйся, не зробиш нічого! Не можна та й не можна! От і треба громади. Та й громада щоб зробила? Нічого. Ті тягнули б направо, а ті наліво, та і діло б звелось на пшик; так бо громади треба майстера. Він зна своє діло, він і кумандує: «Тягніть... подождіть... підніміте правий бік... підтягнуть верьовки...» — та і усе проче приказує... от сила і стягнула, а через майстерство дзвона не впустили, не розбили, повісили його і прямо, і кріпко, і гарно дзвонить... Оттак і у усякому ділі.

Я ж кажу, що коли б вам деяким двом - трьом сім'ям приказано було від начальства, щоб не розіходилися та щоб і жили укупі сім'ями і укупі заробляли, то аж побожуся вам, що через скільки років усі б пристушили на те, щоб не відділятися... Тоді б сами побачили, що робота б не була важка, заробіток великий, усі б багатіли, подушне і общественне платили б собі, не охаючи і начальства не турбуючи, і хвалили б бога милосердного.

IV

От ще що відводить нас від усякого добра, від церкви святої відгоня, богу молитись не дає, меж добрих людей не пуска, від приятелів і родичів відпихає, у сім'ї роздор, худобі перевод, здоров'я занаша і зводить чоловіка ні на що. Се не хто, як проклята горілочка, диявольський напиток, чортів збитень, гаспидова душепарка, анахтемська припарка! Щоб вона слизла з світу божого для людського щастя! І нема лютішого зла, як ся горілка!

І то правда, що усе від бога. І порох, і ніж, і вогонь, і горілка — усе від бога. Порох — щоб відстрелюватись від супостатів, стріляти чоловікові птицю на прокормлення для себе, а не вбивати людей, брата свого. Ніж — щоб відрізати хліба і усякую пишу, що бог посила нам, зробити яке нужно діло по господарству, а не різати горла людям. Горілка видумана для нашого здоров'я: випий хоч по усяк день чарку, і закон не запершає, і тобі воно полезно, а не пий її через край, не топи у неї своєї душі, не порть через неї здоров'я свого, не трать через неї худоби своєї.

Подивітеся: інший п'є по усяк день, та як п'є? Устав собі любенько, помолитись богу, як довг християнський велить, поробить щонебудь широ, от і обідня пора настигла; він прийде, — обідати налагожено; дістане пляшку, що у нього завжди на усякий случай є, і він з нею не ховається, і людей не соромиться; є так є і п'є та й п'є. Налив чарку, перехристивсь, богу помолився, випив — от він і їсть добре, і здорово, і весело йому; пообідав, чи спочив, чи ні — йде на роботу з новою силою і з більшою охотою. І так по усякий божий день: п'є, та як не напивається, так вона йому і здорова, і поlezна, і сили йому придає.

Не без чоґонебудь бува у сім'ї: сам часом захвора, жінка так недужає, як часто трапляється, що животом постражда; от чарка горілки з чим там, чи з сіллю, чи бува з перцем, так така поlezна, що нінагарніше усякого лікарства. Еге! тим бо, що непитуші, тим і чарка ползу дає!

У такого чоловіка, глядіть. По господарству усе справно, хазяйство і роботи йдуть добре, ні у чому йому замішки нема, жінка його шанує, слухає, поважає, хвалиться людям; діточки на порядках, звичайненькі, або у школі вчать, або у ремесві де, або і дома помагають батькові. Люди його поважають, що скаже, слухають, совіти приймають; коли у чим який резонт скажуть, то й вірять, бо знають, що він ніколи і ні задля кого не збреше. Усюди, коли що трапиться, усюди так говорять: «Йому можна повірити, він чесна душа; він непитуший, він не збреше». Началство поважа його і усяке діло йому певно повірить. У церкві божої його першого побачиш; зна, що стоїть перед самим

богом, так і стоїть, так і молиться. І сам батюшка — пан-отець його поважа, посіща його, і розумні речі з ним бесідує.

У такого чоловіка ніякого нема зазору і випити чарку з ним і з хорошими людьми. І хазяїн з нею не ховається, дістає при усіх, бо на нього ніхто не подума, щоб він, як той злодій, крадькома проніс її з вольної; він бере її, не закриваючись, у кабаці, чи у шинку, і вулицею несе її, не ховаючи, як яке зло, бо зна, що усяк, хто побачить його з горілкою, нічого паганого про нього не подумає: він несе для ради себе і чесної кунпанії.

Такого чоловіка і сам бог у всім благословля.

Подивітесь же на п'яничку, так зараз скажете, що й бог відступився від нього, і людям гидко дивитись на нього. А через віщо се він так звівсь? Ось через що.

Ще змолоду покуштував сього анахтемського напитку. А воно, як змолоду почати, так у животі зведеться мов жабурина, і усе знай кортить чоловіка, щоб таки випив. От він і п'є, йому здається, що і здорово, що от йому і весело, і охотно на усяке діло. Пив та пив, небагато й пий, а на завтра дуже погано з похмілля. Що тут йому на світі робити? Дума собі: «Голови не підведу, робити не здужаю, на животі щось м'ясно; ке лишень вип'ю, та трошки». Випив і таки справди трошки, так щось йому і трошки здоровіше. Він біленько — ще лучче, ще веселіше: він і припустив на усі заставки, вже і пропив розум; і де він і що він, не зна нічого. Біля церкви йде — і руки не підведе, щоб перехриститись; кого зустріне, не поштить,

хоч і старшого себе, та хоч і самого начальника, та ще усякі скверні слова сам собі говорить або сороміцькі пісні співа, і кого зустріне, усякого займа, іншого лає... А тут дівора за ним: «Кир, кир!» — біжать та кричать, та регочуться з нього. Та як і не реготатись? Пика йому невмита, та, мабуть, з ким заводивсь, так уся подряпана, волосся розкудовчене, шапки кат-ма, і сам не зна, де вона. Хоч і підперезаний, так один кінець так і волочиться з ним; сорочка розхристована, а часом і порвана, як і свитина; спина уся у глині, один чобіт на носі, а другий, як спав він у шинку, так знято, а він і не почув, і не тямить та так і йде... А йде ж то — так сміх і дивитись на нього, йде, спотикається, то почне хвабрувати, будім він і зовсім чоловік, потужиться, випрямиться, от і пішов, пішов, та далі... тиць. У голові закрутилось, спіткнувся, вдержався, вп'ять би то йти, так вже нема тієї сили, йде-не-йде, тюпа на однім місці; силкується повернути направо, а голова переважає наліво, та дйба-дйба, дйба, дйба... та наткнувся на тин або на пеньок... плюсь!.. тут і захріп неборак, думаючи, що він дома спить на подушках. Спить, сердега, і не чувствує, що собака прийшла, облизала його усюди, вилизала йому і пику, і у роті усюди чепуренько... а далі і свиня підійшла, хрюка та облизує його, а він думає, що се жінка коло нього пестується, та знай поворочується, та каже: «Не цілуй же мене, Домахо, годі ж, годі!..» Тфу, гидкий та мерзений... І згадувати бридко. А ту, як смеркне, знято з нього і свитину, хоч і поганенька, узято й пояс, і останній чобіт... Прокинувся на зорі, побрів додому...

А дома ж то що робиться?.. Хазяйка у хаті, та нема нічого, нічого, не придбано, нічого і приставити на обід. Хоч і робила щиро, рук не покладаючи робила, та як одними руками, так чи багато ж наробить? Помочі нема ні відкіль. П'яниця її хоч мало чого і їсть, він жив самою сивухою, так на нього треба багато положити: купити хоч якунебудь свитину, і пояс, і шапку, і чоботи, без чого йому із хати не можна вийти. Мало ж на це треба грошей? Та коли б же така біда раз у год, так би і сюди, і туди; а то двічі-тричі на літо його одяга, а він ніякої помочі їй не дасть. Ну, нехай по тверезу і почувствується, і жалкує, і плаче: вже відцурався, не хоче пити, вже буде робити: дістав позаторішню сокиру, скинув її на плече, пішов з двора тихою ступою роботи шукати. Як ось по дорозі й шинок. Він, правда, йому усюди по дорозі: куди б він не пішов, вже шинок буде йому по дорозі. Так і тут. Йде побіля шинка і дума: «Чи є пак такий дурень, що п'є ту навижену горілку? А ке зайду, подивлюсь». Зайшов подивитись... та там і застряв. Сокирчина і поганенька була, він і її у діло пустив: пішла за півосьмухи. А там дальш-дальш... забув своє відцурання, забув, що, може, божився і душу свою проклинав: «Коли,— каже,— і крапельну у рот візьму...» — та знай п'є. П'є й сьогодні, п'є й завтра, п'є, усе п'є; вже й жінка не зопинить його... пив, пив, поки не знайшли під тином: горілка занялась, увесь посинів... чорту баран...

Жінка сердешна, збувши через мужика усю худобу, що буде робити? Почепивши торбу, пішла поїдвіконню миркати... Коли ж ще і діточки будуть, потаска і їх, просючи Христа ради

хліба шматок та проклинаючи свого п'яницю, що так її довів і звів усю сім'ю ні навіщо... А яково ж його душі на тім світі?.. Господи сохрани і помилуй, і подумати страшно...

Господь сказав своїм словом: «П'яниця не увійде у царство небесне». От яке страшне діло напиватись.

Інший скаже: «Нехай бог милує, я не впиваюся, а так іноді, та й то з приятелями, у кунпанії». Ой, чоловіче добрий, бережись цієї западні! Се тобі так здається, що ти не часто напиваєшся, а згадай лишень, так ти усе частіш та частіш напиваєшся, а затим скоро-скоро і зовсім зіп'єшся.

Окрім, що напиватись, хоч раз, хоч часто, усе гріх однаковісінський; та от до якого гріха горілочка приводить. Ось розкажу вам істинну правду.

Один чоловік захотів спасатись і пішов у пустиню, і усе б то молився богу, так диявол його відводить: то те, то се йому приставля, та й збива його, і усе б то скусити хоче, щоб не молився. Чоловік і відхрищується, і відмовляється: сатана і відбіжить від нього, та вп'ять за те ж, та вп'ять за те ж. Остив і опоганив він чоловікові, далі і каже: «Чоловіче! Не дам тобі покою повік, не дам тобі присвятитись, не покину тебе, поки не потішиш мене хоч одним із трьох гріхів: або чоловіка вбий, або гріх з женським полом зроби, або напийся горілки. Коли хоч одно що зробиш, я тебе зараз покину і не буду тобі докучати аж до самої твоєї смерті!»

Чоловік подумав і дума сам собі: «Чоловіка вбити — гріх великий, смертельний, непростений по вік; не хочу; нехай бог боронить! Блуд со-

творити — і то гріх великий і на душу, і на тіло, коли ще і спокутуєш його через увесь свій вік. Горілки напитись, так не дуже, аби б то; я зараз засну, просплюсь та п'ятнадцять год буду сей гріх відпокутувати, так за то мій супостат, чортяка, відступиться від мене і не буде мене скушати». Так подумавши, пошукав у себе — є щось, що добрі люди подали, було на милостину; узяв їх і пішов над вечір, крадькома, щоб ніхто і не бачив і щоб люди не осуджали. Убіг у шинок, узяв, — що там? чи й було чарки зо дві, — ковтнув і пішов собі мерщій у свою пустиню. Йде собі веселенький, що вже справився з чортякою, не буде вже приставати. Йде і поспіша... і як був собі непитуший, що може зроду не пив, то горілочка його і розібрала, зашуміло у голові, згадалися молоді літа, і се, і те, і п'яте, і десяте... аж гульк! Молодиця назустріч против нього... він до неї та зараз з недобрим; вона б то і від нього, так він бо сяк-так, подужав її, поборов, согрівив... Молодиця хвалиться, що, каже: «Буду усім жалітись, усім розкажу, як ти обманюєш народ, будім спасаєшся, а ось що робиш...» Він, бача, що лихо, вхопив голяку, чирк її по голові... тут і душу віддала...

Оттак упорався... Мав невеликий грішок зробити, тільки напитись, та як напився, так і усі гріхи, що найбільші, усі сотворив...

От до чого то ся горілочка доводить! Погубляє і тіло, і душу у чоловіка на вишній вік. Коли б сказати п'яниця, так з перепоею; так бо ні! Зроду уперше випив... та ба, випив бо! Так думається, що у кожній чарці вже чорт і сидить. Вип'єш одну, він на другу направляє, бо неба-

гато. Від другої і до десятої недалеко, а там і прощай душа!

Цур же її і пек! Не будемо її пити ніколи і ніяк. Бачите, до якого лиха і одна чарка доводить. А як пристати до неї, так і здоров'я збавить, жінку і діточок запропастить, худобу, щоб малося що у церкву подати і на сім'ю що справити, царське і общественне відбути, на бідність подати, так та чарка усе те переведе, сатані-супостату у пельку засуне і душу твою погубить на вишній вік, від чого нехай милосердний бог боронить усякого християнина.

Се ж вам, любезні мої земляки, написав дечого на перший раз. Коли побачу, що сі мої листи будете читати, то я ще знайду дечого, про віщо вам розказати таке, щоб було до діла і вам було на добро. Слухайте тільки, перенімайте і дітей своїх вчіте, і що бачите за ними, що не на добро йде, так ви не давайте їм волі. Попоред усього вчіть їх богу молитися, до церкви божої ходити, начальників і батька, і матір слухати, старших себе шанувати і против усякого, хоч против меншого себе, звичайним бути. От опісля напишу вам об усім таким; а тепер будьте здорові і нехай вам бог помога на усе добре, а від худого діла нехай оборонить, а й сами бережітьесь!

Земляк ваш Основ'яненко

ДО ПРОБЛЕМИ РОЗПОВІДІ В ТВОРЧОСТІ
Г. КВІТКИ - ОСНОВ'ЯНЕНКА ¹⁾

I

Проблема стилю творчості представників ранньої, так званої нової української прози XIX століття взагалі, а значить і творчості Г. Квітки, як основоположника цієї прози, зокрема, останніми часами набуває особливого, цілком одмінного від попередніх традиційних поглядів, значіння.

До дуже недавніх років ця проблема стилю стояла якось зовсім невиразно й неконкретно. Були, переважно, загальні зауваження щодо

¹⁾ Дана стаття є уривок з більшої, ще не закінченої, моєї роботи про розповідні форми в українській літературі 30 — 60 р.р. XIX століття, отже тому вона має деякий фрагментарний характер, з одного боку, а з другого — не охоплює цілковито всього матеріалу з Квітчиної творчості. Разом із тим в цій статті до мінімуму скорочено загальний так теоретичний, як і історико-літературний вступ, а також не подано ані ширших висновків, ані зіставлень літературних матеріалів із їх джерелами. Немає в ній також і тих соціологічних висновків, що мають бути завершенням над усіма моїми спостереженнями, і подані будуть у згаданій ширшій розвідці.

сантименталістичних, романтичних та інших елементів у творчості письменників згаданої доби, особливо підкреслювалося етнографічний характер цієї творчості, використання різних говірок живої народної мови, нарешті відзначалося загальний чи то жартівливо-гумористичний чи поважно-дидактичний, серйозний тон стилю та її поготів. Як же ж перетворювали письменники ці елементи народної мови, в який саме спосіб застосовували вони їх до вжитку в мові літературній, ба й для якої саме мети, як проходив процес творення й розвитку цієї літературної мови — про все це хоча й згадувалося, але в загальних словах, без особливих конкретних пояснень.

І лише тепер, за даного стану науки літературознавства, зокрема частини її — стилістики, ми маємо змогу з новими інструментами дослідження проникнути в справжню суть стилістичних особливостей нашої літератури 30 — 60 років XIX століття. Отже, починається нова доба у вивченні стилю літератури XIX століття, доба, що проблему цю поставить у нову площину.

В цю нову добу вивчення стилю буде проходити під знаком проблеми розповіді, цієї особливої стилістичної системи, що, на нашу думку, і є найхарактернішою ознакою стилю прози письменників XIX століття від Квітки до Нечуя Левицького, який ніби завершує певний етап у розвитку літературної української мови.

Дослідження розповідних форм в українській літературі лише розпочинається. В той час, як в російській літературі щодо цієї проблеми ми маємо сякий-такий доробок праць так суто теоретичного, як і історико-літературного характеру

(роботи В. Виноградова, Ейхенбаума, Гофмана тощо), в українській — лише загальні у зв'язку з цілою творчістю певних письменників вказівки й спостереження в роботах А. Шамрала (передмови до видань творів Стороженка, Квітки), що, власне, перший зняв питання про розповідь на українському літературному матеріалі. Деякі побіжні зауваження про розповідний характер стилю творів Свидницького ми маємо в статті Зерова (передмова до «Люборацьких») та в деяких ще інших дослідників.

Зрештою й сама проблема розповіді, точне розуміння цього терміну — розповідь — ще не зовсім ясне. Одже, раніш, ніж перейти до нашої аналізи розповіді в творчості Квітки, вважаємо за потрібне бодай у найзагальнішій формі висловити те розуміння розповіді, що, на нашу думку, є єдино-правильне. На нашу думку, таким правильним визначенням розповіді є те, що його дав В. Виноградов у своїй статті «Проблема сказа в стилістиці»¹⁾. Не переказуючи всіх міркувань і обґрунтовань згаданого автора щодо визначення розповіді, подаємо лише висновки — коли письменник, передавши своє право переказувати фабулу якомусь оповідачеві, намагається переймати деякі особливості монологічного усного оповідання, намагається *імітувати* (але не копіювати) монологи оповідача, подаючи ці імітації *на тлі форм літературно-письмових* — от тоді ми й одержуємо те, що зветься розповідь.

Таким чином розповідь, себто імітація оповідальних монологів на тлі форм письмово-літе-

¹⁾ Див. Временник отдела словесных искусств Г. И. И. т. I Поэтика. Изд. Асадіа, Ленинград, 1926, ст. 24 — 40.

ратурної мови, дає можливість письменникові в найхімерніших, у найскладніших комбінаціях переплітати елементи літературної мови з мішаниною різних діалектичних сфер монологічного побудовання якогось оповідача. Інакше — розповідь створює умови для бою найрізноманітніших мовних сфер, отже й рація розповіді з цього виходить така: коли через певні причини постає потреба поновити застарілу вже, шаблонну літературну мову і внести до неї, завести взагалі до вжитку нові слова з іншого якогось мовного діалекту (в широкому розумінні цього слова), то найкращий засіб здійснити це є розповідь. Ніби ще не зважаючи прямо завести до літературної мови цю іншу стихію мовну, письменник ховається за маску якогось оповідача і цим, з одного боку, мотивує введення властивої йому (оповідачеві) особливої мови, а з другого боку, переломляючи крізь призму мовної свідомості цього оповідача оцінку різних інших художніх стилів, подаючи все те на тлі певних стилів письмово-літературних — отже, утворюючи своєрідне змагання цих найрізноманітніших мовних стихій, має змогу, часто в комічний спосіб, гостро й зле спародіювати, висміяти застарілі форми й завести, збагативши новими семантичними фарбленнями, нові слова, нові стилістичні сполучення.

Доба XVIII і XIX століття в розвитку української літературної мови характерна саме тим, що замість старої книжної слов'янсько-української мови, з одного боку, і проти тенденцій зросійщення її — з другого, в мову входять елементи чистих українських говірок (творчість попередників Котляревського, згадати хоча б Сково-

роду з його найхімернішою мовною мішаниною, творчість Квітки), при чому боротьба цих різних мовних сфер проходила іменно в розповідних формах.

Коріння таких криз літературної мови, характер спрямовання в добір нових діалектів, що заводяться до вжитку, звичайно завжди зумовлюються змінами суспільних взаємин — нова соціальна група, вступаючи на історичну арену, приносить і інші естетичні уподобання, неподібні до попередніх.

II

Ми змушені обмежитися лише цими загальними зауваженнями про наше розуміння розповіді та її ролі в розвитку літературної мови. Обминаємо також ще цілу низку питань, зв'язаних з технікою створення розповіді, зокрема питання про так звані покажчики (рос. термін — сигнали), що за їх допомогою імітується оповідальні монологи й будується розповідь. Бо письменник не просто копіює усний монолог, а лише, використовуючи певні найхарактерніші ознаки його, як покажчики, подає приблизне його відтворення. Обминаємо також і класифікацію форм розповіді. Про все це в межах потрібного краще буде в даній статті сказати при розгляді конкретного матеріалу.

Як уже зазначено раніш, в нашій науковій літературі був поширений погляд на творчість перших представників прози XIX століття, як на творчість, що мала ніби суто етнографічний,

ба й «стенографічний» до деякої міри характер. Часто вважалося, ніби ця творчість була майже простими етнографічними записами з «народних уст».

Але з погляду проблеми розповіді таке тлумачення творчості Квітки, Куліша, Марка Вовчка й інших письменників їхньої доби, звичайно, не можна розцінювати за цілком правильне. Творчість цих письменників завжди була творчістю літературною, а не лише записуванням з народних уст. Найвність же етнографічних елементів у їхній творчості стає зрозумілою, якщо розглядати цю творчість, як певну розповідну форму.

Довести, що справді стиль творчості Квітки — основоположника нової української художньої прози — є розповідний стиль, показати, в яку саме форму розповідну він втілювався, і з'ясувати, яку роль в розвитку української літературної мови він виконав, і єсть найближчі конкретні завдання даної статті.

Справедливим є твердження, що українські письменники першої половини ХІХ століття в значній мірі мали настановлення на мову, хоча це настановлення й виявлялося в різних формулах і обґрунтуваннях. Певна зміна в класових взаєминах тодішнього українського суспільства висунула на перше місце саме оце усвідомлення потреби завести до вжитку літературного українську чисту народню мову. Але цю потребу перші творці української літературної мови аж ніяк не усвідомлювали, як щось надто важливе — розуміння літературної творчості, як певної зброї ідеологічної постає значно пізніше в свідомості письменників українських. Перед першими ж творцями української літератури рідко

вставало питання про поважніші завдання літературної творчості — більш було, як признається, приміром, Квітка в листі до Плетньова від 15/ІІІ 1839 року «одной забавы себе, веселаго чтения с женой»¹⁾.

Треба тут же відзначити, що на той час уже закінчився процес занепаду й розкладу старої слов'янсько-української мови, що ламалася в попередні століття розповідними формами. Але тенденції розкладу цієї старої, що відживала, мови йшли двома течіями — «з одного боку, одкривався певний простір для мови російської, а з другого... бажання використати народне просторіччя, очистивши його фонетично та вдосконаливши стилістично»²⁾.

З одних двох останніх перемагає стихія української народньої мови, отже поставало завдання в якийсь спосіб пристосувати оцю «грубу, необроблену» мову, як цілком новий, сировий матеріал, до літературного вжитку.

Несміливість почину й невиразність ідеології перших письменників штовхнули їх у шуканнях джерел до єдиної форми, що припускалася тогочасними поглядами — до гумору, до анекдоти. А щоби мотивувати введення цього нового мовного матеріалу, а разом із тим мати змогу найгостріше висміяти «ворожі» мовні стихії (що, до речі, найлегше було зробити іменно в анекдотичних формах) письменник мусів був звернутися до розповіді, мусів був заховатися за оповідача, щоб не відповідати за всі ті химерні

¹⁾ Цитую з творів Квітки т. I за ред. В. Бойка. К., 1918, вид. Крилиці, стор. III.

²⁾ Зеров. Нове українське письменство. Вид. Слова. 1924, К., стор. 11.

перехрищування мовних стихій, які могли б бути в мовній свідомості оповідача, а разом із тим не відповідати їй за ті спотворені, каламбурні форми тих мовних стихій, що їх мав висміяти, захований за оповідачем, письменник.

Отож анекдоті припала почесна роля допомогти створити нову літературну мову, і в цьому треба вбачати його (за цієї доби, звичайно) велике позитивне значіння.

III

Найулюбленішою формою розповіді Квітки була форма розповіді, що будується з суб'єктивним розрахунком на аперцепцію людей певного кола, близьких, знайомих, але з об'єктивною метою — підпасти сприйманню сторонніх людей — читачів. На цьому незбіганні двох площин сприймання — заданої й даної — засновано гострі комічні ефекти мовного впливу. А як це незбігання композиційно нічим не мотивовано, бо читач бачить, що оповідач не має ніяких інших розмовників, крім читачів, то увага читачева таким чином зосереджується не на психології й переживаннях оповідача, а саме на оцінці комізму мовних комбінацій.

Тип оповідача в Квітки — отого самого *Грицька Основ'яненка*, що за нього ховається автор, це тип анекдотиста-гумориста, що жив по містах-хуторах українських; має він, звичайно, діалектичні, жаргонні особливості своєї мови, що протиставляються, з одного боку, книжним формам старої слов'янсько-української мови, а з другого — і на цьому робимо наголос — формам

російської мови. «В суспільці до пана іздателя» маємо доказ цьому¹⁾ —

Нехай же знають і наших! Бо є такі люди на світі, що з нас кепкують і говорять та й пишуть, будімо з наших ніхто не втне, щоб було, як вони кажуть, і звичайне, і ніжненьке, і розумне, і полезне, і що, стало бить, по-нашому опріч лайки та глузування над дурнем більш нічого не можна й написати». (I, ст. 3).

Перше джерело розповіді отже анекдота. Звідси — відповідна лексика, форми синтакси й каламбурний характер стилістичних перетворень. Такі твори Квітки — як дрібні повісті, «Салдацький патрет», «Мертвецький Великдень», «Конотопська відьма». «От тобі й скарб» — саме й здійснюють оцю форму розповіді.

Викриття засобу, викриття мотивування (за допомогою оповідача) інших завдань, що ставить перед собою саме оця розповідна форма, коли не збігаються дві площини сприймань, видно з тих прикладів, де оповідач ніби забуває, що він має звертатися лише до слухачів і раптом звертається в ширший світ — до читачів:

Ви, що слухаєте або читаєте сюю книжку.
(Салд. патрет I, 5).

От - так - то сюю повість розказував мені пан Симейон... а тільки нігде правди діти,

¹⁾ Цитую переважно з «Творів» за ред. Бойка, отже далі буду відмічати в дужках лише назву твору, том і сторінку. Коли цитуватиму з інших видань, відзначатиму окремо. Підкреслення в цитатах скрізь мої.

як почув (я), яка є панщина у пеклі на тих, хто то повісті, та усякі ледащі книжки пише, так мене аж циганський піт пройняв. Та вже ж, що бабі, то й громаді. Коли товариство перестане писати, не буду й я; а то, далєбі, що не втерплю¹).

Разом із тим цілою низкою покажчиків автор створює *ілюзію* усного оповідання. Найхарактерніші покажчики, що їх уживає Квітка, є такі:

1. Розповідь — оповідання спокійним тоном з відповідним інтонуванням раптом навмисне переривається на середині фрази й замінюється накопиченням емоційних інтонацій, що формують звертання до слухачів —

Чи ви, *братіки*, що читаєте або слухаєте сюю книжку... (Салд. п. I, 5).

Ось *слухайте!* (Шдбрехач, III, ст. 17).

А то і не досадно *скажете!* (Куп. розум, III, 12).

Ці звертання часто виявляються в спільному тоні з слухачами, що ніби слідкують разом із оповідачем за героєм —

Ходив *наш* Пархім... (Парх. снід., III, 9 ст.)

Почне таке розказувати, що *нам* і у ві сні не присниться... (Куп. розум, III, ст. 11)

¹ От тобі й скарб. «Малоросійскія повѣсти разсказанные Грыцьком Основ'яненком» Издание Харьковскаго уезднаго земства. Под ред. Потебни Х., 1887, т. II, ст. 32.

Далі розповідь викривається в цілій низці допоміжних слів, що ніби підкреслюють ілюзію живого оповідання —

Не було дурнішого, як я *кажу*, Пархіма Шеревертня. (Парх. снід., III, ст. 3)

Ну, дарма! Маляр то й маляр. (Салд. п. I, ст. 5)

а він кає... (часте повторення). (Ibid.)

Коли чували... (Ibid., ст. 6).

така, бач, біда... (Ibid., ст. 7)

знаєте... (Ibid., ст. 9).

прошайте на сім слові... (Конот. відьма, ст. 177).

Характерні з цього погляду закінчення творів —

От і вся!.. (Ibid., т. I, 21).

От вам і Коногопська відьма! (Твори за ред. Потебні, т. I, ст. 255).

Вживає автор також способу підкреслювати імітацію усного монологу через переривання оповідання поясненнями оповідача про вчинки дієвих осіб, про своє ставлення до них, через переривання сентенціями, спогадами, що розраховані на живих слухачів:

Дур дурня тобі, пане Пархоме (*се усе сам собі каже*). (Парх. снід., III, ст. 8).

Старий, та не вмєш розсудити (трохи не сказав батькові, що дурний єси). (Куп. розум, III, ст. 14)

То ти думаєш так і задати їм пинхви?

Бач який швидкий! (Се то син на батька так каже! Знаєте, він уже побував

по чужих сторонах, так йому соромно проти батька бути звичайним. О, бодай вас, з вашою наукою!) (ibid., ст. 14).

... Будімто йому треба брагу для волів найняти на зиму (а ще де та й зима? іще тільки Петрівка йде). (Конотопська відьма, ст. 180¹).

... та запивши сколотинами (бо се вже діялось після Петра). (Ibid., ст. 224).

Нарешті ці звертання реалізуються в цілій низці риторичних питань, окликів, переконувань слухачів —

Після такої розмови що батькові та матері Хіврі робити? (Підбрех., III, ст. 19).

Так що ж бо? (Салд. патрет, I, ст. 18).

Ну, що ж тут робити! (ibid.).

Підійшла до патрета та й — *далебі, правда!* — поклонилаь йому... (ibid., ст. 12).

Оде переконування, розраховане на слухачів, але подане на сприймання читачів, гостро підкреслює незбігання двох площин сприймання й викликає цілу низку супутніх уявлень у читача.

Ще приклади, що мають навіть певне композиційне значіння в творі —

Та чого ж се так у славному сотенному містечку, у Конотопі, чого так стало тихо і сумно?... Де се вони (люди) подівалися?... Де ж вони є?...

... А навіщо дивляться так?... Та що ж там таке? (Конотопська відьма, ст. 200).

¹) «Малорос. повісти» за ред. Потебні.

2. Розраховані формально на сприймання свого слухача, ці звертання дуже часто в розповіді зв'язуються з посиланнями на знайомих людей, що мусять бути відомі слухачам. Але це називання імен, власне, не конкретизує психологічних образів названих осіб, і вони, що здаються оповідачеві цілком визначеними постатями, для читача видаються лише певними етикетками, часто з емоційно-зафарбленими прізвищами. Таке непопадання мови в те поле свідомости, що на нього розраховував автор, та оте емоційне зафарблення викликають певні комічні реакції в читача, а разом із тим дають відчуття розповіді, не як копіювання усної мови, а лише як її імітації.

Приклади:

Латинську побрехеньку, що я тобі посвоєму розкажу, як чув її від Панаса Пістряка, а він чув її ще в школі від самісінького нашого дяка пана Олексія! (Супліка, I, ст. 4).

Аж ось зирк! Іде наш отець Микита та ще, мабуть, було і в голові. (Салд. п., т. I, ст. 5).

Часто було об нього спотикавсь і пан Афанасій — *оттаки наш дяк!* (Ibid., ст. 6).

А родом він був — коли чували — з Борисівки, Курської губернії. (Ibid., ст. 6).

А сюю повість, або казку, та розказував мені покійний Панас Месюра — коли знаєте; і вона дуже довга (Конотопська відьма. Твори, I т. за ред. Потебні), ст. 254.

... а хто й казав, коли знаєте, Юхим Хвайда, що позаторік вмер... (Ibid., 211).

От - так - то сюю повість розказував мені пан Симейон, Джигунівський дяк. (От тобі й скарб. Твори, т. II за ред. Потебні, ст. 32).

В характеристиці цих, ніби знаних усім, людей, крім своєрідних прізвищ — Месюра, Хвайда (або ще прізвища відьом з «Конотопської відьми» — Пріська Чирячка, Химка Рябокрилиха, Явдоха Зубиха, Пазька Псючиха, Домаха Карлючківна, Векла, старого Штирі невістка, Устя Жолобиха — правда про них оповідач дещо й розповідає), нічого конкретного немає, що й служить тій меті, про яку згадувано щойно перед цим.

3) Часто звертання до слухачів поєднується з накиданням їм певних форм думання чи то певних уявлень, ніби властивих їм. Таке накидання уявлень, зрештою адресоване не на ту адресу — не на слухача, а на читача, викликає ще більші комічні ефекти —

Чи ви, братіки, що читаете, або слухаете сюю книжку, думаєте, що він так малював собі просто, аби як: що тільки розміша краску чи червону, чи бурякову, чи жовту та так просто й маже собі, чи стіл, чи скриню? (Салд. патрет, I, ст. 5).

... Та як і не дивуватись, бачачи, що чоловік о своїм умі ні з того, ні з сього полетів, як птах. І коли б се о півночі, як усяка нечисть товчеться, а то ще й сонечко тільки - тільки що зійшло. (Конот. відьма. Твори за ред. Потебні, I т., ст. 230).

Отже, автор ніби нав'язує читачеві оді, насправді, невластиві йому риси думання і тим

самим утворює каламбурну гру з уявленнями читача. І знову таки це дає можливість відчувати розповідь, як певну манеру.

4. Постійно перериваючись емоційно - безладними закличками й питаннями, розповідь рухається зигзагами самовільних асоціацій, відступлень у бік, що нанизуються на цілком випадкові, зовнішні деталі.

Квітка вживає цього засобу, виявляючи його в багатьох ухиленнях од основної лінії оповідання: оповідач, як згадує, приміром, батька сотника Конотопського, то й мусить одразу ж сказати кілька слів про цього батька. Відступлення в бік часто вживає оповідач Квітки й в інших творах і їх завжди можна пізнати з тих спеціальних слів, що викривають повернення оповідача до своєї основної теми — Еге, об чім пак я? Так ото ж... і т. д.

5. Такий з постійними перепонами стиль розповідача часто переривається також всілякими сентенціями, прислів'ями тощо. Для Квітки характерним є засіб вживати прислів'я в кінці творів, як певної моралі. Часто заради таких прислів'їв, для доказу їх буде він цілі твори. Так, приміром, «Пархімове снідання» має мораль у формі прислів'я — «Бачили чортові очі, що купували, їжте, хоч повилазьте!», «Підбрехач» — «Дуже недобре діло брехати», «Салдацький патрет» — «Шведь знай своє шевство, а в кравецтво не мішайся» — і всі ці твори написано саме для доказу цих прислів'їв. Іноді оповідач нанизує кілька подібних змістом прислів'їв або сентенцій одно на одне —

Дуже недобре діло брехати! Брехнею, кажуть люди, світ пройдеш, та назад не

вернешся. Брехун собі ворог і людям зло робить. Усяк зна сю правду, одначе, усяк бреше. Не на рівно: один бреше на всі заставки, інший бреше по трішку, оглядаючись: а усе не добре діло брехати. Хоч ти на півпальця збрешеш, а лиха наробиш на весь вік... (Підбрехач, III, ст. 17).

і так далі ще ціла низка сентенцій і прислів'їв, що кінчається нарешті звертанням — Ось слухайте!

Ця розгорнена монологічна будова розповіді, що характеризує мовний запас оповідача, разом із тим через оте звертання — Ось слухайте! (показчик розповіді) несподівано набирає каламбурного характеру — розсудливий тон раптом переривається без інтонаційного закінчення й змінюється на зовсім інший.

6. Квіточина розповідь характеризується також емоційними уриваннями оповідання, уриваннями, що в загальній чуттєвій формі мають завданням підсилити враження од якихось явищ —

Не було і на всій слободі дурнішого, як Пархім Шеревертень! А й слобода була! (Парх. сн., III, ст. 3).

Та й прийнялася ж добре!... (жінка за Пархома). (Ibid., ст. 4)

Ох лишечко! (Ibid., ст. 10).

А як почне розказувати... Батечку! Було чого послухати! (Ibid., ст. 12).

І не взяв чорт Харка! (Ibid.).

Нехай же знають і наших! (Супліка, I, ст. 3).

А тимчасом походилося народу вже чимало! Таки куди оком не глянеш, то все люди,

усе люди! І чого то туди не понаносили!.. Чи груш?.. А що обіддя! Коліс, двійла, люшні!.. (Салд. патр., ст. 12 — 13).

Раз... (о сміху було! Хлопці аж кишки порвали зо сміху!) (Ibid., ст. 5).

Іноді оповідач через свою схвильованість, а разом і через певну обмеженість словника не знаходить відповідного лексичного заповнення до своїх думок, і через те висловлюється загальними емоційними виразами:

Одежа на ньому не абияка... Пика невмита, борода неголена... і таки зразу можна побачити, що він є! (Пархімове снідання, III, ст. 4).

Сама ж так ну! (одягнена) (Ibid.).

Парубок... хоч куди! (Підбрехач, III, ст. 17).

Отже то і змалював салдата та ще як! (Салд. патрет, I, ст. 7)

А худоби - худоби — так батечки! (Копот. відьма. Твори за ред. Потебні, т. I, ст. 179).

Дуже часто така неадекватність задуму й вислову виявляється в заміні цих емоційних слів простими звуковими окликами — жестами —

У них жінки... проти мужикової волі ні у чім нічирк (Пархімове снід., III, ст. 6).
... (Пархім) схопив корінець та кусь! (Ibid., ст. 7).

...А тут дяк рип у хату! (Купов. розум, III, ст. 12).

А як удере (що) — *гай-гай!* (Салд. патр., I, ст. 6).

А Кузьма Трохимович сеє чувши та — *ких-ких-ких!* (Ibid., ст. 10).

Тількищо молодичі любенько посідали і кожна з своїм крамом розташувалась, аж... *тло!* Москаля нечистий і вродив з стовпцями біля них. (Ibid., ст. 11).

А як тільки нашого братчика, хоч би і в кабаці обдурюють — *так ну-ну-ну!* (Ibid., ст. 8).

...а два узяло здоровенні пучки різок, та й почали чистити: *дже-дже! дже-дже!* (Конот. відьма, ст. 212).

Звідси вже природний є й дальший ступінь організації комічної мови шляхом використання хоробливих явищ мовної функції. Оповідач остільки схвильований, що вже ніби запинається, не знаходить слів — утворюються ампліфікації —

Ти вернувся більшим дурнем, чим був... Гм!.. На здогад... Себто против... та ви і самі, здорові були, знаєте... Ось і наш Харко їздив далеко ума-розуму купувать... (Купов. розум, III, ст. 17).

Звичайно, це не хвороба мовної функції, не паталогія, а лише певний засіб. Ще приклад —

Не все ж і для москалів, може треба і для нас щонебудь... щоб і ми... знаєте не все... а так... дещо... потроху... дечого знали, а то, по-вашому, так ми... так собі... де нам з вами? Гм!.. На до-

гад буряків, щоб капусти дали... (Салд. патр., ст. 4).

До цього ж засобу належить і засіб забування імен, помилок і т. д. —

Був собі колись то якийсь то маляр... Ось на умі мотається, як звали, а не згадаю... Ну дарма!.. (Ibid., ст. 5).

І далі —

Так ось такий то був скусний маляр... Те-те-те! Тепер згадав, як його звали! (Ibid., ст. 6).

7. Будова речень та зв'язки між ними також виявляють нам імітацію усних монологічних побудовань. Характерні зв'язки між реченнями — от, ну, так отож, повторення «і» й т. д.

Приклад —

От і підійшов до сластьонниці. Вже він і гречаники, і млинці, і буханці, і пиріжечки торгував, кидався й на мочені кислиці і на галені горіхи і на медявики... Так урагові люди по трошку дають за його гроші. Що йому з одного або з трьох? Йому давай усе, багато накладай — *так-так!* (Парх. снід., III, ст. 9).

Прекрасно імітує усний монолог, що організований відповідними інтонаціями, які кінчаються особливо інтонаційним підтвердженням — *так-так!*

Цікаво також відзначити, як певний, композиційно-ритмічний засіб, повторення в «Конотопській відьмі» в початку кожного розділу одного й того самого виразу — «Смутний і невеселий сидів...»

IV

Отже, з'ясувавши найхарактерніші особливості — покажчики Квітчиної розповіді, маємо далі завданням з'ясувати ту рацію, що заради неї письменник мусів узятися до такої стилістичної манери. І перше питання — яку ж мову заводить він до вжитку, ховаючись за маску оповідача? Словник оповідача взятий, загалом кажучи, з «Харківської» говірки. Використання анекдоти, звичайно, обумовило певний грубий характер, низький стиль цього словника. Маємо такі вирази з грубими діалектичними чи жаргонними словами —

А худобини до гаспида! (Парх. свід., III, ст. 3).

Йому зовсім халепа! (Ibid., ст. 4).

(Поїв) аж повискромаджував усе сердешний Хома. (На пущання, III, ст. 10).

Уписав (= поїв) їх Хома самотужки. (Ibid., ст. 11).

А далі тириць і вареників макітру. (Ibid.).

Загне дякам карлючку. (Купов. розум, III, ст. 13).

Грошики процвиндрив. (Ibid.).

Чи задаси пинхви нашим дякам? (Ibid., ст. 14).

Заб'є баки. (Ibid., ст. 15).

Забудете бришкати! (Ibid.).

Парубок юліпний. (Підбрехач. Ibid., ст. 17).

Борода усеґда, як щітка. (Салд. патр., I, ст. 6).

Заколупне тебе за душу. (Ibid., ст. 4).

Вимажешся, як той чорт, що до відьми через трубу лазить. (Ibid., ст. 11).

Такі слова як шпетенько, укотентувати, забалютрясять, шпальти і шумихи і т. д. характеризують той словник, що його заводить автор до літературної мови¹⁾. Цим словам протиставляється й висміюється, як це побачимо далі, слова російської чи чужомовної та слов'янської мов (архаїзми) часто спотворені, подані у формах народньої етимології —

скусний, обєда, колясниця, расейський, оруґжо, мундер, патрет, калавур, брлде, нужда, парсуна, простивало, кгартохлі, амуниця, виш (= бач) і т. д.

Цим словником, прив'язаним до певного єдиного мовного руслу, письменник користується для того 1) щоб добирати нових семантичних нюансів, 2) щоб добором синонімів зміцнювати, посилювати яскравість описуваних явищ, доводячи іноді такий опис або до абсурду, або до переключання явища з високого на низький стиль, або ж до каламбурної гри —

Поїм та так обрєпаюсь, що, може, через силу й додому дійду. (Парх. свід., III, ст. 9).

Зниження стилю: поїм — обрєпаюсь спричиняється в даному прикладі через оту «синонімічну» конкретизацію в «низькому» стилі до каламбурної гри, що зміцнюється також отим «може».

А ось такий же каламбурний образ процесу думання, образ, що збудований за тим же принципом зниження стилю —

¹⁾ Власне немає змоги навести всіх прикладів, бо й найхарактерніші з них становили б цілу книжку. Отже, беру перші, що впадають в око.

... То палець у лоб ткне, то на ніс по-
ложить, то в рот всуне, то сопе, аж свистить
мов на сошілку грає. (Куп. роз., III, ст. 14).

Ось кілька прикладів словесного нагнітання
шляхом добору синонімів і семантичних нюансів.

Тільки зачепи її, так разом, як *зая-
щуть, затріщуть, загомонять, перекоренять*
і батька й матір і увесь рід і таких при-
кладок наприклад. (Парх. свід., III, ст. 4).

Забризкався, захлюстався. (Салд. патр.,
I, ст. 14).

(Циган продає) кобилу стару, сліпу, са-
пату з вибитою ногою (Ibid.).

... Заклекотіла громада, загули чоловіки,
заящало жіноцтво, запищала дівчора...
(Конот. відьма, т. I, ст. 205).

Прикладів спеціальної каламбурної гри з
уявленнями читача можна навести дуже багатько.
Обмежимося лише деякими. У виразі —

Еге, дурний собі, та таки оженився.
(Парх. свід., III, ст. 3).

— маємо каламбурну гру на зіставленні двох
уявлень — що дурний не може одружитися, але
от, бач, оженився.

Або:

Постановила обідати — борщ з сулою
мудрий, сметанкою засмажений, каша тобі
пшоняна так і плава в масличку, локшина
у молоці, галушечки на яєчках, та теж
з молоком, тараня у масличку напружена,
та молошної каші півмаїтри — *тільки й*
усього! (На пущання, т. III, ст. 10).

В цьому прикладі маємо зразок каламбурної
гри, що доводить уявлення оповідача в зіста-
вленні з сприйманням читачів до алогізму.

От іще приклад незбігання двох уявлень —
оповідача чи слухача, близького йому, й читача —

Почали муку сіяти, птицю різати, го-
рілки добувати: звісне діло, письменні люди
будуть обідати. (Купов. роз., т. III, ст. 15).

Отже, письменник часто бере звичайні слова
чи уявлення й з'ясовує їх порівняннями з інших
семантичних рядів, а тим самим досягає так но-
вих семантичних офарблень, як і висміювання
шляхом зниження з високого стилю на низький
певної лексичної групи слів —

Гості *пообідали*, чи то пак *вичистили*
хазяйську посуду добре, до тла, аж *вискро-
мадили*. (Ibid., ст. 16).

Так *упоралися* (=поїли), як звичайно
учені люди. (Ibid.).

Тут же був хрін, ріпа, *картоплі*, що
вже скоро хліб святий з світа божого
зженуть. (Салд. патр., т. I, ст. 13).

Або:

(Кузьма Трохимович) таки що вздрить,
так з нього *патрет* і вчеше: хоч би тобі
відро або *свиня*, таки живісінько воно й є.
(Ibid., ст. 5).

Зіставлення слів *патрет* — відро, *свиня* на-
бирає надзвичайно комічного значіння, а разом
із тим надає слову «патрет» особливого, нового,
гумористичного зафарблення. І далі — ця гра
продовжується —

А ще було як намалює щонебудь та підпише — що це не кавун, а слива, — бо й письменний був собі — так таки точнісінько слива (ibid).

А ось зразок накидання читачеві наївних уявлень, властивих колові слухачів оповідача, про розміри ярмарку, уявлень, що, підпадаючи сприйманню сторонніх осіб, звичайно викликають сміх —

Що то, батечку, із яких то місць на той ярмарок не понавозили усякого хліба! Таки *видимо-невидимо* їх тут стояло! Коли сказати, що *підвід двадцять* їх тут було, то їй же то богу моєму! *більш!* (Ibid., ст. 9).

V

Але найголовнішу свою увагу скеровує автор у цій каламбурній грі на зіставлення різних мовних сфер. Бо, власне, оця гра з мішавиною російської мови, яку висміюється, а також старої архаїчної слов'янської і української, що запроваджується до вжитку — становить рацію такої, як ми вище розібрали, розповідної форми.

У дрібних повістях *Квітчиних* маємо такі натяки щодо ставлення оповідача (автора) до російської мови —

Розказує, руками бовта, слова варняка не наші, а московські, закида тільки не до ладу. Батька не взива, як закон велить, батьком, або тату, а усе старик, та усе придирається... Сидно, тобі, старик, що й досі не вмєш жити по-людськи. (Купов. розум, т. III, ст. 13).

Ще приклади, з яких бачимо, як своєрідним переїнакшуванням слів, поданням попсованої вимови росіян, поясненням слів, мішаними формами синтакси, словом, цілою сутичкою різних елементів, автор висміює російську мову —

Не второпають по-нашому то й ворчать на наші книжки — ета нешта па чухонські, зачим печатать, кагда нікто не розуміє. (Супліка, I, ст. 4).

(Як вийде книжка українська то) щоб аби щонебудь сказати, аби чимнебудь нашого братчика занехаяти, зараз кажу і гукне: Кавика не там! Оксія не туди! Хвальш! Треба наш йори — ны, ны! (Ibid.).

Йому каєш: блакитна, а він товче: синяста! Йому каєш: не годиться! а він чухається та кає: «Нічаво-ста, для хахлов і такой бог брде!» Тьфу на їх голову. (Салд. патр., I, ст. 6).

Служба, кає, пайди-ка сюда! Стань тучка — здеся, штоб падчас буде драка, так не дай нас ув абеду! (Ibid., ст. 9).

Приклади остільки яскраві, що не потребують пояснень.

А ось зразки зіставлень української й слов'янської мовних стихій — ось про що говорять дяки:

Один почне з євреїв, другий перехопить та прийметься за Гога та Магога, інший товкує «обаче». (Купов. роз., III, ст. 11).

Або:

що то означає «виспр» чи воно птиця чи звіряка, чи чоловік, чи місце святе при нас. (Ibid., ст. 15).

Останній приклад особливо цікавий отим перенесенням слова «високого» стилю «виспр» до звичайних, але не зовсім певних для оповідача, конкретних понять.

Ціла повість «Конотопська відьма» збудована в певній частині в спосіб зіставлення мови української, простої, зрозумілої й книжної слов'янської, якою так незрозуміло говорить писар Ригорович.

Ось зразок такого зіставлення:

«несорозмірно суть чоловічеству єдинопробиваніє і в дому і у господарстві. Всякоє дыханіє шанується у двойстві; єдино чоловікові на потребу — пояти жону і іміти чада. І аз нижайший возимих сью мысль і неукротимое желаніе. Пламень м'я раждызает і неотиду, дондеже несовокуплюся с ліпообразною, превелебнійшою Кат...» (Кон. відьма. Твори за ред. Потебні, т. I, ст. 181).

На цю мову сотника, відповіддю було запитання Хорунженка:

Що бо ви, пане сотнику, отсе говорите? Щось я нічого не второпаю. Чи не після тернівки отсе ви такі стали...

... Та що воно таке є? Чи се вірша чи що?..

— Але я й сам не знаю, що воно й для чого, каже Забр'юха. (Ibid. ст. 182).

Оде викривання способу навмисного зіставлення двох мовних стихій, з натяком на стиль «віршів», червоною ниткою проходить через усі розмови сотника Забр'юхи й Ригоровича. І що

разу підкреслюється незрозумілість цієї книжної мови, що думки її можна передати по-простому, по-наському. Адже ж і сам Ригорович іноді вважає за потрібне деякі слова перевести в іншу мовну площину, приміром —

увіходять у кравницю, просто рещі, хлів.
(Ibid., ст. 196).

Наводити ще приклади — значить виписати добру половину повісті «Конотопська відьма», отже обмежуся лише двома прикладами, що в них яскраво помітне викривання цього засобу —

... «Аще ли убо чоловік неповинується глави, уне їй єсть... такожде і глава розуму; во оноє урем'я імають быті смятеніє і содроганіє; тако і зді: аще сотня неімають повинутися пану сотнику, а сей вопреки імають творити мені худшему і, що паче усього, неприкривати його незнаній, но єще і глумитися? Оле! по що я й на світі пребиваю!» Та наговоривши такого, сів на лавку і рукою підперся та й журиться. А Микиті Уласовичу його і жалко стало, і каже йому:

— «Коли правду, братику, сказати, то я не второпав, нічогісінько, що от се ти мені розказував; бо се бач з письма, а ти знаєш, що я його не втну і що воно мені зараз завадить, як хто з ним до мене повернеться... (Ibid., ст. 192 — 193).

І останній коротенький, але яскравий приклад —

«... Сотворяйте ж діловачинаніє, улюб-зіте у нашій палестині порадак...»

— Цур дурня, та масла грудка! — шепнув йому на відвіт пан Уласович: як мені *укобзити чи як там*, коли нічого не второпую, що се таке і є». (Ibid., ст. 205 — 206).

Така настирлива порівняльна оцінка різних мовних манер, звичайно, виявляє нам симпатії до простої мови не лише оповідача, але й самого автора — Квітки.

VI

Ми не маємо змоги докладніше зупинитися на інших особливостях розповідних форм, що виявляються в деяких інших Квітчиних творах, не згаданих досі. Можемо лише зазначити, що в інших творах ми іноді подибуємо складніші комбінації різних елементів розповіді. Так, приміром, у повісті «Мертвецький великдень» помітно використання інших джерел усної монологічної творчості, а саме — використання елементів народньої демонології, ширше вживання прислів'їв тощо. Одмінною особливістю є також тонка гра зі зміною тону оповідача — так, інтродукцію провадить оповідач у поважному тоні з характерним нанизанням прислів'їв, посиленням на знайомих і т. д., потому цей тон переходить на інший — оповідач ухиляється в бік і розповідає про те, як буває вередують жінки, далі цей тон змінюється на імітацію монолога жінки, монолога, що у мовній гущі містить елементи з пісенної творчості взяті, і разом перемішані з лайливими словами. Цікаві й дальші зміни тону розповіді, коли говорять мерці, які, ясно, мусять мати своєрідні, відмінні, ніж у живих людей мовні особливості, а також, коли говорить витієвато,

але й з практичним настановленням під. Грунтуючись на цих спостереженнях, можна було б зробити висновки щодо визначення й відокремлення цього твору, як особливої форми розповіді, що збудована на естетичній грі шляхом руйнації, уявлених уже на підставі оточення й інших супутних вражень, форм мови, на несподіваних змінах русел мови, на грі новими сприйманнями, на блуканнях в різних сферах мовних, що так несподівано змінюються, аж поки не зупиняються на чомусь одному.

Проте, час зробити вже й деякі висновки. Одя перша розповідна форма, що використовує анекдотичний матеріал і загалом раніш мала визначення, як каламбурно - жартівлива форма стилю в дальшому процесі розвитку не обмежується лише творчістю Квітки, а проходить і розгортається у творчості й інших письменників. Відгуки цієї манери знаходимо в творчості Бодяньського, Кухаренка, в епістолярній літературі — особливо Гулака - Артемовського, в Гребінчиному — «Так собі до земляків» і, нарешті, в О. Стороженка, що його творчість є ніби синтезом усіх досягнень розповідної манери й завершує в найскладніших комбінаціях шлях цієї лінії розповіді (анекдотично - гумористичної). Правда деякі відгуки цієї лінії ми бачимо ще й пізніше навіть у Нечуя Левицького (Баба Параска), але вже тоді перед літературою, яка на той час уже остаточно в розповідних боях ствердила українську народню мову полтавської говірки, стояли інші завдання, які потребували й іншої вже тематичної композиції.

Але значіння Квітки не обмежується лише в площині цієї лінії розповіді. Своїми повістями, як

«Маруся», «Перекотиполе» й ін. Квітка поклав основу й іншій розповідній лінії, що своєрідно, комбінуючись із першою, іде шляхом використання інших джерел — іноді казки, іноді романтичної новели, а частіше морально-дидактичних народних новель, до застосування в розповідних формах мовних засобів цих джерел до сентименталістичних елементів. Пізніше ця друга лінія, придатніша до «серйозних завдань», відокремлюється в творчості Куліша, а надто Марка Вовчка, в цілком окрему розповідну форму, що орієнтувалася на ці поважніші джерела, бо мала перед собою уже не тільки настановлення на мову, як то в значній мірі властиво було Квітці, але й на певні ідеологічні завдання. Літературну творчість почали усвідомлювати, як певну ідеологічну зброю.

Спеціально розглядати так же докладно, як і першу лінію розповідної форми, цю другу лінію в творчості Квітки — значило б надзвичайно поширити рямці даної статті. Ми змушені, отже, обмежитися лише деякими загальними зауваженнями.

Всі ознаки розповідної манери властиві і так званім сентименталістичним Квітчиним повістям. Немає, може, в тоні оповідача лише тої нестримної, веселої каламбурної гри, що властива іншим Квітчиним творам, хоча і в цих повістях вона зовсім не зникає. Кожна повість розпочинається поширеною інтродукцією — філософуванням на різні теми людського життя. В будові цих інтродукцій видно засоби риторичних побудовань ораторських монологів, помітне також використання прислів'їв і євангельських текстів, що дуже часто конкретизуються поясненнями на

гій, низькій мові. У великій мірі використовуються елементи з народних пісень, як, це на, приміром бачити в портреті Марусі —

От і виросла їм на втіху. Та що ж то за дівка була! Висока, прямиесенька, як стрілочка, чорнявенька, очиді, як тернові ягідки, бровоньки, як на шнурочку, личком червона, як панська рожа, що у саду цвіте, носочок так собі пряменький з горбочком, а губоньки, як цвіточки розцвітають, і меж ними зубоньки, неначе жарнівки, як одна на ниточці нанизані». (Маруся, т. I, ст. 26).

Проте ця пісенна символіка й синтактичні, не заважають оповідачеві іноді й пожартувати злегенька:

... Так так і сяє! Так як вирядиться у баєву червону юпку, застебнеться під саму душу, щоб нічогісінько не видно було, щоб незвичайно... вже ж пак не так, як городянські дівки, що у панів понавчались: порозхристуються, порозстібавуться, що ні в чім нема заперету, не тільки дивись і заглядай у пазуху як собі хочеш, та хоч і руку... Цур їм! Зоґрішиш тільки, дивлячись на таких! (Ibid., ст. 37).

Дозволивши собі пожартувати трохи, оповідач зразу ж звертається до тону морального виховання. Вже з цих прикладів яскраво видно цей характер розповіді, що використовує інші джерела.

Подавши оці, далеко не вичерпні й неповні спостереження над стилем Квітчиних повістей, можемо знову повернутися до твердження, висловленого в початку статті, і ще раз з більшим правом повторити, що найсвоєріднішою ознакою стилю перших творців української прози XIX століття є розповідний його характер.

Дослідження з цього погляду творчости багатьох наших письменників тої доби мусить відкрити перед нами широку й правдиву картину розвитку української літературної мови. А в цій важливій справі мусимо признати ролю Квітки, що дав початок двом найголовнішим генеральним розповідним формам, за особливо визначну, мусимо оцінити цю ролю по справедливості.

Юрій Савченко

ЗМІСТ

	Стор.
1. <i>Г. Айзеншток</i> . Вступна стаття	5
✓ 2. Щира любов	75
✓ 3. Божі діти	155
✓ 4. Сердешна Оксана	207
✓ 5. Перекотиполе	279
✓ 6. Пархімове снідання	319
✓ 7. Підбрехач	333
✓ 8. На пушання — як зав'язано	339
✓ 9. Малоросійська биль	343
10. Листи до любезних земляків	355
11. <i>Ю. Савченко</i> . Стаття	387

Увага. Примітки до тому II так само й таблиці порівняння текстів буде вміщено в одному з останніх томів, щоб не збільшувати далі розмірів цієї книжки.

Р е д.

«
О
К
І
Н
Р
Ф
Т
П
Є
В
В
С
Я
Й
Т
Л

і
Л
Ч
О
У

З
С
Н
І
В
Н
Ц
Д
В
В
Ш

416

ПР.
1953

399955

1948

НБОНУ імені І.І.Мечникова

а 1 крб. 75 коп. (Р)
Оправа 30 коп.

291 30 2127.

НБ ОНУ імені І. Мечникова

a

НБ ОНУ імені І. Мечникова

